

जसिद्धान्तः' इति सुप्रसिद्धः । रामानुजसिद्धान्तः बहुभिः आचार्यैः
बहुप्रकारैः निरूपितः । घण्टावतारभूतैः कविताकिकसिंहैः वेदा-
न्तदेशिकैः न्यायसिद्धाञ्जने सुष्टुप्रतिपादितः रामानुजसिद्धान्तः ।
न्यायसिद्धाञ्जने वेदान्तदेशिकैः सुनिरूपितं यत् तत् दुर्ग्रहमिति
मन्यमानानाम् इय कृतिः 'रामानुजसिद्धान्तसंग्रहः' इति अस्य
ग्रन्थस्य कर्त्ता चण्डमारुत श्रीनिवासरघवाचार्येण स्वयमुक्तम्—

न्यायि द्वाञ्जने सर्वमाचार्यैस्सुनिरूपितम् ।

तत्रापि मन्यमानानां दुर्ग्रहत्वमिय कृतिः । इति ।

द्रव्याद्रव्यभेदेन परपक्षप्रतिक्षेपपूर्वकं तत्त्वयाथार्थ्यरूपणं
मया क्रियते इति श्रीनिवासरघवाचार्यैः उक्तम् । किमर्थमित्यु-
क्ते? द्रव्यादिनिखिलपदार्थनिरूपणस्यापि परंपरया मोक्षसाधन-
त्वात् इत्युक्त्वा, जीवेश्वरतत्त्वयाथार्थ्यज्ञानपूर्वकपरमात्मोपास-
नस्य मोक्षहेतुत्व शास्त्रेषु शिष्टमिति वेदार्थसंग्रहवाक्यं प्रमाण-
त्वेन प्रदर्शितवान् 'जीवपरयाथात्म्यज्ञानपूर्वकवर्णाश्रमधर्मेति-
कर्तव्यताकपरमपुरुषचरणयुगलध्यानार्चनप्रणामादेः अत्यर्थप्रियः
तत्प्राप्तिफलः' इति ।

तत्त्वयाथार्थ्यरूपणमस्तु । किमर्थं परपक्षप्रतिक्षेपः क्रियते
इत्युक्ते? केचित् ब्रह्मव्यतिरिक्त जीवात्मानं नेच्छन्ति । इतरे तु
इच्छन्तोऽपि मुक्तौ स्वतंत्रं वदन्ति, परे तं देवमेवात्मानमध्य-

पगच्छन्ति । अन्ये तु देहातिरिक्तमपि अकर्तारमाहुः । कतिचित् देहेन सहोत्पत्तिविनाशयोगिन मन्यन्ते । इतरे तु आगन्तुकज्ञान-जनक मोक्षदशायां पाषाणकल्पनं जडंचाहुः । अतः परपक्षप्रति-क्षेपपूर्वकं तत्त्वयाथार्थ्यरूपणं क्रियते इति चोक्तम् ।

अस्मिन् 'रामानुजसिद्धान्तसंग्रहे प्रथमे प्रकृतिपरिच्छेदे तत्त्वविभागः उपादानलक्षणं, धर्मधर्म्यभेदखण्डनं, अणुकारण-त्वभङ्गः, त्रिगुणसृष्टिक्रमः, इन्द्रियलक्षणम्, तन्मात्रनिरूपणं, आकाशोत्पत्तिप्रतिपादनम्, नीलपटन्यायनिरूपणम्, वायुलक्षणं, तेजोलक्षणं, जललक्षणं, पृथिवीलक्षणं, तमसः द्रव्यत्वनिरूपणम्, कालनिरूपणं, समष्टिव्यष्टिनिरूपणं कारणातिरिक्तकार्यनिरासः, शरीरलक्षणम् इत्यादयः विषयाः उक्ताः ।

द्वितीये जीवपरिच्छेदे जीवात्मनः लक्षणं, तस्याणुत्व-समर्थनं, जीवविभागः, उपासनावैविध्यं, ज्ञानस्य द्रव्यत्वं, मुक्तस्य दुःखासंबन्धः, आनन्दतारतम्यनिरासः, इत्यादयः विषयाः उक्ताः ।

तृतीये ईश्वरपरिच्छेदे ब्रह्मशब्दार्थः, निर्विशेषत्वनिरासः, अभिन्ननिमित्तत्वसमर्थनम्, अशरीरशब्दार्थः, 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्येत्यस्यार्थः, ईश्वरानुमाननिरासः, वेदस्य पौरुषेयत्वनि-

रासः, लक्ष्मीतत्त्वशोधनं, नित्यविभूतिनिरूपणम् इत्यादयः विषयाः उक्ताः ।

अस्मिन् ग्रंथे श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रमाणवचनैः सह श्रीभाष्य, वेदार्थसंग्रह, तन्त्रवार्तिक, शतदूषणी इत्यादिग्रंथेभ्यः बहूनि प्रमाणानि दत्तानि । उदाहृतग्रंथसूची अन्तिमे दत्ता ।

कवितार्किकसिंहानां वेदान्तदेशिकानां सुप्रसिद्धस्य 'शत-
दूषणी' ग्रंथस्य महाचार्या इति प्रसिद्धाः दोड्डयाचार्याः 'चण्ड-
मारुत' इति व्याख्यां लिखितवन्तः । तस्य ग्रंथस्य नाम एव
संज्ञा अस्य ग्रन्थस्य कर्तुः श्रीनिवासरघवाचार्यस्य ।

श्रीनिवासरघवाचार्याणां पितृपादाः कृष्णसूरिः अथवा
कृष्णदेशिकाः । श्रीकृष्णदेशिकैः 'नित्यानुष्ठानदीपिका' इति
ग्रंथः लिखितः ।

श्रीनिवासरघवाचार्यै स्मरणमात्रेणात्यन्तधन्यतापादक-
तया कीर्तिताः आचार्याः महात्मान ज्ञानानुष्ठानवैराग्यैर्विल-
क्षणाः श्रीवण् शठकोपश्रीरङ्गनाथयतीन्द्रमहादेशिका । एते
अहोबिलमठास्थाने षड्विंशपट्टे मूर्धाभिषिक्ता । पवित्रनाम्नः
श्रीवण् शठकोपश्रीश्रीनिवासयतीन्द्रमहादेशिकस्य पूर्वाश्रमकुमाराः ।

महीशूरमहाराजेन श्रीकृष्णराजकृष्णीरवसार्वभौमेण बहु-
भक्त्या आराधिता । रङ्गनाथपुरनाम्नोऽग्रहारस्य प्रतिष्ठापका ।
एतेषां तनियन्—

‘श्रीवीरराघवयतीन्द्रपराङ्कुशादि
रामानुजार्यकमलानिधियोगिवर्यैः ।
संप्रेक्षितं करुणया परिपूर्णबोधं
श्रीरगनाथयतिशेखरमाश्रयामः ॥ इति ।

प्राचीनप्रति सज्जीकृत्य यावन्मति समग्रं सावधा-
नमधीत्य क्रमबद्धतया संकलय्य अध्यायक्रमेण पाठसंपादनं कृतम् ।
पण्डिता युक्तायुक्ततत्त्वनिर्धारणे प्रमाणम् ।

अस्य ग्रन्थस्य प्रकाशनाय द्रव्यसाहाय्यं कृतवद्भ्यः ति. ति. दे.
कार्यनिर्वहणाधिकारिभ्यः श्री यम्. वि. यस्. प्रसाद् महाशयेभ्य
कार्तज्ञ्यमाविष्करोमि ।

पुस्तकमुद्रणे साहाय्यं दत्तवते श्री सत्यसायि प्रिंटर्स
अधिपाय डि. यस्. पि. रामकृष्णाय च धन्यवादाः ।

दासः

विजयराघवाचार्यः

विषयानुक्रमः

	पृष्ठ
मङ्गलाचरणम्	1
ग्रन्थप्रयोजनम्	2
 प्रकृतिपरिच्छेदः	
उपादानलक्षणम्	4
द्रव्यविभागः साधर्म्यलक्षणकथनं च	5
धर्मधर्म्यभेदखण्डनम्	6
क्षणिकत्वखण्डनम्	7
द्रव्यविभागः	8
त्रिगुणकालयोः जडत्वं साधर्म्यम्	10
त्रिगुणानि	10
त्रिगुणद्रव्यम्	11
अणुकारणत्वभङ्गः	12
अण्वनुमाननिरासः	13
त्रिगुणसृष्टिक्रमः	16
इन्द्रियलक्षणम्	17
इन्द्रियविभागः	18
ज्ञानेन्द्रियं तस्य विभागश्च	18

बाह्येन्द्रियम्	19
त्वगादीनां वायवीयत्वादि निरासप्रपञ्चनम्	21
कर्मेन्द्रियप्रपञ्चः	24
आकाशोत्पत्तिप्रतिपादनम्	28
नीलपटन्यायनिरूपणम्	32
वायुलक्षणम्	33
तेजो निरूपणम्	36
तेजोलक्षणं विभागश्च	38
सुवर्णादीनां तेजस्त्वनिरासः	42
जलनिरूपणम्	45
पृथिवीनिरूपणम्	46
तमसः द्रव्यत्वनिरूपणम्	46
कालनिरूपणम्	50
समष्टि व्यष्टि निरूपणम्	53
दिशस्तत्वान्तरत्वनिराकरणम्	55
कारणातिरिक्तकार्यनिरासः	57
शरीरस्य एकभूतोपादानकत्वभङ्गः	68
शरीरलक्षण विस्तृतः परमतनिरासश्च	70
शरीरविभागः	75

जीवनिरूपणम्

78

काम्यान्नित्यसिद्धिः	106
ऐकान्त्यञ्चानन्यदेवताकत्वम्	107
उपासनात्रैविध्यम्	109
प्रपत्तिः	114
मुक्तानां दुःखासंबन्धः	123
आनन्दतारतम्यनिरासः	126

कैवल्यवादः 132

ईश्वरपरिच्छेदः 139

अपच्छेदन्यायः	146
अभिन्ननिमित्तत्वसमर्थनम्	151
अशंरीरशब्दार्थ	154
अनेनजीवेनेत्यस्यार्थः	160
ईश्वरानुमाननिरासः	165
शास्त्रयोनिरचनानुपपत्त्यधिकरणविरोधपरिहारः	181
लक्ष्मीतत्त्वशोधनम्	183
नित्यविभूतिपरिच्छेदः	191

श्रीमते रामानुजाय नमः

श्रीमते लक्ष्मीनृसिंहपरब्रह्मणे नमः

श्री म द्रा मा नु ज सि द्धा न्त सं ग्र ह :

मंगलाचरणम् :

यस्याभवद्भक्तजनार्तिहन्तु .
पितृष्वमन्येणूविचार्य तूर्णम् ।
स्तंभेऽवतारस्तमनन्य लभ्य
लक्ष्मीनृसिंहं शरणं प्रपद्ये ॥

श्रीमान्वेङ्कटनाथार्यः कवितार्किककेसरी ।
वेदान्ताचार्यवर्यो मे सन्निधत्तां सदा हृदि ॥

प्रपद्ये निग्वद्यानां निषद्यां गुणसंपदाम् ।
शरणं भव भीतानां शठकोपमुनीश्वरम् ॥

श्री वीरराघवयतीन्द्रपराङ्कुशादि
रामानुजार्यकमलनिधियोगिवर्यै .
सप्रेक्षितं करुणया परिपूर्णबोध
श्रीरगनाथ यतिशेखरमाश्रयाम् ॥

श्रीमते श्रीवृष्णशठकोप श्रीरगनाथ यतीन्द्र महादेशिकाय नमः

बहिरन्तस्तमश्छेदि ज्योतिर्वन्दे सुदर्शनम् ।
येनाव्याहतसंकल्प वस्तुलक्ष्मीधरं विदु ॥ (1)

वरद द्विरदाद्रीशं श्रीनिधिं करुणानिधिम् ।
शरण्यं शरणं यामि प्रणतार्ति हर हरिम् ॥ (2)

श्रीमानेव शरण्य इत्यनुपदं जोघुष्यतेऽनु श्रीवस्मृ
त्याचार्य परं परोक्तिभिरथाप्येतद्रभिन्नेस्वयम् ।
अङ्गे पङ्कजवासिनी स्वसदृशी बिभ्रज्जगद्रक्षणा
लं कर्मणि विहार भेद रसिको जीयान्नृकण्ठीरवः ॥ (3)

जनी जगतां पत्युरधिगम्य त्वकारिणीम् ।
ज्ञातनिग्रहान्नौमि जगद्रक्षणदीक्षिताम् (4)

आरामारमणाद्राशी रगनाथ गुरुत्तमात् ।
गुरुपारपरी वन्दे करुणामिव रूपिणीम् ॥ (5)

श्रीकृष्णसूरिचरणौ शरणं संश्रये परम् ।
यत्सेवया परत्वेव समृद्धिरिहपुष्कला ॥ (6)

यद्वाग्द्वारीभिर्वा देदात् श्रीनिवासमहामुनिः ।
चण्डमारुतसजा हि यस्मै न पितरं श्रये ॥ (7)

ग्रन्थप्रयोजनम् .

श्रीवासराघवेनाद्य क्रियते विदुषाम्मुदे ।
रामानुजार्यसिद्धान्त सग्रहस्साधुसत्मतः ॥ (8)

न्यायसिद्धाञ्जने सर्वमाचार्यैस्सुनिरूपितम् ।

तत्रापि मन्यमानानां दुर्ग्रहत्वमियं कृतिः ॥ [9]

द्रव्याद्रव्यविभेदेन तत्त्वयाथार्थ्यरूपणम् ।

परपक्षप्रतिक्षेपपूर्वकं क्रियते मया ॥ [10]

ननु अपवर्गसिद्धौ यदपेक्षितं तदेव विशदं तदर्थिभिः ज्ञातव्यम् ।
तावदेव शिष्यादिभ्योऽपि प्रवर्तितव्यम् । किमन्यैः अनपेक्षितैः
द्रव्याद्रव्यादिभिः इह कीर्त्या मानैरिति चेन्न ।

द्रव्यादिनिखिलपदार्थनिरूपणस्यापि परंपरया मोक्षसाधन-
त्वात् । तथा हि जीवेश्वरतत्त्वयाथार्थ्यज्ञानपूर्वकपरमात्मोपास-
नस्य मोक्षहेतुत्वं शास्त्रेषु शिष्टम् । अयमर्थः । श्री वेदार्थसंग्रहे
'जीवपरमाथात्म्यज्ञानपूर्वक' इत्यादिनान्वगाहि । तच्च ज्ञान तत्त-
त्प्रकारैः तत्तत्पदार्थाविगतो सत्यामेव सभवति । अतः तन्निरूपण-
मावश्यकम् । तर्हि परपक्षप्रतिक्षेपः किमर्थं क्रियत इति चेन्न ।
असति परपक्षप्रतिक्षेपे तत्तद्वादिभिः भ्रान्तिकल्पिताः ते ते पदार्थाः
परस्परविरुद्धानेकप्रकाराः स्वयाथात्म्ये बोधो परोधं जनयेयुः ।
यथा केचित् ब्रह्मव्यातिरिक्तं जीवात्मानं नैच्छन्ति । इतरे तु
इच्छन्तोऽपि मुक्तौ स्वतः वदन्ति । परे तु देहमेवात्मानमभ्युप-
गच्छन्ति ।

देहातिरिक्तमपि अकर्तारमन्येत्वाहुः । देहेन सहोत्पत्तिविना-
शयोगिनः कतिचिन्मन्यन्ते । इतरे तु आगन्तुकज्ञानजनकं मोक्षदशायां

पाषाणकल्पनं जडं चाहुः । एतेषां पक्षाणां निर्मूलत्वाद्य निरूपणे
ब्रह्मव्याप्तिरिक्तपरतत्तदेहविलक्षणपराधीनकतृत्वभोक्तृत्वविशिष्ट-
नित्ययावदात्मभाविज्ञानादिगुणकाणुस्वप्रकाशानादिकर्मप्रवाहजनि-
तज्ञानसंकोचक यादृच्छिकसुकृतविशेषपरिगृहीतस्वाधिकारानुगुणो-
पायानुष्ठान संक्षीणाशेषदोषाविर्भूत स्वाभावापहतपाप्मत्वादि-
गुणाष्टकविशिष्टजीवस्वरूपयथात्म्यज्ञान न सेत्स्यति । एव तत्त्वा-
न्तरेष्विति भाव्यम् ।

अतः परपक्षप्रतिक्षेपपूर्वकमेव परावरतत्वनिरूपणमवश्यक-
मिति तदेव निरूप्यते । तथा हि द्रव्याद्रव्यविभेदेन द्विविधं तत्त्वम् ।
उपादानलक्षणम् :

तत्र उपादान द्रव्यम् । अवलथाश्रयमुपादानम् । अवस्था चाग-
न्तुकापृथक्सिद्ध धर्मविशेषः ।

श्लो ॥ आगन्तुकापृथक्सिद्ध

धर्मोऽवस्थेति कीर्त्यते ॥ [तं. वा.] इति प्रमाणात् ।
नित्येष्वपि द्रव्येष्वन्ततस्सयोरूपावस्थाया सत्वाल्लक्षणसमन्वय ।
न च नित्यमुक्तेश्वरज्ञानेषु सकोचादिरूपावस्थाया अभावद्रव्या-
प्तिरिति वाच्यम् । तत्रापि आगन्तुकतत्तद्विषयसंबन्धस्य सयोगात्म-
कम्यावस्थाविशेषस्य मन्त्रान् ।

न च ज्ञानस्याद्रव्यत्वात्तस्य विषयैस्सह संयोग दुर्लभ
इति शङ्क्यम् । ज्ञाने द्रव्यत्वस्य समर्थयिष्यमाणत्वात् । अत एव

श्रीभाव्ये 'ज्ञानञ्च द्रव्यमेव । तस्य विषयैस्सह सयोगः संबंधः'
इत्युपपादितम् ।

द्रव्यविभागः साधर्म्यलक्षणकथनं च

अवस्थाशून्यं द्रव्यम् । अवस्थाशून्यम् अद्रव्यम् । तच्च निरु-
पयिष्यते । प्रत्यक्षादिसिद्धोऽयं द्रव्याद्रव्यविभागः न चान्यतरत्याग-
शक्यः । शब्दस्पर्शरूपरसगंधानां तद्वत्ता च अबाधितानन्यथासिद्ध-
भेदप्रतीतेः । रूपस्पर्शनियताभ्यां चक्षुस्त्वग्भ्यां दृष्टमेव स्पृशामीति
दृढतरप्रत्यभिज्ञया रूपस्पर्शानिरिक्तं द्वीन्द्रियग्राह्यवस्तुसिद्धेः । न च
रूपादेः प्रत्येकमेकैकेन्द्रियग्राह्यत्वेऽपि । संहतौ द्वीन्द्रियग्राह्यत्वं
स्यादिति वाच्यम् । ग्राह्यसंपातेऽपि ग्राहकानां चक्षुरादीनां ग्राह्य-
नियमपरित्यामानौचित्यात् । अन्यथा कन्धानन्धादि व्यवस्था न
स्यात् ।

अन्धस्य चक्षुरिन्द्रियाभावेऽपि त्वचा सहतरूपग्रहणसंभवात् ।
असंहतरूपस्य त्वन्मते असंभवात् । स्पर्शस्वभावः वायुपरमाणुः ।
स्पर्शरूपस्वभावः तेजः परमाणुः । स्पर्शरूपरसस्वभावः जलपरमाणुः ।
स्पर्शरूपरसगंधस्वभावः पृथिवीपरमाणु इति हि त्वत्सिद्धान्तः ।
सहन्यमानरूपाद्यतिरिक्तकालदेशानभ्युपगन्तुः तव संघातभावोऽपि
दुरूपपादः । भिन्नदेशभिन्नकालवृत्तीनां वस्तुतः एककालावच्छेदेन
एकदेशवृत्तित्वमेव हि सघनम् । अतः द्वीन्द्रियग्राह्यं रूपस्पर्शद्वया-
श्रयं वस्तु स्वीकर्तव्यम् । एवमविशदविशदधीर्जायते । तन्न स्यात् ।
दूरे दृष्ट्वा समीपगतस्य विशदधीर्जायते । समीपे दृष्ट्वा दूरं गत-
स्याविशदधीः । आद्या भूयो धर्मविशिष्टवस्तुग्रहणरूपा । द्वितीया

कतिपयधर्मविशिष्टवस्तुग्रहणरूपा । उभयोरपि धर्मधर्म्युभयालंबन-
सापेक्षत्वात् । एव संगयोऽपि न स्यात् । साधारणाकारेण वस्तु-
ग्रहणे विरुद्धकोटिद्वयस्मरणे च संगयोत्पत्तेः । तथा भ्रम, तन्नि-
वृत्ती न स्याताम् । इदं त्वेनाधिष्ठानग्रहणे असाधारणधर्माग्रहणे च
तन्निवृत्तेः । तथा जिज्ञासापि न स्यात् । सामान्यतो विदितविशेष-
तश्च वेदितव्ये जिज्ञासायां प्रवृत्तेः । अतः उक्तानुपपत्तिपरिहाराय
धर्मी धर्माश्च यथाप्रमाणं स्वीकार्याः ।

धर्मधर्म्यभेदखण्डनम् :

अथ धर्मधर्मिणौ अभिन्नौ सहैवोपलभात् । मृदघटादिवदित्यनु-
मानात् तयो अभेद इति चेन्न । सहैवोपलंभादिति वदतः कोऽय-
मभिप्रायः ? यदुपलंभयो समाव्याप्तिः, तयो अभेद इति वा ?
यदुपलंभयोर्व्याप्तिमात्रान्तयोरभेद इति वा ? आद्यं शरवोपलभ-
व्यापकोपलंभस्य शङ्खश्वेत्ये विषयता सर्वधेनामन्वात् हेत्वसिद्धिः ।
'पीतशङ्ख' इति प्रतीतिदशायां शङ्खोपलभे सत्यपि श्वेत्यानुपलभात् ।
द्वितीये गंधरसादावसिद्धिः । गन्धाद्युपलभेऽपि गन्धाद्यनुपलभात् ।
रूपरूपिणोः क्वचित् सहोपलभस्तु एकसामग्रीवेद्यत्त्वप्रयुक्त इति
नोक्तानुमानात्तदभेदसिद्धिः । अतः सिद्धोऽयं द्रव्याद्रव्यविभागः ।
तानि च द्रव्याणि स्थिराण्येव । क्षणभङ्गे प्रमाणाभावात् । प्रत्युत
'सोऽयं घट' इति दृष्टमेव स्पृशामीति प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षेण स्थि-
रत्वस्यैव स्थापनात् ।

भ्रान्तिरियं प्रत्यभिज्ञेति चेन्न । कारणदोषबाधकप्रत्ययाभावेन
भ्रान्तिर्वायोगात् ।

अथ यौक्तिकबाधेन प्रत्यभिज्ञायाः दोषमूलत्वं उन्नीयते । युक्तिश्च करणाकरणाभ्यां सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरुद्धधर्माध्यास-प्रसगात्मिका । सामर्थ्यं चेत् कुसूलस्थबीजेनाप्यङ्कुरोत्पत्तिः स्यात् । असमर्थं चेत् क्षेत्रस्थबीजेनाप्युणोत्पत्तिः न स्यात् । अतः सामर्थ्या-सामर्थ्यं रूपविरुद्धधर्मा समावेशाय बीजानां भेदः आवश्यकः । एवमन्यत्रापि । एव च बीजादीनां भेदमिद्वौ ज्वालैक्यप्रत्यभिज्ञा वत् सर्वस्या अपि प्रत्यभिज्ञायाः भ्रान्तित्वात् क्षणभङ्गः युक्त इति चेत् मैवम् ।

क्षणिकत्वखण्डनम्

समर्थस्यैव बीजस्य जलसयोगादिरूपसहकारसन्निधि तदभावा-भ्यां करणाकरणोपपत्तेः विरुद्धधर्माध्यासप्रसंगाभावेन बीज्यैक्ये सिद्धे, प्रत्यभिज्ञायाः निर्बाधत्वेन द्रव्याणां स्थिरत्वसिद्धे निष्प्र-त्यूहत्वात् । न च सहकारिसन्निध्यो विरुद्धयोर्वा कथमेकत्र समवेश इति वाच्यम् । तयोरपि तत्तत् सामग्री सन्तानप्रतिनियतत्वात् । तत्रापि एव चोदये अनवस्थेति चेन्न । बीजाङ्कुरवदप्रामाणिका-नवस्थाया अदोषत्वात् ।

यत्र केवलयुक्त्या भासेनाप्रामाणिकार्थपरपराक्लौप्ति जाति-वादे जाते जातिमत्त्वे परमाणुकारणवादे परमाणोरपि सावयवत्वे व्यावर्तकस्वरूपस्य विशेषपदार्थस्य व्यावर्तकान्तरापेक्षत्वे तत्रैवा-नवस्थायाः दोषत्वम् । अन्यथा क्षणिकत्वेऽपि बीजस्य तस्मिन्नेव क्षणे क्षेत्रविशेष बीजमङ्कुर जनयति । न देशान्तर इति करणा-

करणाभ्यां सामर्थ्यासामर्थ्यरूपविरुद्धधर्माध्यासप्रसंगेन क्षणेऽपि क्षुभ्यमाणेशून्यवाद एव शरणीकरणीय इत्यकामेनापि द्रव्याणां स्थिरत्वमेष्टव्यम् । अत एव क्षणभंगानुमानमपि बल्ले । अनुष्ण-
त्वानुमानवत् बाधितमिति अनुमानमपि न प्रमाणम् । तथा हि विप्रतिपन्न वस्तु क्षणिकं सत्वात् । यत् तत्, तत् क्षणिक, यथा जलधरपटलम् । सत्यं च अमो भावाः इति हि तेषां अनुमान-
प्रकारः । तन्न वस्तुशब्देन विश्वपक्षीकारे पक्षहेतुदृष्टान्तभेदासिद्धिः । जलधरपटलव्यतिरिक्तपक्षीकारे तस्य क्षणिकत्वासंप्रतिपन्न्या दृष्टान्त-
त्वासिद्धेः । विरुद्धधर्माध्यासस्य परिहृतत्वात् । तत्र दीपादि-
दृष्टान्तोऽत्यनुरपन्नः । तस्य त्रिचतुरक्षणावस्थायित्वाभ्युपगमात् ।

अस्तु । तर्हि क्षणोपाधिदृष्टान्तः । स हि न स्थिरः । तथात्वे क्षणावच्छेदायोगात् इति चेत्, न । स्थिरैरेव विशेषणान्तरविशिष्टैः क्षणोपाधिसंभवात् । क्रियायां चतुः क्षणवृत्तित्वेऽपि स्वजन्यप्राग-
भावविशिष्टत्ववेषेणोपाधित्वसंभवात् । न तेन त्वदभिमतदृष्टान्त-
सिद्धिः । अतः क्षणिकत्वे प्रमाणाभावात् प्रत्यभिक्षाप्रत्यक्षेण द्रव्यस्य स्थिरत्वमिदम् ।

द्रव्यविभागः .

तच्च द्रव्यं षोढा । त्रिगुणकालजीवेश्वरानित्यविभूतिमिति भेदात् । अथ एषा साधर्म्यमुच्यते । पण्णामपि सयोगित्वं साधर्म्यम् । अद्र-
व्येषु सयोगाभावात् नातिव्याप्तिः । ईश्वरान्यप्रपञ्चानां ईश्वर-
शरीरत्वलक्षणम् । शरीरत्वस्य द्रव्यत्वघटितत्वात् द्रव्येषु नाति-
व्याप्तिः । त्रिगुणकालानित्यविभूतिमतिनां चेतनत्वं पराक्तं च

साधर्म्यम् । अचेतनत्वं ज्ञानशून्यत्वम् । नित्यविभूतिमत्योः ज्ञाना-
नाश्रयत्वात् लक्षणसमन्वयः ।

‘ज्ञानानन्दमया लोका’ इत्यनेन नित्यविभूतेः ज्ञानस्वरूपत्वा-
भिधानात् । पराक्त्वञ्च परमात्मा एव भासमानत्वम् ‘परस्तात्’
इति तादर्थ्ये चतुर्थी । एवकारेण स्वार्थत्वव्युदासः । तथा च पर-
प्रयोजनमात्रपर्यवसायि प्रकाशाश्रयत्वमिति फलितम् । तेन
स्वामिप्रयोजनप्रयोजकप्रकाशाश्रयभृत्यादौ नातिव्याप्तिः भृति-
रूपस्वप्रयोजनस्यापि सत्त्वात् । धर्मभूतज्ञानस्य नित्यविभूतेश्चाचे-
तनत्वात् । तत्प्रकाशेनापि धर्मीश्वरयोरेव फलितत्वात् लक्षण-
समन्वयः । जीवेश्वरनित्यविभूतिमतीनां अजडत्वम् साधर्म्यम् ।
तच्च स्वतो भासमानत्वं स्वविषयज्ञाननिरपेक्षप्रकाशाश्रयत्वमिति
यावत् । तच्च जीवेश्वरनित्यविभूतीनां शास्त्रसिद्धम् । विषयेन्द्रिय-
सयोगसमनन्तरं घटमहं जानामीत्युपलंभात् । न च सुषुप्तिदशायां
धर्मभूतज्ञानस्य प्रकाशादव्याप्तिरिति वाच्यम् । तस्यैव जागरिताव-
स्थाया विषयप्रकाशनकाले स्वप्रकाशत्वसत्त्वात् ।

नहीदं कालघटितं येन अव्याप्तिः स्यात्? न च तथापि
नित्यविभूतेः ससारिणां शास्त्रनिरपेक्षप्रकाशाभावेन स्वप्रकाशत्वं
न स्यादिति वाच्यम् । स्वापदशायां धर्मभूतज्ञानस्येव बद्धदशायाम्
अप्रकाशत्वेऽपि जागरदशायामिव मुक्तौ तस्या स्वप्रकाशत्वे
अधिकाभावात् ।

त्रिगुणकालयोः जडत्वं साधर्म्यम् :-

जडत्वं च परत एव भासमानत्वम्? एवकारेण स्वतो भास-
मानत्वव्यवच्छेदः। तेन कदाचित् परतः भासमानेषु परज्ञानादिषु
नातिव्याप्तिः। उन्मेषनिमेषाद्यनुमितपरमात्मानि च नाति-
व्याप्तिः। तस्य तं प्रति स्वप्रकाशत्वात्। जीवेश्वरयोः प्रत्यक्त्वं
ज्ञानकृत्वं च साधर्म्यम्। प्रत्यक्त्वं च स्वप्रकाशफलित्वम्। तच्च
'यस्सर्वज्ञः?' 'यस्य ज्ञानमयं तपः?' 'सोऽकामयत' इत्यादि श्रुति-
सिद्धम्। जीवस्य तु 'अहं जानामि' इत्यनुभवसिद्धमिति तयोः
लक्षणसमन्वयः।

त्रिगुणानि :-

अथ त्रिगुणानि निरूप्यन्ते। तत्र रजोगुणकत्व, तमोगुणकत्व,
महदाद्यवस्थार्हत्वानि त्रिगुणलक्षणानि। तत्र प्रकृतिमहदहंकारे-
न्द्रियतन्मात्रैश्वागमः प्रमाणम्। आकाशादिमहाभूनेषु पञ्चसु प्रत्यक्षं
प्रमाणमिति बोध्यम्। तच्चाधोदेशेऽपरिच्छिन्नम्। ऊर्ध्वदेशे नित्य-
विभूत्या परिच्छिन्नम्। नित्यविभूते तमसः परत्वश्रुतेः। तदनन्त-
मसंख्यातमिति प्रमाणं तु अधोदेशविषयमिति भाव्यम्। तच्च
विचित्रसृष्ट्युपकरणत्वेन मया शब्देन विकारान् प्रकरोतीति प्रकृ-
तिशब्देन चोच्यते। इदं च परमेश्वरसंकल्पात् क्वचित्सदृशसन्ता-
नान् क्वचिद्विसदृशसन्तानाश्चारभते। इदं च परिस्पन्दादि योग्य-
भूतादिपरिणामदशायामपि तच्चिद्रूपमेव। अतएव स्वकार्यं व्याप-
कत्वं तस्य।

त्रिगुणद्रव्यम् :-

इदमेव त्रिगुणद्रव्यम् । पूर्वावस्थोपमर्दकावस्थाभेदात् चतुर्वि-
शति तत्त्वानीत्युच्यते । मूलप्रकृतिः महान्, अहकार, इन्द्रियाण्ये-
कादश, पञ्चभूतानि, पञ्चतन्मात्राणि चेति ।

ननु एकस्य प्रकृतिद्रव्यस्य कथं बहुधाऽवास्थित विचित्रजगद्रू-
पेण परिणाम इति चेन्न । एकस्यैव मृत्पिण्डस्य घटशरावादिरूपेण
विचित्र परिणामवत्तयो परिणामोपपत्तेः । न च एवम् अपि अव-
यव्यनभ्युपगमात् अन्ततः प्रकृतिद्रव्यमेव अनेकजगदासीदिति
वक्तव्यं, ततश्च विरुद्धयोः एकत्वानेकत्वयोः कथमेकद्रव्यवृत्तित्वमिति
वाच्यम् । एकत्वानेकत्वयोः अपि अवस्थारूपयोः कालभेदेन एक-
द्रव्यवृत्तित्वे बाधकाभावात् । यथा घटत्वकपालत्वचूर्णत्वादयवस्था
एकस्यामेव मृदि पूर्वावस्थाप्रहाणेन जायन्ते । तथा प्रकृतिद्रव्येऽपि
एकत्वावस्थाप्रहाणेन पुनः एकत्वावस्था जायते । ततश्च प्रलयकाले
एकत्वावस्थापन्नप्रकृतिद्रव्यस्य सृष्टिकाले महदाद्यवस्थारूपबहु-
त्वावस्था पुनः प्रलये तत्प्रहाणेन एकत्वावस्था इत्यभ्युपगमे न
विरोधाभावात् । अत्र बहुत्वं च नामरूपविभागानर्हावस्था विशि-
ष्टत्वम् । तद्विरोध्येकत्वं च नामरूपविभागानर्हावस्था विशिष्टत्वम् ।
एतादृशमेव मृत् द्रव्यस्याप्येकत्वमनेकत्वं दृश्यते । यथा पिण्डत्वावस्था-
वस्थितायां मृदि घटशरावादिनामरूपविभागानर्हावस्था विशिष्ट-
त्वादेकत्वं व्यवहारः । तस्या एव घटशरावादिरूपेण परिणामे

नामरूपविभागाहविस्था योगात् बहुत्वव्यवहारः । तथा प्रकृति-
द्रव्यस्यापीति नानुपपत्तिः । न चैवमपि अवयवसघातातिरिक्त-
प्रकृतिद्रव्यस्याभावेन तस्यैवाशतः परिणामे तत्तदंशा एव यथास्व
परिणमन्ति । ते ते अशा एव अणव इति परमाणुकारणवाद एव
अगीकृत इति वाच्यम् ।

अणुकारणत्वभङ्गः -

शब्दस्पर्शरूपरसगंधरहितसत्त्वरजस्तमोगुणत्रयाश्रयप्रत्यक्षा-
गोचरद्रव्यरूपत्वेन श्रुत्यादिसिद्धे पराभिमतपरमाणुस्वरूपगंधा-
भावेन परमाणुकारणत्वासिद्धे । एतेन परमाणुकारणवादो निरासः ।
जालालोकविलोकनीयवस्त्रसरेणुशब्दवाच्यद्रव्यातिरिक्ताप्रत्यक्षाणुक-
ल्पने प्रमाणाभावात् तेष्वेव मात्रया भेदमवलंब्य परमाणु द्व्यणुक
व्यणुकादिव्यवहारः । तेष्वेव केषाचित् क्वचिद्रूपानुद्भवदशायां
प्रत्यक्षगंधाश्रयगंधवहानीतसुरभि भागवत चाक्षुषत्वादिसंभवात् ।
परमाणोः अप्रत्यक्षत्वव्यवहारश्च न विरुध्यते । न हि पवनानीत-
गंधवत् द्रव्येषु परमाणुत्व भवतामिष्टम् । परमाणूनां प्रत्यक्षगुणा-
श्रयत्वानभ्युपगमात् । अतः प्रत्यक्षात् न भवदभिमत्तानुसिद्धिः ।
न चागमान्तसिद्धिः । तथाविधागमाभावात्

ननु श्लो॥ जालसूर्यमरीचिस्थ सूक्ष्मं यत्परिदृश्यते ।

तस्याष्टमो वा षष्ठो वा भागोऽणु परिकीर्तितः ।

इति शिल्पशास्त्रात् ।

श्लो॥ जालसूर्यमरीच्या यत् सूक्ष्मं तस्याष्टमो मतः ।

परमाणुरपिवा षष्ठः तद्वयं द्रव्यणुकं मतम् ॥

‘द्रव्यणूनामपि पठन्तु परिनिर्म प्रकीर्तित’ इति स्वर्ण-
स्तेयप्रायश्चित्तविधायक ‘धर्मशास्त्राच्च’ परमाणुसिद्धिरिति चेन्न।
तत्र परमाणुसद्भावतात्पर्याभावात् । मानोन्मादिविशेषनिश्चय-
त्रसरेणौ बुद्ध्या कल्पितभागप्रतिपादनपरत्वेन परमाणुद्रव्यासाधक-
त्वात् । तथा कल्पनं च द्रव्यणुकपरिमाणस्वर्णस्तेयस्य प्रायश्चित्त-
बाहुल्यप्रतिपादनाय यथा एकस्यामेव द्वादशकपालकवैश्वानरेष्टौ
यदष्टाकपालो भवति, ‘गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति’.. इत्या-
दिना एकादशे ब्रह्मवर्चस्वादि प्रतिपादनं द्वादशकपालकवैश्वानरेष्टेः
फलभूयत्वार्थं, तद्वत् तत्राष्टाकपालत्वादिकं वास्तविकम् । अत्र तु
परमाणुत्वपरित्वादिकं बुद्धिकल्पितमिति विशेषः । एवम् अन-
भ्युपगमे त्रिसरेण्वष्टमषष्ठभागपरिमितस्य असंभावितस्य अप्रत्य-
क्षवस्तुनः स्तेयकारणासंभवेन तदुन्मादकरणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न
च एतादृशासंभावितकल्पनमागमेन दृष्टमिति वाच्यम् । तस्येयं
पृथिवी सर्वावित्तस्य पूर्णा स्यात् । ‘स एको मानुष आनन्द’
इत्यादौ दर्शनात् । अतः नागमात् भवदभिमतपरमाणुसिद्धिः ।

अण्वनुमाननिरासः

ननु अणुपरिमाणतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं परिमाणतार-
तम्यरूपत्वात् महत्परिमाण तारतम्यवत् इत्यनुमानेन सर्वतो-
पकृष्टं परमाणुद्रव्य सिध्यतीति चेन्न । तारतम्यरूपत्वात् इत्ये-

तावताऽपि व्यभिचाराभावेन परिम णविशेषस्य हतौ व्यर्थत्वात्। अन-
 कृष्टमहत्वातिरिक्ताणुपरिमाणासिद्ध्याऽऽश्रयासिद्धेश्च। तस्य च
 त्रसरेणावेव विश्रान्ते । अथ अवयवापकर्षतारतम्यं क्वचिद्विग्न-
 रान्तं तारतम्यरूपत्वात् इत्यनुमानेन सर्वतोऽपकृष्टावयवरूपतया
 अणो सिद्धिरिति चेन्न। तादृशत्वेन संप्रतिपन्नेन त्रसरेणुनां सिद्धसा-
 धनत्वात्। अवयवधाराया अपि तत्रैव विश्रान्ते । अस्तु वा तस्या-
 विश्रान्तिः। तथाऽप्याधिक्यनूनताभ्यां प्रमाणसिद्धाभ्यां सर्षपमही-
 धरादि परिमाणाविशेषप्रसङ्गः परिह्रियते। अनन्तत्वाविशेषेऽपि
 आश्रयाणां परावरजातिषु क्षणं दिवसपक्षमाससंवत्सरादिषु
 अनन्तेषु आधिक्यनूनतयोः भवद्भिः अभ्युपगमात्। यदि घटत्व-
 पृथिवीत्वयोः आश्रयानन्त्येऽपि घटत्वाश्रय निखिलवृत्तित्वे सति
 तदनाश्रयवृत्तित्वात् पृथिवीत्वसाधिक्यम्। एवम् अतीतयोः क्षण-
 दिवसयोः आनन्त्येऽपि एकस्य दिवसस्य अनेकक्षणघटकत्वात्
 दिवसापेक्षया क्षणानाम् आधिक्यमुच्यते। तर्हि सर्षपमहीधरयो-
 अनन्तावयवकत्वेऽपि सर्षपव्याप्तदेश व्याप्तत्वे सति सर्षपाव्याप्त-
 देशव्यापित्वात् सर्षपापेक्षया महीधरस्याधिक्यमित्यपि सुवचत्वात्।
 विप्रतिपन्नं कार्यद्रव्यारब्ध चाक्षुषद्रव्यत्वात् घटवत् इत्यनुमानमपि
 विपक्षे बाधकाभावात् अप्रयोजकम्। द्रव्यचाक्षुष प्रति महत्त्वस्य
 कारणत्वात्। त्रसरेणौ अवयवसंख्याप्रकर्षाद्विहितमहत्ताया एव वक्त-
 व्यतया कार्यद्रव्यारब्धत्वमावश्यकम्। अन्यथा त्रसरेणोः चाक्षु-
 पत्व न स्यादिति चेन्न। यथोपलभं योग्यतायः तत्र स्वीकारेण
 कार्यद्रव्यानारब्धत्वेऽपि बाधकाभावात्। अन्यथा महावयवारब्ध-

स्यापि चाक्षुषद्रव्यत्वव्याप्यत्वात् त्रिसरेणौ महावयवारब्धत्व-
 प्रसङ्गेन परमाण्वसाधकत्वात् । वायवीयतैजसादित्रिसरेणोः पूर्व-
 भूतात्मककार्यद्रव्यारब्धत्वात् सिद्धसाधनत्वं च । चाक्षुषतयाऽभ्यु-
 पगते काले व्यभिचाराच्च । पृथिवीत्वं नित्यसमवेतवृत्तिघटपट-
 वृत्तिजातित्वान् सत्तावत् इत्यनुमानेन साध्यकोटिप्रविष्टतया नित्य-
 पृथिवीसिद्धौ स एव परमाणुः । एवं जलत्वं नित्यसमवेतवृत्तिः
 न हृदनदीजलवृत्तिजातित्वात् । सत्तावत् इत्यादिकमपि विपक्षे
 बाधकाभावात् अप्रयोजनम् । पृथिवीत्व नित्यवृत्तिः न भवति,
 पृथिवीमात्रवृत्तिजातित्वात् घटत्ववत् इत्यादिभिः प्रतिपक्षयितुं
 शक्यत्वाच्च । घटादीनां सर्वेषां नित्येश्वराश्रितित्वाभ्युपगमाति-
 रिक्तसमवायानभ्युपगमाच्च सिद्धसाधनत्वम् । नित्यवृत्तीति साध-
 नेऽपि घटादिरूपेण परिणस्यापि त्रिगुणद्रव्यस्य स्वरूपतः नित्यत्वा-
 भ्युपगमात् स एव दोषः । एवं परमाणूनां कार्यारंभकत्वं सयुज्यैव
 वक्तव्यम् । सच्च संयोगः कात्स्न्येन उत्तैकदेशेन वा । कात्स्न्येन
 चेत् अधिकपरिमाणारंभकत्वं न स्यात् । एकदेशेन चेत् परमाणूनां
 सांशत्वप्ररागः । ततः पराभिमतनिरवयवाण्वसिद्धिः । प्रत्यक्षागम-
 सिद्धाणु नश्वरादिषु सयोगा यथा प्रमाणमगीकारः । तत्र नोक्त
 विकल्पावसर इति श्रूतेस्तु इति सूत्रेण सूत्रकारैः निर्णीतम् ।
 अस्तु तर्हि प्रत्यक्षसिद्धिरेव सूक्ष्मद्रव्यैः जगदारंभः किमेकत्वाव-
 स्थप्रकृत्या? इति चेन्न । स्वतंत्रारंभे नास्त्रविरोधात् । परतंत्रारंभा-
 भ्युपगमे यथागम प्रवृत्तेरपि स्वीकार्यत्वात् । भूतचतुष्टयपूर्वभाविनः
 महाद्याकाशपर्यन्तप्रपञ्चस्य भूतचतुष्टयारंभणीयत्वायोगात् ।

‘आकाशाद्वायुः’ ‘वायोरग्निः’ इति सृष्टिक्रमविरोधाच्च । भूत-
चतुष्टयातिरिक्ता नित्यद्रव्यजातं नास्तीति चेन्न । आकाशात् उत्प-
त्तिबोधकागमविरोधात् । तथा वसरेणूनामेव जगदादिरहितावस्था-
स्वीकारे तद्वत् तेषाम् एकीभावावस्था स्वीकार्येति, सैव मूलप्रकृ-
तिरिति सिद्धम् ।

त्रिगुणसृष्टिक्रमः

साच समवैगुण्या । तस्यामपि मात्रया भेदमाश्रित्या-
व्यक्ताक्षरतमोरूपावस्थान्नयमप्याहुः केचिदाचार्याः । तत्पक्षे
‘अव्यक्तमक्षरे लीयते, अक्षर तमसि लीयते’ इति श्रुत्यनुगुण्यम् ।
यदा सत्त्वरजस्तमसां साम्यम् । तदा प्रलयावस्था । यदा तेषां
वैषम्यं तदा सृष्ट्यवस्थेति बोध्यम् । अव्यक्ताव्यवहितोत्तरावस्था
विशिष्टम् । अहंकाराव्यवहितपूर्वावस्था विशिष्टा वा त्रिगुण महान् ।
अहंकारादौ च अव्याप्तिवारणाय व्यवहितेति । स त्रिविधः ।
सात्त्विको राजसस्तामसश्चेति । सत्त्वादिगुणोन्मेषवशात् अंश
भेदेन तत्तद्व्यपदेशः । इन्द्रियाद्व्यवहितपूर्वावस्थाविशिष्टं त्रिगु-
णम् अहंकारः महत्यतिव्याप्तिवारणाय व्यवहितेति ‘अहमभि-
मानोऽहंकार’ इति सांख्यलक्षणं तदसंगतम् अहमभिमानरूपा-
हंकारस्यात्मधर्मभूतस्य प्राकृतद्रव्यनिरूपणप्रकरणे तन्निरूपणा-
भाङ्गत्यान् । अव्यक्तपरिणामभूतोऽहंकारः । अनात्मनि देहेऽहं-
भावकरणहेतुत्वमात्रादहंकारणवदवाच्यः । अहमभिमानरूपाहंकारस्य
आत्मधर्मभूतस्याहंकारद्रव्यकार्यस्य उत्कृष्टजनावमानहेतोः गर्वा-

परपर्यायस्य

तु श्लो॥ अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।

विमुच्य निर्ममशान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते॥ इति

त्याज्यत्वमुच्यते । अव्यक्तपरिणामाहंकारद्रव्यस्य त्याज्यत्वासंभवात् । अतः अस्याहं मानहेतोः अहमभिमानत्वासंभवात् सांख्यलक्षणं असंभवग्रस्तमिति बोध्यम् । असावपि त्रिविधः । सात्त्विकराजसतामसभेदात् । तत्र सात्त्विकादेकादशेन्द्रियाणि जायन्ते तामसात् शब्दतन्मात्रं, राजसस्तु उभयानुग्राहकः । राजसतामसयोरपि इन्द्रियाव्यवहितपूर्वावस्थाविशिष्टत्वात् लक्षणसमन्वयः । तत्रेन्द्रियजनकत्वं सात्त्विकाहंकारलक्षणम् । शब्दतन्मात्रजनकत्वं तामसाहंकारलक्षणम् । उभयानुग्राहकत्वं राजसाहंकारलक्षणम् ।

इन्द्रियलक्षणम् :—

हृत्कर्णचक्षुरादिप्रदेशविशेषावच्छिन्नव्यापारतया तत्तत्कोर्यविशेषशक्तमिन्द्रियम् । मन इन्द्रियं हृत्प्रदेशावच्छेदेन घ्राणेन्द्रियं नासाग्रावच्छेदेन । श्रोत्रेन्द्रियं कर्णावच्छेदेन । त्वगिन्द्रियं सर्वावयवावच्छेदेन । चक्षुरिन्द्रियं कृष्णनाराग्रावच्छेदेन । रसनेन्द्रियं रसनाग्रावच्छेदेन । पाणीन्द्रियं हस्तावच्छेदेन । पादेन्द्रियं पादावच्छेदेन । पायूपस्थेन्द्रिये तत्तत्प्रदेशावच्छेदेन । व्यापारि सत् मृत्या—
द्यानन्दपर्यन्तं तत्तत्कार्यं करोतीति तेषां लक्षणसमन्वयः । अशरीर प्राणधार्यमेव यत् द्रव्यं पुरुषोपकारकं तदिन्द्रियमिति वा लक्षणम् ।

शरीरे अतिव्याप्तिवारणाय शरीरमिति । वैशेषिकोक्तान्यप्रत्यक्ष-
साक्षात्कारसाधनमिन्द्रियम् । शरीरसंयोगे सत्येव साक्षात्प्रमिति
साधनम् इन्द्रियम् । शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञान-
कारणमनस्संयोगाश्रयत्वं इदित्वमित्यादीन्द्रियलक्षणानि कर्मे-
न्द्रियाव्याप्तेः अनादरणीयानि । वक्ष्यते च नागादीनामपि इन्द्रि-
यत्वम् ।

इन्द्रियविभागः

तच्चेन्द्रियं द्विविधम् । प्राकृतमप्राकृतं चेति । शुद्धसत्त्वे
सति इन्द्रियत्वम् अप्राकृतेन्द्रियत्वम् । मिश्रसत्त्वे सतीन्द्रियत्वं
प्राकृतेन्द्रियत्वम् । अव्यक्त, महदहंकारेष्वपि प्राकृताप्राकृतविभागोऽ-
स्तिति केचिदाचार्याः । पुनश्चेन्द्रियं द्विविधम् । ज्ञानेन्द्रियं, कर्मे-
न्द्रियं चेति ।

ज्ञानेन्द्रियं, तस्य विभागश्च

ज्ञानप्रसरणजनकमिन्द्रियं ज्ञानेन्द्रियम् । तच्च षोढा । गतः
श्रोत्रत्वक्चक्षुरसनाघ्राणभेदात् । तत्र प्राकृतबाह्येन्द्रियलक्षण-
मुच्यते । मिश्रसत्त्वे सति शब्दादिपञ्चविषयज्ञानासाधारणकारण-
मिन्द्रियं प्राकृतबाह्येन्द्रियम् । मिश्रसत्त्वे सति स्मृतिकारणेन्द्रियं
प्राकृतमनः । तच्च हृत्प्रदेशमात्रवृत्तिः । इन्द्रियान्तराणामपि हृत्प्रदेश
एव कन्दस्थानम् । स्थानान्तरेषु स्वस्व कार्यकरणाय कादाचित्कं
वृत्तित्वम् । आत्मनोऽपि तत्रैव वृत्तिः । मनसो व्यापारविशेषादेव

संकल्पविकल्पाध्यवसायादय उत्पद्यन्त इति नान्त करणवैवि-
ध्यम् । मन एकमेवान्तः करणमित्युच्यते । एतेन सांख्योक्तान्तः
करणत्रैविध्याद्यपास्तम् ।

बाह्येन्द्रियम् :-

मिश्रसत्वेसति शब्दादिपञ्चविषयज्ञानासाधारणकारणत्वं
त्राकृतबाह्येन्द्रियत्वम् । शब्दादिपञ्चके शब्दमात्र ग्रहणत्वं प्राकृत-
बाह्येन्द्रियत्वम् । शब्दादिपञ्चके शब्दमात्रग्रहणशक्तमिन्द्रियं
प्राकृतश्रोत्रम् । तन्मनुष्यादीनामपि कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नप्रदेशवृत्तिः ।
द्विजिह्वानां नयनवृत्तिः । आकाशः इन्द्रियारंभकः, भूतत्वात्, पृथि-
वीवत् । शब्दः स्वसमानजातीयगुणवतेन्द्रियेण गृह्यते ।

बहिरिन्द्रियव्यवस्था हेतुगुणत्वात् रूपवत् । श्रोत्रं
स्वग्राह्यगुणसजातीय गुणवत् बहिरिन्द्रियत्वात् । चक्षुर्वदित्यनु-
मानानां चक्षुरादीनामभौतिकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् दृष्टान्ता-
सिद्धिः । श्रोत्रादीनामाहंकारिकत्वश्रुत्या बह्यनुष्णत्वानुमानवत्
बाधितत्वञ्च । शब्दस्य द्रव्यत्वाद्व्यवस्थोत्तमनशब्दागमनादि
विवादमद्रव्ये शमयिष्यामः । शब्दादिपञ्चकमध्ये स्पर्शमात्रग्रहण-
शक्तं प्राकृतत्वगिन्द्रियम् । तच्च कृत्स्नवपुर्वृत्तिः । प्रदेशभेदेन स्पर्श-
शीपलभतारतम्यं त्वदन्तकेशेषु स्पर्शानुपलंभश्च प्राणवायुमान्द्य-
तारतम्यात् । त्वगिन्द्रियं वाय्वादिभूतचतुष्टयमुद्भूतस्पर्शगुणकं
गृह्णाति संयोगेन ।

उद्भूतस्पर्शन्तु संयुक्तनिष्ठतया । श्रोत्रं तु न द्रव्यग्राहकं,
किंतु संयुक्तनिष्ठतया पंचभूतवृत्तिशब्दमात्रग्राहकम् । संयुक्तनिष्ठत्वं
संबंधः । शब्दादिमध्ये रूपमात्रग्रहणशक्तमिन्द्रियं प्राकृतं चक्षुः ।

तच्च वायुव्यतिरिक्तभूतचतुष्टयं संयोगेन गृह्णाति । तच्च
नायनगोलकवृत्ति । गगनस्यापि चाक्षुषत्वं वक्ष्यामः । उद्भूतरूप-
वत्त्वं चक्षुर्योग्यत्वम् । अंतः प्रभायाः उद्भूतस्पर्शाभावात् न त्वा-
च प्रत्यक्षत्वं वायोरुद्भूतरूपाभावात् न चाक्षुषत्वम् । प्रसृतचक्षु-
र्महत्संबंधाद्दूरस्थग्रहणम् । स्फटिकादौ नायनप्रभामात्रप्रवेशयो-
न्यत्वं सत्त्वान् । सर्वेषां तद्व्यवहितानां मुपलभः । अंजनादिसंस्कृत-
नायनप्रभायाः पृथिव्यादावनुप्रवेशसामर्थ्यात् अंजनात् चक्षूषा
पृथिव्यादिव्यवहित निधिप्रभृतिरुपलभ्यते । शब्दादिपंचकमध्ये
रसमात्रग्राहकमिन्द्रियं रसनम् । तच्च जिह्वाग्रवर्ति । संयुक्तनिष्ठ-
तया रसग्राहकम् । शब्दादिपंचकमध्ये गंधमात्रग्राहकमिन्द्रियं
घ्राणम् । तदपि संयुक्तनिष्ठतया गन्धं गृह्णाति । तथा च विषये-
न्द्रिय संबंधः संयोगः, संयुक्तनिष्ठता चेति द्विविधः ।

ननु शब्दत्वादिसाक्षात्काराय संबन्धांतरमपि स्वीकार्य-
मिति चेन्न । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धादिषु स्वरूपातिरिक्त धर्मानभ्यु-
पगमात् । तदप्यद्रव्ये वक्ष्यते । तदेवं मनस्त्वक्चक्षूषि द्रव्याद्रव्यग्राह-
काणि श्रोत्ररसनघ्राणानि अद्रव्यग्राहकाणि ।

यद्वा सर्वेन्द्रियाणामपि तत्तत्कालादिविनिष्ठत्वस्तु ग्राहक-
त्वात् द्रव्याद्रव्यग्राहकत्वम् । पूर्वोक्तविभागस्तु प्राधान्येन द्रव्य-
ग्रहणाभिप्रायेणोक्तः ।

त्वगादीनां वायवीयत्वादि निरासप्रपञ्चनम् :—

अत्र वैशेषिकाः त्वगिन्द्रियं वायवीयं स्पर्शादिषु मध्ये स्पर्शस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात् । अगसंगिशैत्याभिव्यञ्जकव्यजनपवन-
वत् । चक्षुस्तैजसं स्पर्शादिषु मध्ये रूपस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात्,
दीपप्रभावत् । रसन जलीयं स्पर्शादिषु मध्ये रसरयैवाभिव्यञ्ज-
कत्वात् । सत्कुरसाभिव्यञ्जकोदकत्वात् । घ्राणं पार्थिवं स्पर्शा-
दिषु मध्ये गन्धस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात् । कुङ्कुमगंधाभिव्यञ्जक-
गोधृतत्वात् इत्याद्यनुमानैः त्वकचक्षुर्जिह्वाघ्राणानि क्रमेण वायु-
तेजस्सलिलपृथिवीमयानीति साधयन्ति, तदसत् । तन्नाभिव्यञ्ज-
कत्वं नाम किं तदभिव्यक्तिकरणत्वम्? उत तदभिव्यक्तिहेतुत्व
वा? अभिव्यविनश्च प्रकाशः ज्ञानमिति यावत् । तथाच तत् ज्ञान-
करणत्वम् । तत् ज्ञानहेतुत्वं वा तदभिव्यञ्जकत्वमिति फलितम् ।
आद्ये स्पर्शादिज्ञानं प्रतीन्द्रियाणां भेदं करणत्वात् व्यजनपवनादि-
दृष्टान्तानां साधनवैकल्प्येन हेतोः । अमाधारणानैकान्तिकत्वम् ।
सर्वं मपक्षनिपक्ष व्यावृत्तत्वात् हेतोः द्वितीयकालादृष्टेश्वरेषु व्य-
भिचारः । तेषां कार्यमावकाकारणत्वात् । अथ हेतौ स्पर्शस्यैवेत्यु-
क्त्या स्पर्शेतरानभिव्यञ्जकत्वे सति स्पर्शाभिव्यञ्जकत्वमिति
विशिष्टो हेतुः तस्य कालादावभावात् न व्यभिचारः इति चेत्,
नहि त्वक्सयुक्तत्वादिषु व्यभिचारः, अभौतिकानां तेषां स्पर्शादि-
मात्राभिव्यञ्जकत्वात् । द्रव्यत्वे सतीति विशेषणेऽपि इन्द्रियाधि-
ष्ठानगोलकादौ तत्संस्कारे अञ्जनादौ व्यभिचारः, इन्द्रियाधि-

ष्ठानस्यापि परंपरया हेतुत्वात् । आगमबाधश्च सर्वेषामपि । आग-
मान्तरेण तु अयोगोलकाद्यतिरिक्तेन्द्रियासिद्धेः । त्वाचक्षाक्षु-
पादिकार्यं करणपूर्वकं कार्यत्वादिति साधनेऽपि करणमार्गं
सिद्ध्यति । न त्वक् गोलकाद्यतिरिक्तम् । न च गोलकादेः
अवैकल्येऽपि दर्शनादिकार्यवैकल्यादतिरिक्तं कल्प्यत इति वाच्यम् ।
तत्र गोलकादि वैकल्यस्यैव सत्त्वात् । सूक्ष्मस्य तद्वैकल्यस्य मूषि-
काकृतबीजवत् दुर्दर्शत्वात् । नचेन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वनियमात्
गोलकस्य दूरस्थविषयमंत्राभावात् । गोलकादिरिक्तमेवान्यथा-
नुपपत्त्या सिद्ध्यतीति वाच्यम् । पुष्पात् परिमलप्रसर इव पार्थि-
वगोलकावयव प्रसर इव पार्थिव गोलकावयवप्रसारवशादेव
विषयसंबन्धासिद्धेः । प्राप्यकारित्वाविरोधात् । अतः कनीनिका-
लक्षणगोलकसत्त्वे चाक्षुषम् ।

तदभावेन चाक्षुषमिति अन्वयग्न्यतिरेकसिद्धस्य गोलकस्य
पक्षीकारे तस्य प्रत्यक्षतः पार्थिवत्वात् तेजस्वसाधने बाधः ।
आगमसिद्धस्याहकारिकस्य पक्षीकारे धर्मिग्राहकबाधोऽवर्जनीयः ।
यत्तु आलोकाभावे जायमानोरुपादिमाक्षात्कारः तेजः करणकः,
रूपसाक्षात्कारत्वात् । आलोक जायमानः साक्षात्कारवदित्यनुमा-
नेन तत्करणत्वेन तेजसिद्धौ इतरेषा बाधात् चक्षुरेव तत्करण-
तया सिद्ध्यतीति । तदपि न । आप्यायक तेजसा मिद्धसाधनात् ।
'मोषधर्मे भृगुभारद्वाज सवादे' 'आप्याय्यन्ते च नित्यं धातवस्तैस्तु
पंचभिः' इति इन्द्रियाणां तत्तद्भूतैराप्यायित्वसिद्धेः । तेजसस्तत्र
कारणत्वेऽपि तच्चक्षुरेवेति नियामकाभावात् । इन्द्रियवदेवानुद्भू-

तस्पर्शरूपस्य कस्यचिद्वाह्ये तेजसो ग्रीष्मोष्णवत्संभवात् । उद्भूत-
 रूपवत्त्वस्यापि तत्र साधने भवदभिमतान्द्रियस्यापि तथात्वप्रसङ्गे-
 नालोकाभावरूपतमस एवासिद्धिप्रसङ्गात् । ईश्वरज्ञाने व्यभिचा-
 रश्च । तस्य नित्यत्वेन तेजः करणत्वरूपसाध्यशून्यत्वात् । रूप-
 साक्षात्कारत्वहेतोः सत्वाच्च । अनित्यत्वे सतीति विशेषणे स्वाप्ने
 योगिरूपसाक्षात्कारादौ च व्यभिचारः । तत्तद्व्यभिचारस्थल
 व्यतिरिक्तत्वविशेषणे तु आविष्कृतं तत्कौणलम् । एवम् अनुमा-
 नान्तरेऽपि यथारागव हूषणमूह्यम् । अप्राकृत शोतादिषु तु मुक्ते-
 श्वरादीनां करणार्थानज्ञानप्रसराभावेऽपि स्वेच्छया परिग्रहात्
 विषयनियमः सहकारिनियमश्चानपेक्षितः । अतः तत्तदधिष्ठान-
 विशेषैरेव तत्तल्लक्षणसूह्यम् । अत एव 'श्रीवत्साङ्कमिश्राः अपि

श्लो ॥ त्वकचदृकच निपिपासति जिह्वा
 विवह्वलाश्रवणवत्परवृत्तौ ।
 नासिका त्वयि करीश तथोते प्राप्नुयां
 कथमिमांस्विदवस्थामित्यनुजग्रुहः ॥,

यस्यामवस्थायां त्वक् स्पर्शमात्रग्रहणशक्तं त्वगिन्द्रियं
 दृकचरूपमात्रग्रहणशक्तं चक्षुरिन्द्रियं च निपिपासति नितरां
 पातुमिच्छति, रसनैकगोचररससाक्षात्काररूपव्यापारे विह्वला
 आसक्ता भवति । नासिका प्राणेन्द्रियमपि तथा शब्दादिग्रहण-
 धुरन्धर भवति । त्वयि सर्वगन्धः सर्वरस इत्याद्युक्तशब्दादिसर्व-
 विषयपरिपूर्णं सर्वेन्द्रियविषयभूत दिव्यमङ्गलवति तादृशीमवस्थां
 कथं विवृत् प्राप्नुयाम् । तथा च मुक्त्यवस्थायामिन्द्रियाणां विषय-

नियमाभावादिन्द्रियनिरपेक्षसर्वविषयकज्ञानसंभवात् तादृश्यवस्था
प्राथिता । भवतीति श्लोकतापर्यात् ।

कर्मेन्द्रियप्रपञ्चः :-

उच्चारण, शिल्पकरण, गमन, गलोत्सर्जनानंदविशेषाद्य-
न्यतमहेतुत्वं तल्लक्षणम् । तच्च पञ्चविधम् । वाक्, पाणि, पादा,
पायु, उपस्थाभेदात् । तत्र वर्णोच्चारणकारणमिन्द्रियं वाक् । तच्च
हृत्कण्ठजिह्वामूलतालुदन्तोष्ठनासामूर्धरूपस्थानाष्टकवृत्तिः । शुकादि
व्यतिरिक्तविहंगादीनां तत्तद्दृष्टविरहाद्वर्णोच्चारणाशक्तिः । शुका-
दीनामपि किञ्चिद्दृष्टवैकल्यात् उच्चारणवैषम्यम् । मूकस्य तु
कर्मविशेषेण प्रतिवधात् उच्चारणाशक्तिः । शिल्पकरणमिन्द्रियं
पाणिः । स च मनुष्यादीनामङ्गुल्यादिवृत्तिः वारणादीनां नामा-
वृत्तिः । ननु तालुपादादिभिरप्यभ्यामपाटवात् मौक्तिकग्रथन-
लिपिकरणादिदर्शनात् तत्रापि तद्वृत्तिव्यवस्थेयं, विरोधाभावात् ।
इन्द्रियान्तरव्याप्तप्रदेशे, इन्द्रियान्तरवृत्तेः चक्षुस्पर्शनादी दर्शनान् ।
संचारकरणमिन्द्रियं पादः । ग व मनुष्यादीनां चरणवृत्तिः ।
सर्पपतङ्गादीनामुरः पक्षादिवृत्तिः । मान्दावादीनामास्य वृत्तिः ।
आनंदविशेषकरणमिन्द्रियमुपस्थः । ननु कर्मेन्द्रियाणि न सन्ति,
गमनादिकार्येषु पादादीनां गृहकारित्वेनोपपत्तेरिति चेत्, नहि चक्षु-
रादीनामपि इन्द्रियत्वं मास्नु । तेषामपि चाक्षुषादि कार्ये सहका-
रित्वेनोपपत्तेः । रूपादिज्ञान किञ्चित्करणकजन्यज्ञानत्वात् ।
शाब्दज्ञानयत् स्मृतिवच्चेत्यनुमानाच्चक्षुरादीनामेव करणत्वावश्य-

कतया तेषाम् इन्द्रियत्वमिद्विरिति चेत्, तथा गमनादिकार्य-
सकरणकं कार्यत्वान् चेदन नलभेदनवदित्यनुमानात् तेषामपि
करणत्वावश्यकतेन्द्रियत्वसिद्धे ।

यद्यपि गमनादौ करणत्व सिद्धम् । तथापि इन्द्रियत्वं
न सिध्यतीति चेत्तन । देहाद्यधिष्ठानकत्वे सति जीवोपकारकत्व-
स्यैवेन्द्रियत्वपदार्थत्वात् । अतः नर्कागमयोग्यतानुत्यक्त्वात् एका-
दशैवेन्द्रियाणीति सिद्धम् । पादादौ विद्यमानेषु क्वचित् गम-
नाद्यभावः सूक्ष्मादीष्वपि जपेण प्रतिपन्नत्वात् ।

श्लो ॥ इन्द्रियाणि दशैकश्च पञ्चान्द्रियभाचराः ।

इति हि शास्त्रम् । एतानि इन्द्रियाणि उपलब्धत योग्यपरिच्छिन्न
परिमाणवन्ति । तमुत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनुत्क्रामन्तीति जीवेन
सहोत्क्रमणश्रवणात्, तदानीं पार्श्वस्थैः अनुपलंभाच्च । एतेषां
विकारणीलत्वाच्च मशकमातङ्गादिविचित्रदेहेषु विचित्रपरि-
णामत्वं कालभेदेन परिणामभेदे विरोधाभावात् ।

अत्रेदं बोध्यम्—तमुत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनुत्क्रामन्ति ।

श्लो ॥ शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्नुत् कामक्रामतीश्वरः ।

गृहीत्वेतानि गच्छति वायुर्गन्धानि नाणयेत् ॥ इति ॥

श्रुतिस्मृतिभ्यां जीवस्य शरीरान्तरप्राप्तौ पूर्वशरीरसंबन्धीन्द्रि-
याणामेवोपकारकत्वेन मशकशरीरजीवस्य मातृगशरीरप्राप्तौ
मशकशरीरपरिक्षित् त्वगिन्द्रियादे मातृगशरीरव्यापित्वलाभाय

इन्द्रियाणां परिमाणविशेषः स्वीकार्य इति सर्वेषामेषां स्वाधि-
ष्ठानदोष एव दोषः । तेनान्धस्य शरीरान्तरपरिग्रहेनान्धत्वम् ।
सूषुप्त्यादि दशा विश्वस्थावरादिशरीरेषु कर्मणा प्रतिबन्धात्
विद्यमानानामपि इन्द्रियाणां तत्तद्व्यापाराभावः प्रबलादृष्टवशात्
योगिप्रभृतीन्द्रियाणाम् अतिसूक्ष्म व्यवहितविषयत्वम् । स जीव
परकायप्रवेशेऽपि जीवस्य मृतपरकायप्रवेशवत् स्वेन्द्रियैरेव उपकार-
कत्वं न तु परेन्द्रियैः । 'शरीरं यदवाप्नोति' इति स्मृतेः ।

ननु परकायप्रवेशाभ्युपगमे एकस्यैव शरीरस्य कालभेदेन
उभयशरीरत्वस्यावश्यकतया यवस्तक्तं मतेन वा प्रविष्टेन वाऽधा-
र्यतया उभावपि प्रतिशरीरत्वं न स्यात् । एवं परकायप्रवेशदशायां
परित्यक्तस्याणिथिलस्य पूर्वविस्थस्यैव सतः कालान्तरे पुनः परि-
ग्रहे तस्यापि यावस्तक्तं धार्यत्वाभावात् तस्यापि शरीरत्वं न
स्यादिति चेन्न । मृतपरकायस्य परकायत्वव्यवहारो गौणः । दग्ध-
पटे पटव्यवहारवत् । प्रविष्टं प्रतिकायत्वं तु इष्टमेव ।

परकायाग्भकास्थ्यादिभिः प्रविणता पुरुषेणानीतैर्भूतसूक्ष्मैश्च
तदानीं शरीरान्तरभात् । एवं मृतपरकायप्रवेशे तु परकायत्वं
मुख्यम् । प्रवेशानन्तरमपि पूर्ववत् तत्पुण्येण धार्यत्वात् । अनेक-
शरीराधिष्ठानशक्तानां तु यथेच्छमनेकशरीराधिष्ठानगन्तव्यतरस्य
त्याग इति नानुपपत्तिः । शरीरविनागे च इन्द्रियाण्यपि आप्याय-
कैर्मविद्या हीयन्ते । शरीरान्तरपरिग्रहे पुनरापूर्यन्ते । गुणतपरित्य-
क्तानीन्द्रियाणि जिलाकाष्ठादिशरीरकैरन्यैः मनुष्यादिदेहप्राप्ती
परिगृह्यन्ते, कानिचिन्न परिगृह्यन्त एव । तानि सर्वाण्याप्रलय-

न्तिगटन्ति । अतः इन्द्रियाणि एकादशसात्त्विकाहङ्कारजन्त्यानि
 आप्रलयं स्थितानीति सिद्धम् । तत्तद्भूतानामव्यवहितपूर्वावस्था
 त्रिणिष्टं द्रव्यं तन्मात्रम् । दध्निरूपेण परिणाममानस्य पयसः
 मध्यमावस्थावत् भूतरूपेण परिणाममानस्य द्रव्यस्य, ततः पूर्वा
 काचिदवस्था तन्मानम् । तद्विनिष्टद्रव्यं सूक्ष्मशब्दादिविषयाधि-
 करणं तन्मात्रमित्युच्यते । तदेव तत्तद्भूतोपादानम् । त्रिणिष्टश-
 ब्दादिविषयाधिकरणं भूतम् । त्रिणिष्टत्वं च प्रत्यक्षयोग्यत्वम्
 अत्रापि प्राकृताप्राकृतविभागः पूर्ववत् ।

तन्मात्रञ्च शब्दतन्मात्रं, स्पर्शतन्मात्रं, रूपतन्मात्रं, रस-
 तन्मात्रं, गन्धतन्मात्रभेदात् पञ्चविधम् । भूतमपि आकाशवायु-
 तेजोजलपृथिवीभेदात् पञ्चविधम् । तत्र तागसाहकाराकाशयोर्म-
 ध्यमावस्था त्रिणिष्टद्रव्यं शब्दतन्मात्रं, स्पर्शतन्मात्रञ्च वाय्वार-
 भकम् । एतत् द्वयसहितं रूपतन्मात्रं तेज आरंभकम् । त्रितय-
 सहितं रसतन्मात्रं जलारभकम् । चतुर्भिस्सहितं गन्धतन्मात्रं
 पृथिव्यारभकम् । ततश्च तन्मात्रमेव साक्षात् भूतोपादानम् । न तु
 भूतान्तरस्य तन्मात्रद्वारा भूतान्तरोपादानमित्याहुः— तदसत् ।

‘आकाशाद्वायुः’ इत्यनन्यथासिद्धोपादानक्रमविशेषाभिधान
 दर्शनात् ।

भूतादिस्तु त्रिकुर्वाणः शब्दतन्मात्रकं ततः ।

ससर्ज शब्दतन्मात्रं आकाश शब्दलक्षणम् ॥

आकाशं च विकुर्वाणं स्पर्शतन्मात्रं ससर्जह ।

बलवानभवद्वायुः तस्य स्पर्शो गुणो मतः ॥

ततो वायुर्विकुर्वाणो रूपमात्रं ससर्जह ।

अन्यत्र शब्दतन्मात्रम् अभवत्तच्चाकाशमजीजनत् ॥

स्पर्शमात्रस्तथाकाशान् तन्माद्वायुरजायत ।

रूपमात्रं ततो वायो तस्मादग्निरजायत ॥

रसतन्मात्रतु जजेज्जने तस्मादापः प्रजजिरे ।

गन्धतन्मात्रमद्भ्योऽपि गन्धमात्रात्ततोमही ॥ इत्यादि प्रमाणा-
दर्शनाच्च ।

‘तन्मात्राणि भूतादौ लीयन्ते’ इति श्रुतिस्तु न यौगप-
द्वेन तन्मात्राणां भूतादौ लयपरा । किंतु यथाकथञ्चित् लयप्रति-
पादिकाः । अत एव क्रमविशेषोऽपि तत्र प्रतिपाद्यते । ‘आकाश-
इन्द्रियेषु, इन्द्रियाणि तन्मात्रेषु’ इति । तेषामपि अनभिमतक्रम-
विशेषप्रतीतिः । अतः न तद्भूतद्वयमव्ययावस्था विशिष्टद्वय-
लक्षणस्य स्पर्शतन्मात्रादिषु व्याप्तिः ।

आकाशोत्पत्तिप्रतिपादनम् :-

शब्दतन्मात्रादाकाशम् उत्पद्यते । निस्पर्शतो गति विशि-
ष्टतन्मात्रास्तत्र श्रोत्रेन्द्रियप्रापकत्वाच्चाकाशलक्षणम् । वाय्वा-
दावतिन्धणि वाङ्मात्रं गत्यन्तम् । न च शब्दाधारत्वभावादेव

वायौ नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । शब्दस्याकाशपञ्चभूतवृत्तित्वस्य
वक्ष्यमाणत्वात् । प्रकृत्यादावतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टेति । अय-
ञ्चावकाशदानादिना उपकरोतीति शास्त्रसिद्धम् ।

ननु आकाशो नित्यः विभुश्च, निरवयवद्रव्यत्वात् । काल-
वत्, इत्यनुमानादिति चेत् । 'एतस्माज्जायन्ते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रि-
याणि च' इत्युपक्रम्य 'स्व वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी' । 'आत्मनः
आकाशः संभूतः' इत्यादिवाक्यैः आकाशानित्यत्वबोधनेन-

श्लो॥ प्रधानतत्त्वमुद्भूतं महान्तन्तस्मावृणोत् ।

यथा प्रधानेन महान् महता स तथावृत् ॥

इत्यादिना उत्तरोत्तरतत्त्वस्य पूर्वपूर्वतत्त्वावायत्वबोधनेन च ।
तद्विरुद्धनित्यत्व, विभुत्वं साधकानुमानानुदयात् । किञ्च इदं नित्यत्वं
किमवस्थाशून्यत्व? उत द्रव्यस्य सर्वदासत्त्वम् । नाद्यः, आरंभक-
संयोगरूपावस्था वस्तु पृथिव्यादिपरमाणुपु निरवयवद्रव्यत्व हेतोः
सत्त्वात् व्यभिचारः । पक्षे च शब्दवत्त्वरूपावस्था स्वीकारेण
बाधश्च । घटादिसयुक्ते काले द्वितीयनृनीयहेत्वोः । व्यभिचारः ।
गगनस्य घटादिसयुक्तत्वात् बाधाश्च । घटादिसंयोगानभ्युपगमे
कालाकाशयोः विभुत्वं न स्यात् । सर्वमूर्तद्रव्यसयोगित्वस्यैव
विभुत्वात् । न द्वितीयः । सिद्धसाधनात् । अकाशत्वावस्थाविशे-
षितप्रकृतिद्रव्यस्य सर्वदासत्त्वात् । प्रत्यक्षश्चायमाकाशः । यदोन्मी-
लनञ्च क्षुपं तदा नीलं नभः इतिप्रतीतेः । ननु नभसि तलत्वादिव-
त् नीलत्वमपि आरोपितमिति चेत् न । असावारोपः चाक्षुषः

अन्यो वा आद्ये आधिष्ठानस्यापि चाक्षुषत्वमेष्टव्यम् । अन्यथा ईश्वरादावपि नैल्याद्यारोपप्रसङ्गात् ।

द्वितीयेत्वसंभवः । निमीलिताक्षस्य तादृशारोपादृष्टेः । अत एवानुमिते नभसि नैल्यारोप इत्यपि परास्तम् । न च नीलं नभः इति धीरेव नास्तीति वाच्यम् । विश्वविसंवादप्रसङ्गात् । नाप्यसावचाक्षुषः अस्मदादि चक्षुर्व्यापारानुवधायित्वात् ।

ननु नभसि वितनानां पार्थिवांशानां कृष्णगुणमालं चक्षुषा गृह्यते इति चेन्न । नीलनभ इति धर्मिपर्यन्तोन्लेखात् । नीलमिति तत्प्रसक्तत्वेन गुणितिलङ्घनोन्लेखान्च । एवम् 'असौ कूप' 'एतत् रथं' 'इह खग' 'पतति' इत्यादिवाक्षुषमपि नभसि प्रमाणम् । ननु इहेति पक्षिपतनाधारत्वं प्रतीयते । तच्च आतपादेरेव, न नभसः, तस्याप्यन्यध्वनिर्वादि चेन्न । इह आतपाद्विरिति आतपाधिकरणत्वेन इह जदशर्थप्रतीते

व्यक्तागानामभावात् अन्त्युपगमेऽप्यप्रत्यक्षत्वात् । एवमिह भूमा व्यक्तमिदं नभसि आतप इति सर्वत्राकव्यवहारात् ।

ननु नभः न चक्षुषा गृह्यते, रूपगुणद्रव्यत्वादात्मनत् । नापि कृष्ण (चक्रा) गच्छते स्पर्शगुणद्रव्यत्वात्, पूर्ववत् । नापि मनसा वशिष्यत्वात् । नापि प्राणादिभिः तेषां द्रव्यग्रहणमर्थ-
गानः । अत नाप्यध्वनेः गगनमिति चेत् । नीलं नभः इत्यस्मात्
रूपं यत्तद्विषयस्य समंभूतं वा । प्रतिप्रयोगश्च विगीतमस्म-

दादि बाह्येन्द्रियग्राह्यम् । बाह्यत्वे सति अस्मदादि अपरोक्षयो विषयत्वात्, घटादिवत् । नात्र हेतुः असिद्धः । परिशेषन्यायात् तत्सिद्धेः । तथाहि न तावत् आगमकी नभ इति प्रतीतिः । तदनभिज्ञानामपि तत् संभवात् । नाप्यानुमानकी । अनुमाननिरपेक्षेणैवाबालन्नभ इति प्रतीतिः । अतः परिशेषात् प्रत्यक्षको गगन-प्रतीतिः अभ्युपेया ।

ननु रूपशून्यत्वात् नभसः कथं चाक्षुषत्वमिति चेत्, रूपवतो वा कथं चाक्षुपत्वमुपलभसिद्धेः योग्यतयेति चेत्, तुल्यम् । न च उद्भूतरूपस्यैव चाक्षुपयोग्यत्वात् । तदभावात्, नभसः कथं चाक्षुपत्वमिति वाच्यम् । रूपरूपत्वघटत्वादीनां रूपवत्वयोग्यता-विरहात् अचाक्षुषत्वप्रसगात् । यदि तत्र रूपवत्वतद्वृत्तित्वं रूप-समानाधिकरणत्वादिकमपि चाक्षुपयोग्यता इत्यङ्गीक्रियते । तर्हि आकाशेऽपि चाक्षुपोपलभात् अन्यथानुपपत्त्या किञ्चित् योग्यता-कल्पना प्रसक्तौ रूपवत् मिश्रितत्वस्य योग्यतात्वकल्पनात् । न च ईश्वरस्यापि चाक्षुपत्वप्रसगः । रूपवत् मिश्रितत्वस्य सत्त्वात् इति वच्यम् । रूपसमानाधिकरणत्वस्य गुरुत्वादौ सत्त्वेऽपि यथा गुरुत्वस्य न चाक्षुपत्वं तथा ईश्वरस्यापि अचाक्षुषत्वसंभवात् । अण्डान्तर्वर्ति नभसः पञ्चीकारेण रूपवत्वसंभवाच्च ।

ननु नभसि स्वतो नैत्याभावात्, पञ्चीकृतेऽप्यस्मिन्नैत्यस्य पार्थिवांशमात्रनिष्ठत्वात्, तस्मिन्नेवांशेऽसौ चाक्षुषधीः स्यात् । मैवम् । तस्य नभश्शब्दार्थत्वायोगेन नभ इत्युल्लेखासंभवात् ।

नीलपटादिन्यायेन पार्थिवसंसर्गात् नैत्यप्रतीतेः ग्राह्यत्वात् । अन्न
इदं बोध्यम् ।

नीलपटन्यायनिरूपणम् :-

कार्पासविकारभूतः पटः स्वतो नीलः । अथ च नील-
द्रव्यसंबन्धात् नीलस्सनीलः पट इति व्यवहियते । स च मुख्यः ।
न च नीलः पट इति प्रतीतिः भ्रान्तिरिति वाच्यम् । उत्तरका-
लेन नीलः पट इति बाधदर्शनात् । नीलद्रव्यघटितसंघातस्यैव
नीलपटत्वात् । तत्संघातघटकनीली द्रव्यवृत्तित्वात् नैत्यस्य तदा-
दाय 'नीलः पट' इति धियो यथार्थं च । एव पृथिव्यादिपञ्च-
भूतस्यैव नभः पदार्थत्वात् तद्घटकपृथिव्याः नैत्यस्य सत्त्वात् ।
तदादाय 'नीलक्षम' इति प्रतीतेः याथार्थ्यम् । तेन प्रत्यक्षत्वं च
नभसः अन्यदीयस्मरणेन नभसमुद्भूतद्रव्यप्रत्यक्षत्वस्य नीलघट सुवर्ण-
वह्न्यादौ दर्शनान् । अयमेव नीलपटन्यायः ।

न च वायोरपि पञ्चोत्कर्णेन रूपवत्त्वाच्चाक्षुषत्वं स्या-
दिति वाच्यम् । तस्य रूपवत्त्वेऽपि उद्भूतरूपवत्त्वाभावात् । उद्-
भूतत्वस्य फलबलकल्प्यत्वात् । अतः 'आकाशं पश्यतीति' प्रतीतिः
अद्भुतानिर्देशपूर्वकाकाशगवहारश्च संगच्छते ।

ननु आनुमानिकाकाशविषयः तद्व्यवहारः । अनुमानात्
जबद् स्वरुचिदाग्निर्न गुणवान् स्यादिति तेन च इतरेषां बाधा-
दाहानिमिगिगिति तेन । एवमस्य भयदिधर्मत्वे तदुपादकवायु-

धर्मस्ते वा बाधकाभावेन तदाश्रयत्वेन गगनासिद्धेः । न च शब्दस्य वायुगुणत्वे स्पर्शवत् स्पर्शनप्रत्यक्षं स्यादिति वाच्यम् । एकभूतगुणस्यैव गंधरसरूपादेः भिन्नाक्षग्राह्यत्वस्य दृष्टत्वात् एवं बाधकान्तरमपि दूष्यम् । अतः आकाशः प्रत्यक्षसिद्धः । आकाशात् स्पर्शतन्मात्रमुत्पद्यते । ततो वायुः ।

वायुलक्षणम् :-

विशिष्टस्पर्शवत्वे सति उद्भूतरूपगून्यत्वं वायोः लक्षणम् । समष्टिवायोः रूपगून्यत्वात् दृष्टिवायोः रूपवत्त्वेऽपि उद्भूतरूपाभावात् प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वाच्च लक्षणरामन्वयः ।

समष्टिगगने प्रकृत्यादौ चातिव्याप्तिवारणाय विशेषणदलम् । तावन्मात्रोक्तौ वह्निजलादावतिव्याप्तिः । अतः विशेष्यदलम् । स्पर्शतन्मात्रेऽतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टेति । व्यष्टिवायाव्याप्तिवारणाय उद्भूतेति । तस्य पञ्चीकरणेन रूपवत्त्वेऽपि उद्भूतरूपवत्त्वे रूपाभावात् नाव्याप्तिः । नचैवं ग्रीष्मोष्मणि भर्जनकपालस्थवह्नी चातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तयोरपि उद्भूतरूपवत्त्वेन अनिव्याप्यभावात् । न च उद्भूतरूपवत्त्वे चाक्षुषत्वं स्यादिति वाच्यम् । उद्भूतरूपवत्त्वेऽपि पार्श्वस्थतमोरूपपार्थिवरूपाभ्यामभिभावात् । उद्भूतानभिभूतरूपवत् एव चाक्षुषत्वात् । अथवा समष्टिवायोरेव निरूपणीयत्वात्, तस्य सामान्यतो रूपगून्यत्वात् विशेष्यदले उद्भूतपदं न देयमेव । एवम् अस्मदादिस्पर्शनैकेन्द्रियग्राह्यद्रव्यत्वमपि तल्लक्षणम् । मुक्तेन्द्रियाणां विषयनिशमाभावात्

असंभववारणाय अस्मदादीति । पृथिव्यादौ अतिव्याप्तिवारणाय
 एकेति । स्पर्शे अतिव्याप्तिवारणाय द्रव्यत्वम् । सचक्षुः वायुस्पा-
 र्शनेन्द्रियेण गृह्यते । त्वगिन्द्रियपवनसंयोगे सति सावधानस्य वातो
 वातीति प्रत्यक्षेण बाह्येः क्षित्यदिवत् उपलभात् । यदि त्वगि-
 न्द्रियवायुसंयोगे तदीयस्पर्शः साक्षात् क्रियते ।

ततः तेन वायु अनुमीयते इत्युच्येत, तर्हि क्षितिसलि-
 लतेजसामपि स्पर्शनग्राह्यत्वं न स्यात् । तत्रापि स्पर्शनानुमेयत्वस्य
 वक्तुं शक्यत्वात् । उपलभस्य समत्वात् इष्टमिति चेत्, दर्शन-
 स्पर्शनाभ्याम् एकार्थग्रहणाभावे द्रव्यापलवप्रसंगात् । तथापि
 निरूपस्य वायोः कथं प्रत्यक्षत्वमिति चेत्, आत्मानं पश्य । कथं
 ब्राह्मक्षिरग्राह्यत्वमिति चेत्, रूपादीन् निरूपय । रूपशून्यस्य वायोः
 दर्शनायोग्यत्ववत् स्पर्शनायोग्यत्वमप्रीति चेन्न । उद्भूतस्पर्शस्यैव
 स्पर्शनयोग्यत्वेन तत्र तत्सत्त्वात् तदिन्द्रिययोग्यताया एव तदि-
 न्द्रियग्राह्यतायां नियामकत्वाभ्युपगमात् । अन्यथा त्वगिन्द्रिया-
 योग्यप्रभायाः चाक्षुषत्वमपि न स्यात् । किञ्च अन्येन्द्रियग्राह्य-
 गुणविरहस्य अन्येन्द्रियग्राह्यत्वप्रयोजकत्वे घ्राणग्राह्यगन्धशून्यस्य
 रसनग्राह्य रसशून्यस्य चानलस्य दर्शनस्पर्शनाभ्यां ग्रहणं न स्यात् ।
 द्रव्यग्राहकेन्द्रित्वेव अयं नियमः इति चेन्न । मनोग्राह्यज्ञानशून्यस्य
 घटादेः दर्शनस्पर्शनाभ्यां ग्रहणं न स्यात् । द्रव्यग्राहकब्राह्मेन्द्रियेषु
 अयं नियमः इति चेन्न । उपलभविरोधेन तादृशनियमासिद्धेः ।
 मिद्धो च द्रव्यग्राहि स्पर्शनग्राह्यगुणविरहिण्याः प्रभायाः चाक्षुषो-
 पलभेन अभिचारस्य उक्तत्वाच्च । यदि बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षं प्रति

उद्भूतरूपस्य स्पर्शस्य च द्वयोः हेतुत्वे गोरवात् प्रभाया प्रत्यक्ष-
त्वाच्च लाघवात् भूतरूपस्यैव हेतुत्वं वाच्यम् । तदभावात् वागो-
अप्रत्यक्षमिति ब्रूयात् । तदवायोः प्रत्यक्षत्वात् लाघवात् उद्भूत-
स्पर्शस्यैव बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वमङ्गीकृत्य, प्रभायाः अप्रत्यक्षत्वे इष्टा-
पत्तिरिति धाष्टर्यं न प्रतिब्रूयात् । अतः यथोपलभं वायोः स्पर्श-
नग्राह्यत्वमावश्यकम् । तस्य च वायोः स्वभावात् वा अष्टात्मके-
श्वरसकल्पाद्वा रच्यारसिकं तिथ्यंगमनम् । पार्थिवादिद्रव्येण वाक्व-
न्तरेण वा अभिगमनवशात् भ्रमणोर्ध्वगमनादयः जायन्ते । ते न
दूरस्थितेन तृणादीनां भ्रमणोर्ध्वगमनादिभिः अनुमीयन्ते । तत्तत्त्वेन
तु स्पर्शने न ग्राह्यन्ते । एतेन वायोः नानात्वमपि सिद्धम् ।

वायुविभागः :-

अस्य सर्वतः पार्थिवजलाद्युपरोधे सति स्तम्भः । कस्मिंश्च
सलिलातपकुसुमादिसंबन्धात् शीतोष्णशरीरभप्रतीतिः । अयं च
त्वग्निन्द्रियाप्यायनेन प्राणशरीरविषयात्मना उपकरोति । तत्र
शरीरधारणादिहेतुः वायुविशेषः प्राणः । स एक एव व्यापारभेदात्
पञ्चधा दशधा चोच्यते । प्राणोऽपानव्यानोदानसमान भेदात्
पञ्चधा । नागकूर्मकृक्षरदेवदत्त धनञ्जयाख्यो दशधा ।

श्लो॥ प्राणोऽपानस्समानश्च

उदानो व्यान एव च ।

नागश्च कूर्मः कृकरो

देवदत्तो धनञ्जयः ॥

चरन्ति दशनाडीषु
 दशप्राणो दयोऽथवा ।
 तुदन्तस्थ जलमल्लञ्च
 रसादि च समीकृतम् ॥ इत्युपक्रम्य

उद्गरादि क्रियो नागः
 कूर्मोऽक्षयादि निमीलनम् ।
 कृकरश्चक्षुधः कर्तृ
 दत्तो निद्रादिकर्मकृत् ॥ इत्यादि

प्रमाणानि अत्रानुसन्धेयानि । अस्य पापिष्टतरमिव दृश्यत इत्यादि
 श्रुतिसिद्धम् । एवं जंगमशरीरवत् स्थावरशरीरेष्वपि प्राणोऽस्त्येव ।
 मूलनिषिक्तसलिलादेर्ग्रहणात् । जलसेकाभावे विशीर्णत्वाच्च ।
 अथापि पंचधावस्थानं परतंत्रेषु नास्ति । शिलाकाष्ठलोष्टादि-
 शरीरेषु प्राणसंबंधो नास्ति । स च वायुद्विविधः, शरीरविषय-
 भेदात् । एवं तेजोजलपृथिवीप्वप्ययं विभागो बोध्यः । वायुशरी-
 रन्तु वायुलोकवृत्तीनां विषयश्चण्डालानिलतालवृन्तपवनादिः ।

तेजोनिरूपणम् :-

वायो रूपतन्मात्रम् । ततस्तेज उत्पद्यते । 'वायोरग्निः'
 इत्यवाग्निशब्दः तेजोमात्रपरः । 'तन्वाग्निः' इति विशेषणश्रुतस्या-
 ग्निशब्दस्य कथं तेजस्मामान्यपरत्वमिति चेत् । छान्दोग्ये
 'अन्नममृजन्त' इत्यत्र श्रुतस्यान्नशब्दस्याधिकाररूपेत्युक्तं न्यायेन
 पृथिवीमात्रपरत्ववत् 'आकाशाद्वायु' वायोरग्निः 'अग्नेरापः' इति

भूताधिकारादग्निशब्दस्यापि तेजोरूपभूतपरत्वात् ।

छान्दोग्ये 'तत्तेज ऐक्षत! बहुस्यां प्रजायेयेति,' 'तदपो गृजतेति' तेजोमात्रस्यैव जलप्रकृतित्वावेदनात् ।

तैत्तिरीयके अपां प्रकृतौ प्रयुज्यमानस्याग्निशब्दस्य छान्दोग्यगततेजश्शब्दसमार्थकत्वस्य स्वीकर्तुमुचितत्वाच्च ।

ननु पर्णतृणकाष्ठादीनामेव भस्मधूमध्वजादिरूपेण परिणामदर्शनात् पर्णादीनां च पार्थित्वा श्रुतेः प्रत्यक्षविरुद्धार्थप्रतिपादनासम्भवात् 'वायोरग्निः' इत्यत्र अग्नेर्वायुपादानकत्वविवक्षानुपपन्ना । न च पर्णादिसंयुक्तैः अदृष्टोपनीतैः सूक्ष्मैः तेजोऽवयवैः ज्वालारंभ इति वाच्यम् । तथा कल्पनस्य गुरुत्वात् । न च विचित्रारंभासम्भव एव कल्पक इति वाच्यम् । भस्मधूमाङ्गारादिषु विचित्रारभकस्य दृढत्वात् । नचोष्णस्पर्शरहितेन पार्थिवांशे नोष्णस्पर्शवत् द्रव्यस्योत्पत्तिः कथमिति वाच्यम्?

पार्थिवारब्धदुरालभास्पर्शवत् । पर्णाद्यारब्धतेजसोऽपि विलक्षणस्पर्शोत्पत्तेः बाधकाभावात् । अतः सलिलस्य सहकारिभेदात् केनतरंगबुद्बुदवत् पृथिव्या एवांशतो हुतवहादिपरिणाम इति सिद्धे 'वायोरग्निः' इति श्रुतिः निमित्तकारणत्वमात्रपरेति चैन्मैवम् ।

वायोरिति पञ्चम्या हेतुमात्रसाधारण्येऽपि 'आत्मनः

आकाशः संभूतः' 'आकाशाद्वायुः' 'वायोरग्निः' इत्युपादानप्राप्य-
पाठानुगृहीत 'वायोरग्निः' इति श्रुतिः अन्यथासिद्धत्वात् उपादान-
परा ।

लयप्रकरणे 'पृथिव्यप्सु प्रलीयते' 'आपस्तेजसि लीयन्ते'
'तेजो त्रायौलीयत' इति लयप्रक्रमप्रतिपादनेन च निमित्तकारणे
लयासंभवादृच्च तादशश्रुतेः उपादानपरत्वमेवेति निश्चीयते । पर्ण-
तृणादीनामपि पांचभौतिकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तदन्तर्गततेजो-
भागैः तेजसः उत्पत्तेरिष्टत्वात् । ज्वालानिर्वापणानंतरं सतामेव
तदवयवानामनुपलंभे बाधकाभावेन कल्पनागौरवानवकाशात् ।
एवमबिन्धबडवानलेऽपि असंसृष्टतेजोऽवयवैरेव तेजसः उत्पत्तिः ।
अन्यथाऽनियतोपादानकत्वप्रसंगात् ।

स्मरन्ति च महर्षयः 'दारुण्यग्निर्यथा तैलं तिले तद्वदसौ
पुमान्' इत्यतः समष्टिसृष्टावुपादातभूतान् वायोरेवाग्नेः उत्पत्तिः
उपपन्ना । व्यष्टौ तु सूक्ष्मतेजसः स्थूलतेजसः उत्पत्तिरिति सर्वमुप-
पन्नम् ।

तेजोलक्षणं विभागश्च :-

उष्णस्पर्शवत् भास्वरूपवत्वादिकं तेजसः लक्षणम्, तच्च
वाक्चक्षुषोः आप्यायकं तेजोमयी वाक् । 'आदित्यश्चक्षुषी भूत्वाऽ-
क्षिणी प्राणिजन्, रस्मिभिरेपोऽस्मिन् प्रतिष्ठित' इत्यादि श्रुतेः
वैश्वानराद्यात्मना च तदुपकारः । वैश्वानरश्च शरीरान्तर्वृत्तिः

पीतभुक्तपरिपाकादिहेतुः तेजो विशेषः । तेजः प्रचुरदेशे तेजःशरीरं प्रसिद्धम् । चन्द्रिकानपहृतवहादिः विषयविशेषः । हुतवहस्य ज्वालात्मकस्य दाह्यनाशेन नाशदर्शनात् । दीपस्यापि तथात्वेन पुष्कलकारणक्रमसन्निपाते एकदानेकदीपोदर्शनादाश्विनाशिवरूप-क्षणिकत्वं तस्य स्वीकार्यम् । 'सोऽयं दीप' इति प्रत्यभिज्ञा तु निष्क्रान्तप्रविष्टस्य निष्क्रमणदशा निर्वपितारोपितदीपादिषु अन्यथा सिद्धा सती न स्थैर्यसाधिका । अबाधितानन्यथासिद्धाया एव प्रत्यभिज्ञायाः विषयसाधकत्वात् । तेजः पुनः सामान्यतो द्विविधम् प्रभा प्रभावश्चेति ।

तत्रावरणसद्भावाधीनसंकोचविकासवान् वेगशक्त्याद्यनुगुणस्वाश्रयाधिकदेशप्रसारि तेजोविशेषः प्रभा । सा च प्रभावता सहोत्पद्यते । तदपृथक्सिद्ध विशेषणाच्च अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथैवोपलभात् । न च प्रभा प्रभावतो रूपादिवद्गुणः रूपवत्तयोपलभात् । स्वाश्रयादन्यवृत्तित्वात् । सयोगित्वाच्च द्रव्यमेव । द्रव्यान्तरप्रकाशहेतुभूतभास्वरूपवत्त्वात् तेजो विशेषः । औष्ण्यं च प्रदेशभेदेन प्रतीयते । तस्याः गुणत्वव्यवहारः नित्यः तदाश्रयत्व, तच्छेषत्वनिर्वाचनम् । अस्याश्च मूलाग्रयोः धनत्यनिरलत्वादयो यथादर्शनं ग्राह्याः । अतः तेजोद्रव्यमेव प्रभाप्रभावदपृथक्सिद्धविशेषणत्वेनावतिष्ठत इति सिद्धम् । न च विणीर्णस्यावयवा एव प्रभा । नातिरिक्तद्रव्यमिति वाच्यम् । ऊर्ध्वगमनस्वभावानां तेजसां वाताद्यभिघातादर्शने युगपद्विष्वग्गमनादिकल्पनस्य गुरुत्वात् । प्रभा-

यास्तु यत्प्रोपलंभं तथाभ्युपगमात् । किञ्च स्थिरतरेषु प्रभावस्तु
मणिद्युमणीप्रभृतिषु अवयवानां विशरणाभ्युपगमे तेषां नाशप्रसङ्गः ।
नचेष्टापत्तिः । 'सोऽयं मणिः' इति प्रत्यभिज्ञायाः भ्रान्तिरिति
वाच्यम् । मण्यादेर्विशरणे सिद्धे प्रत्यभिज्ञायाः भ्रान्तिवसिद्धिः ।
भ्रान्तिवसिद्धौ विशरणसिद्धिः इत्यन्योन्याश्रयणात् । दीपादौ तु
ज्वालात्मकस्य बल्लघादेः दाह्यनाशो नाशनियमात् वर्तिकाद्यवय-
वनाशेन प्रत्यक्षसिद्धेन ज्वालाभेदानुमाने सति निर्वापितारोपित-
दीपादाविव 'सोऽयं दीप' इति प्रत्यभिज्ञाया सादृश्यनिबन्धनत्वेन
ऐक्यसाधकत्वाभावेन भ्रान्तित्वं संभवतीति वैषम्यात् । न च
विशीर्णगंधाश्रयचंपकादिकुसुमवदंशतो विशरणेऽपि मण्यादौ
भ्रमात्मकं प्रत्यभिज्ञानमिति वाच्यम् । अन्योन्याश्रयात् भ्रान्ति-
त्वं न संभवतीत्युक्तत्वात् । न चैवं चपककुमुमादौ । तत्र गंधवद्ग-
मतहेतुवाय्वनुगत्यनुसारेण गंधौपलंभादन्यवानुपलंभान् । चपक-
कुसुमनाशानन्तरमपि तद्देशगंधौपलंभाच्च विशीर्णगंधावयवावश्य-
कत्वेनान्योन्याश्रयभावात् । एवं ग्रीष्मनिशादावौष्ण्योपलंभेन औ-
ष्णस्यापि विशीर्णं तेजोज्वयवातिरित्यनेन तेजो विषेप एव प्रभेति
मिद्धम् । तद्विनिष्टतेजः प्रभावत् । तद्युमणिदीपादि भेदेन
बहुविधम् । सामग्रीविशेषाधीनस्वभाव भेदान् तेजसः शोकहर्षा-
दिजनकच्यमनुभूयते हि । ग्रीष्मकालिकमध्याह्नार्कमहस्सजोक-
हेतुत्वम् । शरद्राकाचंद्रममः हर्षहेतुत्वञ्च । ऊर्ध्वज्वलनमपि तत एव
स्वभावाद्भोजकादृष्टवजात् वानम्य रोहित भास्वरैकस्वभावस्यापि
मलिनादिमर्मभेदान् वर्णवैचित्र्योपलंभ । एतच्च 'यदग्ने रोहितं

रूपम् इत्यादिश्रुतिसिद्धम् । वैशेषिकोक्तशुक्लत्वसाधकान्वय-
व्यतिरेकी श्रुतिविरोधात् अन्यथासिद्धौ । मध्याह्नमातण्डिमण्डल-
श्वेत्योपलभस्यापि मण्डलावष्टब्धानुद्भूतस्पर्शोद्भूतरूपसलिलांश-
निबन्धनत्वोपपत्तेः । गुणानामुद्भावानुद्भावयोः फलबलकल्प्यत्वात् ।
अत्रायं मग्नहः —

श्लो॥ दाह्यनाशविनाशित्वा
दीपोष्वाणुविनाशिता ।
कुसुमाग्रयधानाञ्च
शैथिल्यात्पुमुगेप्यपि ॥

‘दाह्यनाशविनाशित्व
विशीर्णवियवत्वयोः ।
अभावात् स्थिरताभीष्टा
मणिद्युमणितेजसोः ॥

‘दीपादिप्रत्यभिज्ञातः
भ्रान्तिरूपेतिगीयते ।
सादृश्यालंबिनी नैव
विषयैक्यस्य साधिका ॥’

मण्यादिप्रत्यभिज्ञा तु
विषयैक्यस्य साधिका ।
अन्यथासिद्धिराहित्या
दबाधाच्च प्रमात्वतः ॥’

‘प्रत्यभिज्ञा यथार्थत्व
सिद्धौ शैथिल्यकल्पना ।
मणेश्शैथिल्यक्लुप्तौ तु
तदभिज्ञा यथार्थता ॥’

‘अन्योन्याश्रयदोषाच्च
भ्रान्तित्वन्तु न संभवि ।
अतोऽस्थिरं स्थिरं चेति
द्विविधं तेज इष्यते ॥’

सुवर्णादीनां तेजस्त्वनिरासः :-

यत्तु सुवर्णरजतादेः तेजस्त्वमाहुः वैशेषिकाः । तत्र
तेषां गुरुत्वादिना पार्थिवत्वात् । तथाहि हेमादि पार्थिवम् । जल
भिन्नत्वे सति पार्थिवरूपमजीतीयरूपवत्त्वात् । अभ्रकादिवत्
जले व्यभिचारवारणाय जलमिलन्त्वे मतीनिविशेषणम् । ताव-
न्मात्रोक्तौ तेजसि व्यभिचारः । अतः विशेष्यम् । तेजसः भास्व-
रूपवत्त्वेन पार्थिवरूपसजातीयरूपवत्त्वाभावात् । अभ्रकन्तु सुवर्ण
सजातीयवर्णकम् । शुक्तिस्तु रजनसमानवर्णा । अतः सादृश्यात्
अभ्रके सुवर्णारोपः । शुक्तौ रजनारोपः । एवं हेमादि पार्थिव
काठिन्यवत्त्वान् शिलादिवत् । न च काठिन्य करकादौ व्यभिचारि
तमिति वाच्यम् । स्वाभाविककाठिन्यस्य हेतुत्वेन करकादौ तद-
भावात् । विलीने तस्मिन् काठिन्याभावात् । एवं सुवर्णं पार्थिव
विलक्षणगुरुत्वाश्रयत्वात् शिलावत् । न च जलेऽपि गुरुत्वसत्त्वात्

व्यभिचार इति वाच्यम् । विलक्षणगुरुत्वस्य जले अभावात् । जलगुरुत्वं तत्समानपरिमाणजलान्तरवृत्तिगुरुत्वात् न्यूनाधिकभाव-
विरहितम् । पृथिवी गुरुत्वं तु तत्समानपरिमाणपृथिवीगुरुत्वन्यून-
नाधिकभावरूपतारतम्यवत् । इदमेव गुरुत्वानिष्टं वैलक्षण्यम् ।
अतः न व्यभिचारः । किञ्च सुवर्णदिः तेजस्संसृष्टत्वं साध्यते ।
उत तेजस्त्वम् ? आद्ये पंचीकरणेन सर्वस्यापि तेजः संसृष्टत्वेन
सिद्धसाधनात् । द्वितीये बाधः । गुरुत्वपीतिमादीनां तेजस्वभाव-
व्याप्यत्वेन ताभ्या तदभावनिश्चयात् । पंचीकरणेन तेजस्संसृष्ट-
त्वेऽपि अभ्रकणुवत्यादिवत्पार्थिवाशः प्रभूत इति निश्चीयते ।
अन्यथा निष्केतुसत्यवचनं वाच्यम् । नापह्नः कार्यः । अधिकदोषा-
दित्यादि धर्मशास्त्रव्यवहारोऽसंगतस्स्यात् । तेजसो गुरुत्वाभावेन
निष्कनिर्वचनानुपपत्तेः ।

ननु सुवर्णस्य पार्थिवत्वे आयासा तैजसं शस्तम् । तैजसं
शोधकैश्शुद्धम् । भुञ्जीततैजसे पात्रे तैजसं नयतेग्राह्यम् । 'नय-
तिस्तैजसपात्रं' इत्यादि विधिनिषेधशास्त्रे तैजसशब्देन सुवर्णपात्रा-
दयभिधानं कथामेति चेन्न । तेजस्समानवर्णविशेषस्त्वतः शुद्धत्वा-
भ्या तथा प्रयोगस्य भाक्तत्वात् । अन्यथा सर्वात्मना तैजसत्वे
प्रभादाविव निष्कादिव्यवहारप्रयोजकगुरुत्वाभावेन निष्केतुसत्य-
वचनं वाच्यम् । माषमात्रप्रभृति निष्कपर्यन्तपरिमाणस्वर्णचौर्य-
प्रायश्चित्तं भेदविधायकशास्त्रं च दत्तजालाञ्जलिः स्यात् ।

ननु सर्पिर्जतु मधूच्चिष्टानां पार्थिवानाम् अत्यन्तानल-

संयोगे लुप्तद्रवत्वं दृष्टम् । न तथा सुवर्णादौ अतस्तेषामलुप्तद्रव-
त्वादपार्थिवत्वमिति चेत्ततः, तोयान्यस्य दुस्साधत्वात् । यदि तोयस्या-
पिलुप्तद्रवत्वमत्यन्तानलसंयोगे द्रवत्वनाशादित्युच्येत, तर्हि सुवर्णभ-
स्मादेः दृष्टत्वात् सुवर्णरूपनाशेन तस्यापि लुप्तद्रवत्वादलुप्तद्रवत्वं
तस्मिन्नपि असिद्धमिति नुत्यम् । द्रवत्वविशेषेण तेजस्त्वसाधने तत्र
न कश्चित् दृष्टान्तः । पाकजद्रवत्वेन पार्थिवत्वसाधने तु सर्पिर्ज-
त्वादयस्माकं दृष्टान्तः । किञ्च त्वदुक्तरीत्या सुवर्णस्यानुच्छिद्य-
मानद्रवत्वाभ्युपगमेऽपि तस्य तेजस्त्वसाधकत्वं न सम्भवति । पीति-
मगुरुत्वाश्रयसंप्रतिपन्नपार्थिवभागेऽपि तत्सत्त्वेन व्यभिचारात् ।
तदानीं पीतिमगुरुत्वाश्रये तादृशद्रवत्वानभ्युपगमे तत्र कठिन्या-
नुवृत्तिप्रसङ्गात् । तथा चालुप्तद्रवत्वस्य विपक्षे पार्थिवांशे पक्षे
तेजसि च वृत्तित्वात् विरुद्धत्वम् । अत्रेदं बोध्यम् । स्यन्दमानजल-
चूर्णमंहतिवत् पीतिमगुरुत्वाश्रयपार्थिवांशेऽलुप्तद्रवत्वानधिकरणत्वं
न निश्चेतुं शक्यते । चूर्णमंहतेः पृथगवस्थाने द्रवत्वाभावस्य
प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । पीतिमगुरुत्वाश्रयस्य तु पृथगवस्थानाभावात्
द्रवत्वाभावानिश्चयेन द्रुतसुवर्णे तादृशाणस्यापि द्रवत्वप्रत्यक्षात्
पीतिमाश्रयपार्थिवांशेऽपि तादृशद्रवत्वस्वीकर्तव्यमेव ।

अतः तेन तेजस्त्वसाधनमनुपपन्नमेवेति । न चैवमपि
पृथिवीत्वेन संप्रतिपन्नाज्यत्वादि व्यावृत्तद्रवत्वाधिकरणत्वात् सुव-
र्णस्य पृथिवीभेदः साध्य इति वाच्यम् पीतिमगुरुत्वादिभिः पृथि-
वीन्वे सिद्धे विलक्षणद्रवत्वस्य दर्शनानुगुण्यात् पृथिवीत्वेन संप्रति-

दुरालाभायां कण्डूतिजनकविलक्षणस्पर्शवत्तत् स्वीकारे बाधका-
भावात् । तथा तेजस्त्वेन सप्रतिपन्न दीपादिविलक्षणानुच्छिद्य-
मानद्रवत्वाधिकारणत्वात् तेजो भेदस्यापि सुवर्णभाधने परिहारा-
भावाच्च ।

अतः यथा दर्शन नैमित्तिकद्रवत्वगुणत्वाग्रयहेमादि-
पार्थिवमेवेति सिद्धम् । एतत्सार्वभूमिप्रोक्त्याचारैरनुगृहीतम्-

श्लोकः॥ अद्यान्तरावशेषाच्च
नातज्जातीयता भवेत् ।
अतिप्रसङ्गसाम्राज्या
दशेषापह्नवे न वा ॥

न च हेमाद्रिशब्दानां
युवतं दृष्टप्रमाणतः ।
आलोकव्यवहारार्हे
कुवचिद्वृत्तिकल्पनम् ॥ इति

दृष्टप्रमाणत इति ल्यब्तोपे पञ्चमी । दृष्टप्रमाणं प्रत्यक्षप्रमाणं
परित्यज्य लौकिकव्यवहारानर्हे कुवचिद्वस्तुनि शक्तिकल्पनम् अयु-
क्तमित्यर्थः ।

जलनिरूपणम् :-

तत आपः । शीतस्पर्शवत्त्वं, निर्गन्धत्वे सति विशिष्ट-

रसवत्त्वमित्यादि तल्लक्षणम् । आसां शुक्लमधुरशीतस्पर्शगुणाः
स्वाभाविकाः । नीलतिक्तोष्णादिगुणाः पृथिवीतेजस्संसर्गादारोपिताः ।
तत्तद्गुणव्यवस्थाश्चाद्रव्ये समर्थयिष्यन्ते । स्वाभाविकमासा द्रवत्वं
आप्येप्यायने नोपकुर्वते । शरीरत्वमासामप्रचुरेषु वरुणलोकवृत्ति
शरीरेषु प्रसिद्धम् । विषयत्वं सरिर्ममुद्रेषु । अद्भ्यो गन्धतन्मात्रम् ।
पृथिवीनिरूपणम् :-

विशिष्टगन्धवत्त्व रसवत्त्वे गति विशिष्टानुष्णाशीतस्पर्श-
वत्त्वमित्यादि लक्षणम् । सा प्रथमं सुरभिर्मधुरकृष्णानुष्णाशीत-
स्पर्शा जाता । अस्याश्च तेजस्सलिलसंबन्धादौ पादिक एवौष्ण्य-
जैत्योपलभः । काण्ड्य स्वाभाविकमिति श्रुतिसिद्धम् । पाकभेदात्तु
विचित्रवर्णता । सुरभिस्वभाववत्त्रमपि औत्सर्विकन्यायसिद्धम् ।
कारणस्य पयसो माधुर्यानुविधानञ्च बाधकाभावे ग्राह्यम् । तस्याः
काठिन्येऽपि मलिलानपयोगात् क्वचिन् द्रवत्वोपलभः । मग्नो
ब्राणाप्यायनेन तस्या उपकार । शरीरत्वमस्याः मनुष्यतियक्स्था-
वरादिषु व्यक्तम् । विषयत्वं मृत्पाषाणादिषु । यद्यपि विषयादि-
रूपेण निर्दिष्टानां सर्वेषामपि तत्तज्जीवशरीरतया ईश्वरशरीर-
त्वाच्चायं विभागोऽनुपपन्नः । तथापि लोकव्यवहारापेक्षया विभज्य
निरूपितम् ।

तमसः द्रव्यत्वनिरूपणम् .-

तमो द्रव्य पार्थिवञ्च । 'नीलं तमश्चलतीति' अवाधित-
नीलादिप्रतीतिनिपयत्वात् नीलघटवत् ।

नन्विद्यमाने आलोके उत्पद्यमानायाः नीलादिप्रतीतेः
 अबाधितत्वं न संभवति । नीलादिप्रमा हेत्वालोकसंयोगाभावात्
 तथाचालोकविरहदशोत्पन्नाया 'नीलतम' इति प्रतीतेः बाधितत्वेन
 विषयसाधकत्वाभावात् तमसः द्रव्यत्वं न सिद्ध्यतीति चेन्न । आलो-
 कमन्तरेण जायमानायां तेजोविषयकप्रतीतौ बाधितत्वाभावेन व्यभि-
 चारात् । तेजोविषयकचाक्षुपातिरिक्तत्वे सति आलोकाभावदशाया
 जायमान चाक्षुषत्वं बाधितत्वव्याप्तमिति चेत्, तथापि तेजोभावत्वेन
 भवदभिमततमश्चाक्षुषे आलोकाभावेऽपि जायमानेऽबाधितत्वस्वी-
 कारात् व्यभिचारो दुर्वारः । यथालोकाभावेऽपि तमश्चाक्षुषजननात्
 तमसश्चाक्षुर्योग्यतासिद्ध्यर्थमविरोधार्थं च तत्प्रत्यक्षोऽप्यालोकस्य न
 हेतुत्वम् ।

योग्यता, च द्विविधा । स्वरूपयोग्यता, सहकारियोग्यता
 चेति । स्वरूपयोग्यत्वञ्च काणतावच्छेदकावच्छिन्नत्वम् । सहका-
 रियोग्यत्व इतरसामग्रीसाकल्यं वक्तव्यम् । ततश्च यदि तत् प्रत्यक्षं
 आलोकोऽपि सामग्र्यन्तर्गतः स्यात् । तथा आलोकाभावस्य कदाऽपि
 तत्समवधानासंभवाच्चाक्षुषत्वयोग्यता हीयते । प्रत्युतविरोधात्
 विषयस्यैवाभावः स्यात् । अतः तदुभयं माभूदित्यालोकस्यांधकार-
 विषयकचाक्षुषेण हेतुत्वम् अभ्युपगमनीयमित्युच्यते । तथैव नील-
 त्वचलत्वद्रव्यत्वभावत्वाद्याकारेणोपलभ्यमानतमसः योग्यता-
 सिद्ध्यर्थम् अविरोधार्थं च भास्वरूपतमसः प्रत्यक्षेऽपि आलोकस्य
 न हेतुत्वमिति आलोकाभावे जायमानाया 'नील तम' इत्यादि
 प्रतीतेः अबाधितत्वेन द्रव्यत्वसाधनसंभवात् । न च नीलघटादि-

चाक्षुषे आलोकसापेक्षत्वदर्शनात् अन्यत्रापि तत्सापेक्षत्वं स्यादिति वाच्यम् । स्वेदादिशैत्यग्रहे वायुसापेक्षस्य स्पर्शनेन्द्रियस्यौष्ण्यग्रहे तदभावसापेक्षत्वदर्शनात् ।

ननु! तथाऽपि तमसः द्रव्यत्वेऽपि पार्थिवत्वं कृतस्सिद्धमिति चेन्न । नीलरूपत्वेन पार्थिवत्वसिद्धेः । तेजःपर्यन्तानां रूपशून्यत्वेन तेजसो भास्वररूपत्वात् । जलस्य शुक्लरूपत्वाच्च परिशेषन्यायेन पार्थिवत्वसिद्धेः । 'यत् कृष्णं तदन्ते स्यादिति' श्रुत्या पृथिव्या एव नीलरूपवत्त्वबोधनात् । न च नीलघटदिपृथिवीत आलोकापसार्यवालोकासहकृतचक्षुर्ग्राह्यत्ववैलक्षण्यात्तमसो न पार्थिवत्वमिति वाच्यम् । अवान्तरविशेषस्यातज्जातीयानियमवत्त्वात् । अन्यथा अनुष्णाणीतपृथिवीतो विलक्षणस्य दुरालभौपधिविशेषस्य कण्डूतिजनकविलक्षणस्पर्शवतः पार्थिवत्वस्य स्यादियुक्तत्वात् । अतः पार्थिवत्वमिदम् । न च तमसः स्वतन्त्रद्रव्यत्वे आलोकगत्यागत्यनुविधानं कथमिति वाच्यम् ? पृथक् द्रव्यस्यायमः अयस्कान्तगत्यागत्यनुविधानवत् तमसोऽपि तदुपपत्तेः । तत्तद्वस्तुस्वभावानां युक्तिवाध्यत्वायोगात् । अन्यथा वायुतेजःप्रभृतीनां निर्यग्गमनोर्ध्वज्वलगादिभङ्गप्रगङ्गात् । न चैवमपि पार्थिवत्वरूपत्वयोः स्पर्शव्याप्यत्वेन तमसि स्पर्शाभावेन पार्थिवत्वरूपत्वयोरभावमिदं इति वाच्यम् । नत्रापि दीपप्रभाग्रहवानुद्भूतस्पर्शाङ्गीकारान् प्रभाया अपि निस्पर्शत्वमिति चेन्न । तेजस्त्वस्यौष्ण्यव्याप्यत्वेन प्रभाया ओष्ण्याभावेन तेजस्वाभावप्रसङ्गात् । अतस्तस्यानुद्भूतस्पर्शवत्त्वमेष्टव्यम् । तद्वत्तमस्यापीति ।

तनु तमो न रूपि द्रव्यमालोकासहकृतचक्षुर्ग्राह्यत्वात् ।
 आलोकाभाववदित्यनुमानेन तमसो द्रव्यत्वाभावसिद्धिरिति चेन्न ।
 आलोके द्रव्ये हेनोरसत्त्वेन व्यभिचारात् । आलोकभिन्नसत्त्वे सतीति
 विशेषणेऽपि साञ्जनचक्षुर्ग्राह्यघटादिषु व्यभिचारः । आलोकस-
 हकृतसाञ्जनचक्षुर्भिन्नचक्षुर्ग्राह्यत्वविवक्षणेऽपि तादृशगोचिचक्षु-
 र्ग्राह्यघटादौ व्यभिचारतादवस्थ्यात् । योगिचक्षुर्भिन्नत्वस्यापि
 विशेषेण तादृशदिवान्धचक्षुर्ग्राह्यघटादौ व्यभिचारध्नौव्यम् । सर्व-
 व्यभिचारस्थलभिन्नत्वविशेषणे आविष्कृतं तर्ककौशल्यम् । श्रुति-
 स्मृतयश्च तेजस इव तमसोऽपि सृष्टिप्रकरणे सृष्टि लयप्रकरणे
 लयं शरीरत्वप्रतिपादकप्रकरणे शरीरत्वञ्च प्रतिपादयन्ति ।

‘तमस्ससर्जं भगवान् अक्षरं तमसि लीयते ।

यस्य तमश्शरीरमित्याद्याः

नाहो न राविर्न नभो न भूमिर्नासीत्तमो ज्योतिरभून्न चान्यत्’
 इति प्रलयकाले तेजसस्तमसश्च निषेध उक्तः । स च तमसस्तेजो
 भावरूपत्वेन घटते । भावाभावविधिवत् । भावाभावनिषेधस्यापि
 व्याहृतत्वात् तमसस्तेजोभावरूपत्वमनुपपन्नम् । आरोपितनीलरूपं
 तम इति पक्षस्तु निरधिष्ठानभ्रमाभावात्तिरस्तः । आलोकाभाव-
 रूप तम इति पक्षस्तु नील तमश्चलतीति प्रत्यक्षविरोधादुपेक्ष्यः ।
 अस्मित् पक्षे बाधकान्तरं च । तथाहि आलोकाभावरूपतमसि
 नैल्यारोपरय नैथ्यत्वं न सम्भवति कालदेशभेदेन पुरुषदोषाणां
 विचित्रत्वात् । तथा च शौक्याद्यारोपोऽपि कदाचित् स्यात् । न
 तथाऽऽरोप्यते । नन्वालोको हि भास्वरः तद्विरोधो च तदभावः ।

कृष्णं च भास्वरान्यत्वात् । तथा चालोकविरोधित्वभास्वरान्यत्व-
 साम्यात् अकृष्णे कृष्णाध्यास इति चेत् । एवमपि रक्तपीतादी-
 नामपि तथात्वाविशेषान् तमसि तदारोपा' किन्न स्युः । अतो न
 नैय्यत्यम् । न चारोपे सति निमित्तानुगरणम् । न तु निमित्तम-
 स्तीत्यारोप इति न सर्वारोपप्रसङ्ग इति वाच्यम् । आरोपे सती-
 त्यस्यासिद्धेः । बाधान्यथासिद्ध्यभावात् । अतिप्रसक्तस्य निमित्त-
 त्वानुसरणायोगाच्च । यथा रञ्जौ सर्पाध्यासः तथा कदाचिदम्बु-
 धाराद्यध्यासोऽपि किं भवेत् ? सामग्रीसत्त्वे कदाचिदपि कार्यानुत्पत्ति-
 वचनं लोकविरुद्धं युक्तिरहितञ्च । अदृष्टादिकं तत्र नियामकमिति
 चेत् । विचित्रादृष्टभेदविषमिते जगति सर्वजन्तुसाधारणस्यानु-
 परततावन्मात्रभ्रमहेतोरदृष्टविशेषस्य कल्पकाभावात् । अतस्तमो
 द्रव्यं पार्थिवं चेति मिद्धम् ,

कालनिरूपणम् :-

त्रिगुणानन्तर कालो निरूप्यते । अत्र वैशेषिकाः । अनि-
 यतदिग्वस्थितयोर्युवस्थविरपिण्डयोः अयमस्मादल्पतरकाल-
 सम्बन्धी । अयस्मात् प्रचुरकालसम्बन्धी इत्यपेक्षाबुद्धिसहकृतेन
 कालपिण्डसम्बन्धेन युन्यपरत्वं स्थविरे च परत्वमुत्पद्यते । तत्र च
 भूयोऽल्पकालसम्बन्धो नाम भूयोऽल्पतपनपरिस्पन्दक्रियासम्बन्ध
 एव । कालाल्पभूयस्त्वयोस्तदुपाध्यल्पत्वभूयस्त्वरूपत्वात् । ततश्च
 तपनस्पन्दक्रियाया युग्मस्थविरपिण्डयोर्न साक्षात्सम्बन्धस्सम्भवति ।
 अन्यदीयक्रियाया अन्यस्य साक्षात्सम्बन्धाभावात् । नापि संयुक्त-

समवायः । विप्रकृष्टतपनेन पिण्डस्य संयोगस्याप्यभावात् । अतस्तप-
नसंयुक्तद्रव्यसंयुक्तमेव पिण्डस्य सम्बन्ध इति वक्तव्यम् । तत्र च
तपनपिण्डसंयुक्तमेकद्रव्यं सम्बन्धघटकमङ्गुलगम् । न च पथिव्यादिकं
तादृशम् । तस्योभयसंयुक्तत्वाभावात् । न च दिगोभयसंयुक्ता-
सम्बन्धनियामिकेति वाच्यम् । तस्याः दैशिकपरत्वोपयोगिदिङ्-
मूर्तसंयोगमात्रोपनायकत्वेनैव सिद्धत्वात् । नाप्याकाशात्मानौ । तयो-
स्सम्बन्धघटकत्वेति प्रसङ्गात् । अत एव लीलावत्यामुक्तम् 'यदि
च गगनात्मावान्यधर्मेणान्यमवच्छिन्त्यात् तदा काशीस्थ पुरुषशरीर-
वर्तिना कुङ्कुमरागेण कर्णाटकचक्रवर्तिनिरात्मवच्छिन्त्यादिति' ।
न च कालेऽप्येष दांप इति वाच्यम् । तस्य तावन्मात्रोपनायक-
त्वेनैव सिद्ध्या धर्मान्तिरोपनायकत्वाप्रसक्तेः । न चातप एव तप-
नपिण्डाभ्यां संयुक्तोभयसम्बन्धघटक इति वाच्यम् । पर्वतगुहान्त-
र्वर्ति पदार्थे पातालतलवर्तिनि वातस्याप्यभावात् । अतस्तपन-
परिस्पन्दघटकत्वेन तदुपनायकः पदार्थः कालोऽभ्युपेय इति वदन्ति ।
तदसत् । तपनसंयुक्तातपसयुक्तभूमिसंयुक्तत्वपर्वतादिसंयुक्तत्वादि
परम्परया पातालगुहान्तवर्तिष्वप्युपनायकत्वसम्भवेनातिरिक्तका-
लामिद्वेः । यदि तपनपिण्डाभ्यां संयुक्त एक एव पदार्थः लाघ-
वात्तादृशसम्बन्धघटक इत्यभिलाषा । तद्वाकिाण एवास्तु तस्यो-
भगमाप्रतिपन्नत्वान् । नन्वाकाशस्य तादृशसम्बन्धघटकत्वे सर्वस्य
सर्वधर्मोपनायकत्वप्रसङ्गेन सर्वस्य जगत्सर्वधर्मित्वप्रसङ्ग इति
चेन्न । अतिरिक्तकालस्येव सिद्धस्याकाशस्यापि तपनपरिस्पन्द-
मात्रोपनायकत्वसिद्धेः । धर्मिकल्पनातो वरं धर्मकल्पनं लाघवात् ।

किञ्च परत्वापरत्वाद्यनुमेयः काल इत्ययुक्तम् । भूयोऽल्पकालव्यति-
रिक्तपरत्वापत्वाभावात् । ततश्च परत्वापरत्वयोः प्रत्यक्षत्वं वदता
कालस्यापि प्रत्यक्षत्वमभ्युपेतमेवेति सिद्धम् कालस्य प्रत्यक्षत्वम् ।
तत्त्वविदस्तु प्रत्यक्षागमाभ्यां कालसिद्धिं वदन्ति । तथाहीदानीं
घटो वर्तते क्षणिकोऽयं घट इत्यादिप्रतीतिषु कालविशिष्टघटादे-
र्भानां द्विशेषणीभूतकालस्यापि प्रत्यक्षत्वम् । न च रूपशून्यस्य प्रत्य-
क्षत्वञ्च सम्भवतीति वाच्यम् । रूपवन्मिश्रितत्वेन प्रत्यक्षत्वसम्भ-
वादित्युक्तम् । आगमश्च अनादिर्भगवान् कालः ।

‘कलामुहूर्ताः काष्ठाश्चाहोरात्राश्च सर्वशः ।

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् प्रवृद्धो...’ इत्यादि ।

नित्यविभूतावपि कालोऽस्त्येव । अद्यापि स च तत्त्वपदार्थानाञ्च
परिपाकहेतुः ।

श्लो॥ कालं न पचने न च न कालस्तत्र वै प्रभु ।

कला मुहूर्तादिमयश्च कालः न यद्विभूते परिणामहेतुः ।

इत्यादिवचनात् । अन्यथा ‘सदा पश्यन्ति सूरयः’ इत्यादिभिर्विरोधः ।
अस्य चान्वयव्यतिरेकागमैर्यथायोगं तत्तत्कायनिमित्तत्वं बोध्यम् ।
कालस्यैक्येऽप्युपाधिभेदादुपाध्यवच्छिन्नकालस्यान्वयव्यतिरेको बोध्यो ।
अस्मिन् पक्षे क्षणकालवातिकालपरिणामव्यवहार उपाधिपरिणाम-
प्रयुक्त इति बोध्यः । स्वरूपविकाराभ्युपगमपक्षे स्वविकारान्
प्रयुपादानम् । कार्यान्तरं प्रति निमित्तत्वम् । विकारश्च क्षणरूप
एव । क्षणाश्च सर्वव्यापिनः । तानादायैव घटिकमुहूर्ताहोरात्रदीन-

पक्षमाश्रयवत्सरादिव्यवहाराः प्रवर्तन्ते । अस्मिन् पक्षे

‘सर्वे निगेपा जाजिरे विद्युतः पुरुषादधि,’ कलामुहूर्ताः
काष्ठाश्चाहोरावाश्रय सर्वशः

इत्यादि श्रुतेः स्वारस्यम् । अत्र स्वारसिकार्थबाधकाभावादभिमा-
निदेवतोपाध्युत्पत्त्या निर्वाहस्तु विस्वरसः । विभोविकारित्वानु-
पपत्तिर्बाधिकेति चेन्न । अवयवोच्छूनतादिलक्षणस्य विकारस्यान-
भ्युपगमात् । अवस्थान्तरापत्तिमात्रस्याविरोधात् । अन्यथा विभो-
रेवासिद्धिप्रसङ्गात् । सर्वमूर्तगंयोगित्वं हि विभुत्वम् । अतस्संयो-
गलक्षणविकारित्वमङ्गीकार्यम् । उत्तरपक्षद्वयेऽपि सर्वप्रत्ययाः
कालोपश्लिष्टा एव दृश्यन्ते इति कालप्रत्यक्षत्वम् । तदेवमव्यक्तो-
पक्रममहदहङ्कारेन्द्रियतन्मात्रभूतसृष्टिप्रकरणेषु जीवपरमात्मानौ
पञ्चविंशकषष्ठविंशकौ भवतः । अक्षरतमसोरन्यतयोपक्रमे कालस्य
पुथग्गणने च सप्तविंशकाष्टाविंशकत्वादिकं यथासम्भवमूह्यम् ।
श्रुतिश्च ‘तं पञ्चविंशकमित्याहुस्सप्तविंशमथापरे इति । पञ्चविंशा-
तिरिक्तनिषेधपराणान्निर्वाहस्तु

अन्यश्च राजन् गणरस्तथान्यः पञ्चविंशक ।

तत्स्थत्वाद्गुण्यन्ति ह्येक एवेति साधवः ॥

इति मोक्षधर्मो भगवता व्यासेनाभिहितः ।

समष्टि व्यष्टि निरूपणम् :-

नन्वेवमपि तत्तदभेदेऽपि सन्निवृत्तानि निरूपयन्ति तत्रैव-

नराद्युत्तरोत्तरावस्थादर्शनात् । न त्वसङ्ख्यानियमोऽनुपपन्नः । मैवं
समष्ट्यपेक्षया तन्नियमात् । पञ्चीकरणपञ्चाङ्गाविव्यष्ट्यवस्था-
विशेषाणामानन्त्यादपरिसङ्ख्यानम् । एतेषु समष्टितत्त्वेष्वंशत
एवोत्तरोत्तरतत्त्वमृष्टिर्न सर्वास्मिन् । पूर्वपूर्वतत्त्वैरुत्तरोत्तरतत्त्वैर्वा-
वृत्तत्वस्य तत्तदाकारेण पूर्वपूर्वतत्त्वानां स्वकार्येषु वृत्तित्वस्य च
श्रुतत्वात् ।

श्लो॥ 'प्रधानतत्त्वमुद्भूतं महान्तं तत्समावृणोत् ।

यथा प्रधानेन महान् महता स तथा वृतः॥

आकाशं शब्दतन्मावन्तु स्पर्शमात्रं समाविशत्॥

इत्यादि प्रमाणं अत्रानुसन्धेयम् । अन्यथा पृथिवीमात्रपरिणामप्रस-
ङ्गानन्मात्राणां तु आवारकत्वाभावाच्चिण्णपरिणाम इत्येके,
शरीरादेश्वनुविशतितत्त्वमयत्वप्रतिपादनवचनात् । तेषामप्येक-
देशनः परिणाम इत्यपरे । पूर्वस्मिन् पक्षे शरीरादेश्वनुविशतितत्त्व-
मयत्वश्रुतिस्मर्त्वाचित्तत्वमयत्वप्रतिपादनपरेति द्रष्टव्यम् । अपर-
स्मिन् पक्षे क्वचित् केपाञ्चिन् मृष्ट्यनुवितवदविवक्षया वरणा-
द्यनुवितगति गतिः । एतानि तत्त्वानि प्रथमगीश्वरमङ्गल्पादेव
न तदन्वयवहितपूर्वतत्त्ववर्णनीयक उत्तरोत्तरतत्त्वानि मृष्ट्वा व्याप्ति-
नामप्यवधारणं सङ्कल्प्य तेषां तत्त्वानां पृथग्भूतानां व्याप्तिमृष्ट-
वततो परस्परगमिष्यन्त सङ्कल्प्य व्योम्नोऽर्धशागाश्चत्वारो
वापनेन पयोभयामित्यादिक्रमेणैकैकभूतार्धाणेषु भूतान्तराणामष्ट-
नां तत्त्वानां पञ्चीकरणं कृत्वा तेषु स्थानुप्रविष्टजीववर्गमनुप्रवेक्ष्य

तैरेव तत्त्वेदंशगुणितोत्तरसप्तावरणवेष्टितं हेमाकारपरिणतभूत-
मयं ब्रह्माण्डमारभ्य तदन्तरे च रचनाभिपङ्कजप्रभृतिसप्तस्थानेष्व-
न्यगगेनाण्डान्तर्वनिसकलचेतनगर्भितविग्रहं चतुर्मुखं प्रसादात्
सृजति । ओम्वाच्य रुद्रम् । अत्र श्रुतिः

एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशान्'

इत्यारभ्य तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखो जायते । व्यक्षश्शूलपाणिः पृष्ठो
जायते' इत्यादिकम् । 'नारायणात् रुद्रो जायते' इत्यादयश्च
उक्तञ्च महाभारते—

‘एतां द्वौ विपुधश्चेष्ट प्रसादक्राधर्जौ स्मृता ।

तदा दर्शितपन्थानौ सृष्टिसंहारकारकौ ॥

ब्रह्माणं शितिकव्ठञ्च याश्चान्या देवताः स्मृताः ।

प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यस्मात्परिमित फलम् ॥ इति ।

स च भगवाननन्तरं स्वमृष्टब्रह्मान्तर्यामिरूपेणावस्थितस्वप्रहित-
वेदोपज्ञविज्ञानेन स्वापिताभ्या विचित्रसृष्टिविषयबुद्धिगन्धितभ्या-
मुपबृंहितेन स्वनिर्धूतमधुकैटभादिविविधापदा चतुर्मुखेन ब्रह्माण्डा-
न्तर्वर्तिचतुर्दशभुवनतदधिकरणकदेवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरतद्विशेषदि-
गादिविविधनिचिन्त्यसृष्टिसृष्टि कारयति । करोति च
तच्छरीरकः । संहारयति सहरति च हरणरीरकः ।

दिशस्तत्त्वान्तरत्वनिराकरणम् :—

ननु नित्यविभोदिशः कार्यत्वं कथमिति
चेन्न । दिगिति द्रव्यस्यैवासिद्धे । प्राक् प्रत्यक् द्वाः सत्तादिव्यव-

हाराणामुभयसम्मतैस्तदुपाध्युपहितैस्तैराकाशादिद्रव्यैरेव वा यथा-
 योगनिर्वाहात् । सम्प्रतिपक्षाकाशादिपरित्यागेन सर्वत्र सर्वगुण-
 घटनरूपातिप्रसङ्गपरिहारायाधिकदिकधर्मिकल्पनं पापक्षयवत् पुण्य-
 क्षयोऽपि भवेदिति भयान्मन्दाकिनीमपहाय मरीचिकानुधावनम् ।
 नन्वाकाशाद्यतिरिक्तं दिक्तत्वं स्वीकर्तव्यम् । पद्भूचां भूमिदिश-
 श्रोत्रादिति चेन्न । अभिमानिदेवतोपाधिसृष्ट्या निर्वाहात् । तदेक-
 प्रकरणस्थान्तरिक्षस्वर्गादिसृष्टिवदुपपत्तेः । अन्यथाऽन्तरिक्षादेरपि
 तत्त्वान्तरत्वस्वीकारप्रसङ्गात् । किञ्च व्यष्टिदशायां हि दिक्सृष्टिः
 श्रूयते । अतोण्डवहिर्भूतेषु महदादिष्वाचार्यत्वदूरत्वासन्नव्यवहाराः ।
 त्रिगुणस्याधःप्रदेशत्वं शुद्धसत्त्वापेक्षया शुद्धसत्त्वस्य त्रिगुणापेक्षयो-
 र्ध्वत्वव्यवहाराश्च न घटेरन् । तत्रोपाधिभिस्पहितैर्वतैस्तैर्यथा
 निर्वाह्याः । तदत्रापि सममिति सिद्धम्, न दिक्तत्त्वान्तरमिति ।
 ब्रह्माण्डप्रभृति स्तम्बपर्यन्तं सर्वमपि पञ्चभूतान्मक पञ्चीकरणादि-
 वचनात् । तासां त्रिवृत त्रिवृतमेकैका करवाणीत्युपलक्षणम् ।
 समानप्रकरणे तैत्तरीयके आकाशादीना पञ्चानामप्युत्पत्तिश्रवणात्
 पञ्चीकरणमपि श्रुत्यभिप्रेतमिति गम्यते । ननु पञ्चीकरणेन व्यष्टि-
 तत्त्वानां सर्वेषां पञ्चभूतमयत्वादव्यवहारनियमः कथमिति चेन्न ।
 यस्मिन् मङ्गले यस्य भूतस्य भूयस्त्वं तं मङ्गलतः तद्भूतत्वेन व्यव-
 ह्रियते । एतदर्थमेव हि सम्मिश्रयणे तन्द्भूतानामर्थानि स्थाप-
 यित्वा इतरेषां भूतानामष्टांगैश्चयोगनं कृतम् । लौकिकाश्च ब्रह्मा-
 दिराणीन् किञ्चित्किञ्चित्छिलामैकतादियुक्तानपि ब्रह्मादेर्भ्यस्त्वा-
 द्ब्रह्मिणीगिरयं मापरागिरयमिति व्यवहरन्ति । अतो भूयोऽन्यैव

व्यवहारनियामकत्वान्न व्यवहारसाङ्कर्यम् । सम्मिश्रयणाभावे
भूतानां तत्तत्कार्यसामर्थ्यञ्च भगवता पराशरेण प्रतिपादितम्—

श्लो॥ नानावीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना ।

नाशकुर्वन् प्रजाः स्रष्टुं असमागम्य कृत्स्नशः ॥

समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः ।

एकसङ्घातलक्षास्तु सम्प्राप्यैक्यमशेषतः ॥

महदाद्या विशेषान्ता ह्यण्डगुत्पादयन्ति ते । इति ।

नन्वेकस्यानेकद्रव्योपादानत्वे जातिसङ्करस्स्यात् । न स्यात्कारणा-
दन्यस्य कार्यस्यावयविनोऽस्माभिरनभ्युपगमात् ।

कारणातिरिक्तकार्यनिरासः :—

ननु न कारणात्कार्यस्यानन्यत्वं सम्भवति । विलक्षणबु-
द्धिबोध्यत्वात्कार्यस्य । न खलु तन्तुपटघटमृत्पिण्डादिषु कार्यका-
रणविषया बुद्धिरेकरूपा । शब्दभेदाच्च न हि तन्तवः पटा इत्यु-
च्यन्ते पटो वा तन्तव इति । यद्यप्येकस्यैव शब्दभेदाः 'इन्द्रो
मरुत्वान् सुन्दरः कुण्डलीत्यादौ' च वर्तते । तथापि पर्यायभिन्नो
विशेष्यविशेषणभावानर्हश्च शब्दभेद इह विवक्षितः । स च घटपट-
सिंहव्याघ्रादिशब्दवन् स्ववाच्य भिन्नात् । कार्यभेदाच्च । न हि
मृत्पिण्डेनोदकमाह्लियते । घटेन वा कुड्यन्निर्मियते । कालभेदाच्च ।
पूर्वकालञ्च कारणम्, उत्तरकालञ्च कार्य आकारभेदाच्च । पिण्डा-
कारं कारणं कार्यञ्च पथवृद्धनोदराकारं तथा सत्यामदि घनो नान्य

इति व्यवहियतेत्येव सङ्ख्याभेदाच्च । बहवस्तन्तव एक. पट इति । परिमाणभेदाच्च । कारकव्यापारवैयर्थ्याच्च । कारणमेव चेत्कार्यं किं कारकव्यापारसाध्यं स्यात् । सत्यपि कार्ये कार्योपयोगितया कारकव्यापारेण भवितव्यञ्चेत् कारकव्यापारोपरतिः कदापि न स्यात् । अतः कारणादन्यत्कार्यमवयवव्यङ्ग्यकार्यमिति चेन्न । भवदभिमना समवायिकारणसंयोगरूपावस्थाविशेषविशिष्टैस्तत्त्वादिभिरेव पटादिव्यवहारोपपत्तावतिरिक्तावयविकल्पनस्याप्रामाणिकत्वाद्वाशिसेनावनपत्नताटकान्दिष्ववयव्यभावेऽपि निरुक्तावस्थाभिरेव सर्वोपपत्तिर्भवताऽप्युपपादनीया । पत्नताटङ्कादावयवद्वयसंयोगरूपा समवायिकारणाभावेनावयव्यारम्भाभावात् । इतरथाऽऽकुञ्चनप्रसारणाभ्यां जलूककूर्मादिषु सङ्कोचविकासाभ्यां पद्मादिष्वकुञ्चनप्रसारितपटादिष्वप्यवयव्यन्तरोत्पत्तिप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः । आरूढकार्यैरवयवैस्तवावयव्यन्तराभ्युपगमात् । अभ्युपगमे संप्रतिषेधविरोधप्रसङ्गात् । न च तत्र पूर्ववियतिना नाशः अवयव्यन्तरस्योत्पत्तिश्चाभ्युपगम्यत इति वाच्यम् । आरम्भकसंयोगस्याविनष्टत्वात् । अवयवान्तरमयोगरूपाममवायिकारणाभावाच्च । न च दलमयोगविरोधिविभागजनकक्रिययैवारम्भकमयोगविरोधिविभागजननान् द्रव्यनाश इति वाच्यम् । द्रव्यनाशारम्भकमयोगविरोधिविभागजनकक्रियायां द्रव्यारम्भकमयोगविरोधिविभागजनकत्वात् । अन्यथा विकसत्कमलकुड्मलप्रसङ्गादिति गुणमन्तिद्वान्तविरोधप्रसङ्गात् । किञ्चावयवातिरिक्तावयव्यभ्युपगमे गुरुभूतावयवद्वयद्वयावधघटादौ कारणगुणप्रक्रमेणावयव-

गुरुत्वैरवयविन्यपि गुरुत्वोत्पत्तिरावश्यकी । तथा च द्विफलिकैक-
 फलिकन्यायेन कपालाद्यवयवगुरुत्व घटालवयवविगुरुत्वञ्च सम्भूय
 घटद्वयोन्माग एव घटोन्माने पतनातिरेककार्योपलम्भप्रसङ्गः । नन्व-
 न्यतरस्य प्रतिबन्धान्नाधिकगुरुत्वकार्योपलम्भ इति चेत्तत्र पृच्छामः ।
 किमवयवगुरुत्वस्य प्रतिबन्धः, उतावयवविगुरुत्वस्य निश्चलेऽवयविनि
 शाखापर्णफलादीनां पतनाभावप्रसङ्गात् । न चावयवविगुरुत्वादेव
 तेषां पतनमिति वाच्यम् । सर्वेषां शाखापर्णादीनां युगपत्पतन-
 प्रसङ्गात् । सङ्घातवादिनस्तु यथार्हं प्रतिबन्धांश आलम्बनोपपत्तिः ।
 नाप्यवयवविगुरुत्वस्य द्वयणुकप्रभृतेस्मर्वस्याप्यपतनप्रसङ्गात् । पर-
 माणुगुरुत्वैरेव सर्वत्र पतने घटादेस्साक्षात्परमाण्वारब्धत्वाभावेन
 प्रत्यक्षसिद्धे तत्पतने गुरुत्वस्यासमवायित्वाभावप्रसङ्गेन गुरुत्व-
 लक्षणमसम्भवि स्यात् । किञ्च कार्यगुरुत्वादेव ह्यणुगुरुत्व कल्प-
 यसि । कार्याणामगुरुत्वेऽणौ कथं गुरुत्वम् ? न कार्यगुरुत्वमुत्पाद्य
 कारणगुरुत्वं नश्यतीति वाच्यम् । अपसिद्धान्ताद्रूपादिष्वपि तत्प्र-
 सङ्गात् । न चेष्टापत्तिः । पटाद्विभक्तानां तन्तूनामरूपित्वेना-
 चाक्षुषत्वप्रसङ्गात् । अगुरुत्वेनापतनप्रसङ्गाच्च । अतः कपालद्वय-
 तत्कायघटोन्माने घटद्वयोन्मानवद्गुरुत्वान्तरकार्यं दुःस्थजम् । कि-
 ञ्चावयवविनिर्देशोः सार्शवत्वात् सपतिष्वविरोधः । तयोरन्य-
 तरस्य स्पर्शशून्यत्वेन निरोधः । इह तूभयोः स्पर्शवत्त्वादेकावष्ट-
 ब्धदेशे उत्तरावृत्तिवत्स्वप्नप्रतिष्वविरोधसम्भाव्येव । नन्ववयववि-
 नोरेकत्वं वृत्तित्वाभावाच्च विरोध इति चेन्न । समवायिदेशै-
 र्व्याभावेऽपि सयोगिदेशैवैक्यस्य सत्त्वात् । कपालावष्टब्धनभः प्रदेशे

घटस्यापि त्वया वृत्तित्वाभ्युपगमात् । ननु कपालसंयुक्तनभसि
 घटसंयोगो मा भूदिति चेन्न । मूर्तामूर्तसंयोगविलोपप्रसङ्गात् ।
 तथाहि-मूर्तानां घटानामाकाशेन संयोगो वक्तव्यः । स च कपाला-
 वष्टब्धदेशावच्छेदेन न सम्भवति । अभ्युपगमात् । अन्यदेशावच्छे-
 देन त्वसम्भावितः । अतो घटादीनां द्व्यणुकपर्यन्तानां मूर्तानां स्वा-
 वयवावच्छेदेन गगने संयोगानभ्युपगमात् द्रव्यान्तरावच्छेदेनास-
 म्भवाच्च । गगनादेस्सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगित्वरूपविभुत्वञ्च स्यात् ।
 उक्तरीत्या मूर्तानां मूर्तैस्सह संयोगोऽपि न स्यात् । तत्राप्यवयवा-
 वष्टब्धदेशावच्छेदेनावयविनस्संयोगे सप्रतिघत्वविरोधात् देशान्तरा-
 वच्छेदेन तत्संयोगस्यासम्भावितत्वात् । यदि चावयव्यनुत्पत्ति-
 दशायाऽमवयवानां मूर्तैर्मूर्तैस्सह संयोगोऽवयव्याधारत्वेऽवयवानां न
 संयोगः । तेषां तत्पारतन्त्र्यात् । एवञ्च विभुत्वमपि रक्षितम् ।
 कालभेदेन सर्वमूर्तसंयोगादित्युच्येत तदा संयोगजसंयोगो दत्त-
 जलाञ्जलिस्स्यात् । हस्तस्य कायाधारत्वे पृस्तकेन संयोगाभावेन
 तज्जन्यकाय पुस्तकसंयोगासम्भवात् । अतस्संयोगिदेशेऽवयवावय-
 विनोस्सप्रतिघत्वविरोधो दुष्परिहरः । एव स्वावयवेऽवयवि विभज्य
 यदा वर्तते तदैकावयवदर्शनेऽप्यवयव्युपलभ्यते । जातिरिव प्रत्या-
 धारम् । अथाविभज्य वर्तते । तदानवस्थाप्रसङ्गः । तथा ह्यवयविनः
 स्वावयवेऽविभज्य वृत्तिवमापूर्णवृत्तिवम् । तच्चावयवमादायैव
 वक्तव्यम् । तत्रपूर्वावयववृत्तित्वायावयवान्तरस्वीकारे तस्मिन्नप्य-
 वयविसम्बन्धस्य वक्तव्यतया तत्रापि पूर्वोक्तविकल्पे प्रथमकल्पस्य
 पूर्ववद्दुषितत्वेन द्वितीयकल्पपरिज्ञेये तत्रापूर्णवृत्तिवोपपादनायाव-

यवान्तरस्वीकारे चानवस्थेति । न च बलवत्प्रमाणोपनीतावयविनि
सम्प्रतिपक्षवृत्त्यनुपपत्तिस्सयोगादाविव शास्यतीति चेन्न ।
प्रमाणप्राबल्यस्य निरस्तत्वात् । एवं पृथतरपटनिर्माणप्रक्रमे
द्वित्वितन्वादिसयोगे द्वितन्तुकवितन्तुकादिपटपङ्क्तिरूपद्वये न
वा । नो चेत् बुद्धिशब्दान्तरादिरवस्थाभेदेनेति सिद्धं स्यात् ।
उत्पद्यते चेत्तितन्तुकाद्यारम्भदशायां पूर्वं तिष्ठति वा न वा । पूर्वज्ञ
तदनारम्भस्स्यात् । आरब्धकार्यैस्तदानीमेवावयव्यन्तरारम्भायो-
गात् । न च द्वितन्तुकपटादिस्तत्त्वान्तरसहितं त्वितन्तुकपटारम्भक
इति युक्तम् । इह तन्तुपु पट इत्यादि स्वाभिमतव्यवहारविरोधात् ।
अत्राचार्योक्तसङ्ग्रहश्लोकौ—

‘पूर्वसिद्धपटैस्सार्धं तन्तुभिः पटमम्भवे ।

पटपङ्क्तिरसमीक्ष्येत क्रगादाधिवयशालिनी ॥

प्राक् सिद्धानां पटादीना उत्तरोत्तरजन्मनि ।

अहेतुको विनाशश्च स्थिरपक्षे न युज्यते ॥

न चेदुपलम्भविबुद्धताशकल्पनाप्रसङ्गः । एवमेकद्वित्वादिनन्त्वपक-
र्षणदशायामपि खण्डपटपराक्तिनाशपरम्पराक्लुप्तिः क्लिष्टतरा ।
लाघवशालिनिसङ्घातमात्रपक्षे राशिग्यायादसौ दोषो न भवति ।
न च गौरवादतिरिक्तानयविपरित्यागे सांगतयत् स्वरूपविशेषमा-
लम्ब्य संयोगविशेषोऽपि त्यजतामिति वाच्यम् । परगमवाधितया
स्वीकृतस्यावयवसयोगस्य प्रत्यक्षमिद्वत्त्वेन तत्परित्यागानौचित्यात् ।
परेणापि हि विभूनामाकाशादीनां नित्यानां शब्दज्ञानसंयोगाद्य-

वस्थास्तत्तद्वेतुभेदैरङ्गीकृताः । सर्वद्रव्यस्वरूपानित्यत्वमवस्थाभेद-
मागन्तुकञ्च वदतामस्माकं किमनुपपन्नम् । संयुक्तावस्था हि परि-
णामः । कथं तर्हि नित्यानित्यविभाग इति चेत् इत्थं द्रव्यं नित्य-
मवस्थात्वनित्या । तथा च स्वरूपतो द्रव्यं नित्यमप्यवस्थाविशि-
ष्टत्वेनानित्यमिति । नित्यानित्यविभागः ।

ननु तन्तव एव व्यतिपङ्गुविशेषविशिष्टाः पट इति भवतां
सिद्धान्तः 'पटवच्चेति' सूत्रे दर्शितः । तथा च दीर्घकतन्तुपरि-
वर्तनविशेषनिपादिनेऽवयविनि कथं पटबुद्धिस्स्यादिति चेन्न । न
वयं तन्तुगतमेकत्वं द्वित्रं वा पटधियो हेतुमिच्छामः । किन्तु व्यति-
पङ्गुविशिष्टतन्तोरेव पटधीहेतुत्वम् । तच्च यथादर्शनमनेकेषामि-
द्वैकम्यापीति तत्रापि पटधीहेतुत्वाभ्युपगमात् । एकस्यावयवस्या-
वयव्यनारम्भकत्वान्नवैव तत्र पटधीवाधः । प्रदर्शितञ्च पटवेण
ताटङ्कनिपन्नावयव्यनारम्भकत्वम् । अतस्तत्रैवायं दोषः । स्या-
देतत् ।

तत्रवयव्यनभ्युपगमपक्षेऽन्नतः पर्वतादयोऽप्यणुगङ्गाता-
म्यृगिति नेन प्रत्यक्षाभ्युपगमः । अतस्मर्वाग्रहणमवयव्यमित्तेरित्या-
धपादोक्तमनतिक्रमणीयम् स्यादिति चेन्न । प्रत्येकमप्रत्यक्षत्वेऽपि
तन्मसूत्रस्य प्रत्यक्षत्वमस्मत्वात् । यथेकस्य केनस्य दूरेऽप्रत्यक्षत्वेऽपि
तन्मसूत्रस्य प्रत्यक्षत्वम् । एकस्यापि केनस्यागतो दर्शनयोग्यत्व-
मस्तीति चेत् त्रयरेणुरूपस्याणोरपि महकारिमस्मत्वे प्रत्यक्षयो-
ग्यं स्यात् । तदतिरिक्ताणोनिरस्तत्वात् ।

नन्वेवमपि स्थूलोऽयं घट इति स्थूलत्वधीरगुसङ्घात-
स्वरूपघटादिषु कथं स्यात्? स्थूलद्रव्याभावाच्चाणुसंहतौ स्थूल-
त्वाध्यागस्यापि दृग्गणादवादिनि चेत् । स्थूलधीरिति परिमाण-
विशेषधीर्वा प्रत्यक्षयोग्यत्वधीर्वा प्रत्येकदेशाधिदेष्टव्यधीर्वा । नाद्य-
स्महतेरेवावयववित्परिमाणान्तरसृष्ट्युपपत्तेः । अणुष्वेव विरुद्धं
स्थूलत्वं कथमिति चेदेकत्वाद्याश्रयेष्वेव कथं तद्विरुद्धं द्विवदिक-
मिच्छसि । अपेक्षाबुद्धिसङ्गृहीतव्यक्यन्तरसम्बन्धसामर्थ्यादिति
चेत्तादृशबुद्धयनपेक्षकारणविशेषसम्बन्धादेव परिमाणान्तरमपीति
तुल्यम् । न द्वितीयः । संहतो प्रत्यक्षयोग्यत्वस्योपपादितत्वात् । न
तृतीयः । मेपादिगणिषु गहतिभेदेदेष्टव्यतारतम्यदृष्टेः ।

ननु न्यूनाधिकपरिमाणद्रव्यावच्छिन्नगैव न्यूनाधिकदेश-
त्वात्तत्परिमाणावयविवद्रव्याभावे तत्प्रयुक्तदेशन्यूनाधिकत्वं दुर्निरूपं
स्यादिति चेत् । न ह्यवयविनिरूपणं तत्र देशाधिक्यादितिरूपणं
सुरभित्वादेरिव सम्बन्धन्यूनाधिकभावेन तदुपपत्तेः । एतदुक्तं
भवति । कर्पूरधूलिषु केतककुमुभादिषु वा सौरभ्यमाश्रयात्पत्राहु-
न्याभ्यां न्यूनाधिकभावेनोपलभ्यते । यथा च श्वेतपटे नीलीद्रव्य-
सम्बन्धाक्षीलिमोत्पत्तो नीलीद्रव्याधिक्यन्यूनताभ्यां नीलिमनोऽप्या-
धिक्यन्यूनताप्रतीतिः । तथाऽस्त्राणि सप्तुक्तद्रव्यन्यूनाधिकभावेऽवयव्य-
भावेऽपि न्यूनाधिकदेशतारतम्यं भवतीति । द्रव्येषु नैवमिति चेत् ।
द्वयणुकोत्पत्तेः पूर्वाक्षणे संयुक्ताणुद्वयस्य प्रत्येकदेशाधिकदेशत्वाव-
श्यम्भावात् । अन्यथा सर्वपरमाणूनां समानदेशत्वे प्रागुक्तदोष
प्रसङ्गात् । समवायिनस्संयोगिनो वा देशस्याभावे कथं तत्र देशा-

धिक्यमिति चेन्न । आकाशाद्यशभेदेन तदुपपत्तेः । कथं निरवयव-
स्याकाशस्यांशभेद इति चेदात्मानं पृच्छ । कर्णशष्कुल्युपाध्यवच्छि-
न्ननभांसि नानाश्रोत्राणि कल्पयसि । भेर्यादिशब्देषु श्रूयमाणेषु
तरङ्गवृत्त्या तत्तदन्तरदेशेषु शब्दोत्पत्तिं गगने साधयसि । न चाका-
शादेरप्रत्यक्षत्वात्तदंशतारतम्यस्य दुर्ग्रहत्वात्तदधीनदेशाधिक्यं सुतरां
दुर्ग्रहमिति वाच्यम् । प्रत्यक्षाकाशवादिनां दोषाभावात् त्वयाऽपि
माषाद्यवयविनो महीधरसाधिक्यदेशत्वं गृह्यत इत्युच्यते । तत्रालो-
कगण्डलांशभेदैर्देशाधिक्यमिति चेन्न । आलोकस्यापि नभसि न्यू-
नाधिकदेशवृत्तित्वदृष्टेः परिमाणाधिक्यमात्रमेव पर्वतादिषु गृह्यत
इति चेन्न । अगृह्यमाणं देशाधिक्यमस्ति वा न वा । अस्ति चेत्
सङ्घातेऽपि कश्चोद्यावकाशः । न चेत्तद्देशेषु चक्षुःप्रसारादिनिरोध-
कत्वं न स्यात् । अन्यथाऽऽद्यदेशवर्तिनस्सर्वत्र निरोधकत्वप्रसङ्गात् ।
अतः परस्पराक्रान्तदेशावष्टम्भेन सहन्यमानेषु तसरेणुषु सुग्रहमेव
देशाधिक्यम् । देशस्तु आलोकाशादिर्वा य कश्चिद्यथायांयमस्तु ।
अत एवावयव्यभावादणुषु स्थौल्यारोपोऽपि न स्यादिति चोद्यमपि
निरस्तम् ।

ननु यदि संसृष्टास्तन्तव एव पटस्तदा तन्तुगणिमात्रेऽपि
पटधीम्यादिनि चेन्न । त्वयापि न तन्तुसंयोगमात्रं पटस्य गगवा-
यिकारणमित्यने । तथा सति कुविन्दादिव्यापार वैयर्थ्यात् । अतो
यादृशमसर्गादवयवी तयोत्पद्यते तादृशमसर्गविनिष्टास्तन्तवः पट
इत्युच्यत इत्यतिप्रसङ्गाभावात् । एवं तन्तुमान् पट इति मत्व-
र्थीयप्रत्ययान्तसामानाधिकरण्यव्यवहारश्च 'गूरवती सेना' 'वृक्ष-

वदरण्यं' इत्यादि व्यवहारवत् प्रत्येकसमुदायभेदविवक्षयोप-
पन्नतरः ।

नन्वेवमपि घटादीनां सङ्घातात्मकत्वे घटद्वयसंयोगे सति तस्या-
ध्यवयवसंयोगरूपतया तयोरप्येकसङ्घातापत्त्या एकस्मिन् घट इव
संयुक्ताविमौ द्वाविति च बुद्धिर्न स्यादिति चेन्न। संयोगविशेषेण पृथक्
पृथक् सङ्घातकौत्पत्त्या तादृशसङ्घातद्वयसंयोगे राशिद्वयसंयोगे इव
संयुक्तौ द्वाविति च बुद्ध्युत्पत्तेर्बाधिकाभावात् । अन्यथा राश्यादा-
वपि तादृशबुद्धिर्न स्यात् । न च संयोगस्यैव घटावस्थारूपतया
महत्त्वैकत्वद्वित्वसंयुक्तत्वादीनां संयोगविशेषरूपघटादिनिष्ठत्वा-
भावेन महान् घट इत्यादिविशेषणविशेष्यभावप्रतीतिर्न स्यादिति
वाच्यम् । घटादिशब्दानां संयोगविशेषरूपावस्थावद्वाचकत्वेन मह-
दादिशब्दानाञ्च महत्वादिमद्वाचकत्वेनैकार्थवृत्त्या सामानाधिकरण्य-
सम्भवेन 'महान् घट' इत्यादिविशेषणविशेष्यभावप्रतीते निर्बाध-
त्वात् ।

अन्यथा 'घनं वनं' श्यामं वन इत्यादिप्रतीतिस्तवापि न
स्यात् । तत्रावयव्यनभ्युपगमेन वृक्षबहुत्वातिरिक्तवनस्याभावेन
घनत्वादीनां घननिष्ठत्वाभावादतो घनशब्दस्यावस्थावत्परत्वे-
नैवोक्तप्रतीते निर्वाह्यत्वेन तस्यान्यत्रापि समत्वात् । अत्रेदं
बोध्यम्-घटकपालादिशब्दाः घटत्वाद्यवस्थायां तदवस्थितद्रव्ये च
प्रयुज्यन्ते । यथा शुक्लादिशब्दाः शुक्लिन् तद्विशिष्टे च प्रयु-
ज्यन्ते । तथा च 'एको महान् घट' इत्यादौ घटाद्यवस्थितम्-

द्विशेषे संयोगमहत्त्वादीनां सत्त्वान्नीलो घट इति वन्महान् घट इति
समानाधिकरणप्रयोग उपपन्नः । एवं सेनादिशब्दा अप्यवस्था तद्वि-
शिष्टवाचकाः । अतो घनं वनं श्यामं वनं इत्यादयोऽप्युपपन्ना
इति ।

ननु तथापि सितरक्तनीलादितन्त्वारब्धपटे 'चित्रः पट' इति धीस्सर्वेषां जायते । तन्तूनामेव पटत्वे प्रत्येकतन्तुव्यतिरेकेण चित्ररूपाधिकरणाभावेन 'चित्रः पट' इति धीर्न स्यात् । मम त्वयविनः पटस्य चित्ररूपाश्रयत्वाच्चित्रोपलब्धिर्जायतामिति चेन्न । व्यतिषङ्गवशेन पटावस्थापन्नसितरक्तनीलादितन्तुषु विद्यमानाना-
नारूपसमुदायस्यैव चित्रधीव्यवहारविषयत्वे नानुपपत्त्यभावात् । चूर्णसंहतिचित्रवत् तत्र भवतोऽप्यवयव्यभावेनोक्तरीतेरनुसर्तव्य-
त्वात् । अतिरिक्तचित्ररूपासम्भवप्रकारद्रव्ये निरूपयिष्यामः । स्या-
देतत् । तथा अवयव्यनभ्युपगमे एकावयवे धृते आकृष्टे चान्येषा-
मवयवानां धारणमाकर्षणञ्च न स्यात् । दृश्यते च मूले धृते आकृष्टे चाग्रादीनान्धारणमाकर्षणञ्च । अवयव्यङ्गीकारे तु तस्यै-
क्यात् सर्वावयववृत्तित्वाच्च धारणाकर्षणे पुज्येते । ततोऽवयव्यभ्यु-
पगम आवश्यक इति चेन्मैवम् । धृताकृष्टावयवदृढसम्बन्धादेवा-
वयवान्तराणामपि धारणाकर्षणसम्भवान् । अवयव्यभ्युपगमेऽपि
कोमलवल्यादौ धारणाकर्षणयोरभावेन व्यभिचारात् । अवयवानां
दृढतरसंयोग एव धारणाकर्षणप्रयोजक इति वक्तव्यम् । स च
सङ्घातपक्षेऽपि तुल्यम् । किञ्च विजातोयेषु जतुसयुक्तेषु तृणोपल-
काष्ठादिषु पाशवेष्टितपश्वादिषु च धारणाकर्षणयोस्सत्त्वात् तत्रा-

बयव्यभावात् । तत्र सर्वत्रावयवानां तादृशदृढतरसंयोगस्यैव नि-
 यामकत्वे अन्यत्राप्यविशेषात् । किञ्च यत्तु पटादीनामन्त्यावयवित्वं
 तन्त्वादीनां मध्यमावयवित्वमिष्यते । तदप्यनुपपन्नम् । तथाहि तै-
 रनेकैरविच्छिन्नावयवैरेकपटादिनिर्माणेऽवयव्यन्तरमुत्पद्यते न वा ।
 आद्ये तेषामत्यन्तावयवित्वव्याघातः । द्वितीये तन्त्वादिभिरप्यवय-
 व्यारम्भो न स्यात् । अविशेषात् तर्हि अन्यः कश्चित् पटादिरत्य-
 न्तावयवी स्यादिति चेन्न । तैरपि कुण्ड्यपोतादिकार्यस्य सहकारि-
 भेदैस्सम्भवात् । सन्ति चास्मदाशङ्क्य कार्यनिर्माणचतुराः केचि-
 दन्तत ईश्वरश्च । एवं योऽसौ गोपुरादिरन्त्यावयवी । तत्र यदि
 कश्चित्सुधाभिरवयवान्तर सञ्चटयेत् । तदा पूर्वगोपुर तिष्ठति वा
 नश्यति वा । पूर्वत्र कथं तस्यान्त्यावयवित्वं उत्तरत्र स एवायमि-
 त्यनन्यथा सिद्धोपलम्भविरोधः । नाशकारणाभावेन नाशासम्भ-
 वात् । किञ्च क्वाचित्कावभेदमात्रात् पूर्वद्रव्यनिवृत्तिरवयव्यन्तरो-
 त्पत्तिश्च यदि स्वीक्रियेत तदा महापृथिव्यादिभूतानामपि तत्तत्प्र-
 देशेष्वश्रान्तचण्डानिलैरविच्छिन्नजलधिमहोर्मिभिर्मदोन्मत्तैर्दिग्दन्ति
 भिर्भेदकैर्वाऽणुद्वयविघटने द्व्यणुकादिनाशक्रमेण तेषां प्रतिक्षणं नाशे
 सति पूर्वपूर्वद्रव्यनाशेन पुनर्द्रव्यान्तरोत्पत्तिपरम्परया च किञ्चि-
 दपि वस्तु किञ्चित्कालमप्येकरूपन्न तिष्ठतीति बौद्धमतप्रवेशप्रस-
 ज्जात् । अतो यथादर्शनं सर्वत्रावयवसङ्गातवाद एव साधीय न् यद-
 प्यन्यत्कल्पनाजातं द्वाभ्यामेवाणुभ्यामाद्य कार्यद्रव्यमारभ्यते । एक-
 स्यानारम्भाद्बहुभिरावध्यत्वे महत्त्वप्रसङ्गेन द्व्यणुकस्य प्रत्यक्षत्वापा-
 तात् । एवं त्रिभिर्द्व्यणुकैस्त्यणुकमुत्पद्यते । तत्रावयवगतबहुत्वस-

स्त्वचया महत्त्वोत्पत्तिः । परमाणुपरिमाणस्यानारम्भकत्वम् । आरम्भकत्वे तु द्व्यणुकादेरणुतरत्वप्रसङ्गात् । तदीयद्वित्वसङ्ख्या ईश्वरापेक्षा बुद्धिजन्या । तद्विनाशकाभावेऽपि कार्यत्वादन्त्या । अन्यत्रापेक्षाबुद्धिनाशेन द्वित्वादीनां नाशः । तादृशत्रसरेणुरप्रत्यक्षावयवकः रूपव्यतिरिक्ताप्रत्यक्षगुणकः प्रत्यक्षरूपकः उत्तरावयविनान्वनियतसङ्ख्याकावयवैरारम्भः । भावकार्यस्य सर्वस्य समवाय्यसमवायिनिमित्त कारणैरुत्पत्तिः । प्रध्वंसकार्यस्य निमित्तमात्रजन्यत्वमित्येतादृशं कल्पनाज्जातं विद्यावृद्धा न बहुमन्यन्ते ।

शरीरस्य एकभूतोपादानकत्वभङ्गः

एवं याचान्या कल्पना शरीरादिषु पृथिव्याद्यनेकभूतसङ्ख्यावेऽप्येकमेव भूतमुपादानमन्यत्संसर्गिमात्रं इति । तदप्यनुपपन्नम् । अवयविसङ्ख्यावे ह्येकमुपादानमिति नियन्तव्यम् । अवयविनो निरस्तत्वात् । सङ्ख्यातवादे च यथादर्शनं सर्वमुपादानम् । न च विजातीयानां संहतिर्नास्तीति वाच्यम् । दृष्टविरोधात् । युष्मत्सिद्धान्तविरोधाच्च । कथमन्यथा तेजस्त्वाभिमतं काञ्चनादौ गुरुत्वपीतृकठित्वादिक्लृप्तिः पञ्चोकरणोपलक्षकविवृत्करणश्रुत्या नामरूपव्याकरणप्रयोजनकथया चतुर्विधया हारमयं शरीरमिति गर्भोपनिपदा च पञ्चभूतात्मकं वपुरिति स्मृत्या च देहस्य पञ्चभूतात्मकत्वमात्रं प्रतिपाद्यते । न त्वेकस्योपादानत्वमितरेषां सांसर्गिकत्वम् । तस्मादविशेषान् सर्वमुपादानम् । न च जातिसङ्करस्यादिति वाच्यम् । अवयविनोऽभावेन सङ्ख्यातघटकनत्तदणवृत्ति-

त्वात्तत्तज्जातेरवयविनमुपगच्छतोऽपि प्रतिनियतकनकरजताद्यश-
 निर्मितविम्बादिवन्नरसिंहादिवच्च निर्वोक्तं शक्यत्वात् । न च
 जातिसाङ्कर्यं दोषः । उपाधिसाङ्कर्यं न दोष इत्यत्र नियामक-
 मस्ति । तथा च मूर्तत्वकार्यत्वयोः परस्परपरिहारेण मनसि रूपादौ
 च वर्तमानयोर्घटादौ समावेशेन साङ्कर्यात् । तथा च घटादेर्मूर्त-
 त्वकार्यत्वान्यतरस्य द्वयोर्वा परित्याज्यत्वं स्यात् । न च व्याप्य-
 व्यापकभावानापन्नजात्योरसमावेशनियमाभावः जातिसाङ्कर्यं दोष
 इति वाच्यम् । नीलत्वपीतत्वयोरप्युपाध्योस्तादृशयोरसमावेशो-
 पलम्भनियमदर्शनादुक्तदोषतौल्यात् भूतत्वमूर्तत्वयोस्समावेशदर्शनात्
 उपाध्योरसमावेशनियगो नास्तीति चेत् तुल्यम् । यदि काञ्चनत्वकु-
 ण्डलत्वयोरन्यतरस्य जातिरथ परित्यज्यते । अथवा काञ्चनकुण्डलगत
 कुण्डलत्वजात्यपेक्षया रजतादिकुण्डलगतकुण्डलत्वजातिभिन्नैव । न
 चानुगतैकजात्यभावे कथमनुवृत्तकुण्डलशब्द प्रयोग इति शङ्क्यम् ।
 सदृशशब्दस्थानवत्वात्सर्वकुण्डलादीनामित्युच्यते । तर्हि घटादीनां
 सुसदृशसस्थानादेवानुगतव्यवहारोपपत्तौ जातेरेवासिद्धिप्रसङ्गात् ।

तथा च वृद्धिमिच्छतो मूलहानिस्स्यादिति न्यायेन जाति-
 सरक्षणे प्रवृत्तेन जातिपरित्यागस्समर्थितस्स्यादतोऽत्यन्तविसजा-
 तीयदार्वायसशिलमुधानिर्मितशकटरथगोगुरादिवत् देहादिरपि वि-
 सजातीयभूतमय एवेति यथादर्शनं स्वीकर्तव्यम् । न चानेकभूतमयत्वे
 कथमेकभूतशब्दस्तदर्थक्रियाकारित्वनियमश्च स्यादिति वाच्यम् ।
 तयोस्सङ्घातघटकभूतांशभूयस्त्वनिवन्धनत्वात् । तवाप्यनारब्धका-
 वयविकेषु विसजातीयमाषादिराशिषु भूयसा व्यवहारो लोकसिद्ध

एवानुसर्तव्यः । तथाऽस्माभिस्सर्वत्रानुसर्तव्य इति न किञ्चिदपहो-
नम् । अत्र—

श्लोकः विभागादविभागाच्च भूतभौतिकभेदधौः ।
सत्येव यदि वा द्रव्ये सिद्धसाध्यदशान्वयात् ॥
एकत्वञ्च बहुत्वञ्च मृत्पिण्डकरकादिवत् ।
समष्टिव्यष्टिनीत्यैव त्रिगुणे वदति श्रुतिः ॥
ईदृक् सत्कार्यवादश्च वैदिकैः परिगृह्यते ।
द्रव्यस्य पूर्वसिद्धस्य साध्यावस्था विशेषितः'

इत्यनुगृहीतमाचार्यैः । तदेवमनेकतत्त्वात्मकब्रह्माण्डादिव्यष्टिवि-
श्रमिति । एवं विधब्रह्मानन्त्यतदन्तर्वतिलोकविशेषलोकपालनिवा-
सादिभेदतत्तदवस्थानकालादयो ज्योतिषपुराणादिषु प्रपञ्चिता द्रष्ट-
व्याः । क्वचित् क्वचिद्विरोधे तात्पर्यभेदेन नेयः । एषा च प्रति-
नियतदेशकालस्वरूपफलभोगतारतम्यनिम्नोन्नतब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ता
विषममृष्टिः स्वरूपानादेर्जीववर्गस्य प्रवाहानादिकर्म तारतम्यनि-
बन्धनेति नाकृताध्यागमकृतविप्रणाशवैषम्यनैर्घृण्यादिप्रसङ्गः । जी-
वानामाप्रलयावस्थायिपक्षे स्फुटा एते दोषाः । एव पुण्यपापतारत-
म्यात् केचित् द्युलोकप्रभृतिष्वुत्कृष्टशरीरेन्द्रियज्ञानशक्त्यादिमन्तः ।
केचिच्च मिश्रकर्माणः पृथिव्यादिषु मिश्रमध्यमगुरुरादिमन्तः ।

शरीरलक्षण विस्तृत परमतनिरामश्रः—

इह प्रसङ्गात्सामान्यतश्शरीरलक्षणमुच्यते । यस्य चेतनस्य

यदवस्थं द्रव्यं यावत्सत्तमसम्बन्धनार्हं स्वशक्ये नियन्तव्यस्वभावं
तदवस्थं तस्य शरीरम् ।

ननु धर्मभूतजानेऽतिव्याप्तिः । तस्य सिद्धान्ते द्रव्यत्वात्
यावत्सत्तं स्वाश्रयं प्रति नियन्तव्यस्वभावत्वादसम्बन्धानर्हत्वाच्चेति
चेन्न । यस्य चेतनस्यैत्यत्र चैतन्यविशिष्टस्येत्यर्थात् । धर्मभूतजानस्य
विशेषणीभूतचैतन्यानियाम्यत्वात् । चैतन्यविशिष्टात्मा सम्बन्धा-
नर्हत्वाभावाच्च । विशेषणविशेष्योभयासम्बन्धानर्हस्य हि विशि-
ष्टासम्बन्धानर्हत्वं तदत्र नास्ति । चैतन्यस्य चैतन्याप्रवृत्तित्वात् ।
तदनियन्तव्यत्वाच्च । भस्मनावस्थितस्य तद्द्रव्यस्यासम्बन्धानर्ह-
त्वाभावादव्याप्तिरतो यदवस्थमिति । क्रियादावतिव्याप्तिवारणाय
द्रव्यमिति । परकायप्राणेन्द्रियकुठारादावतिव्यप्तिवारणाय याव-
त्सत्तमिति । परकायस्य प्रवेशात्पूर्वं प्राणेन्द्रियाणामण्डसृष्टेः पूर्वं
शरीरवियोगानन्तरञ्च सत्त्वात् यावत्सत्तमसम्बन्धानर्हत्वाभावा-
च्चातिव्याप्तिः । असम्भववारणाय स्वशक्य इति । न हि विहङ्ग-
मसाध्यं विहाय सोद्गमन मानुषादिशरीरशक्यम् । न च तावता
तेषामशरीरत्वम् । स्वशक्यत्वं चान्त्रयव्यतिरेकादिसमधिगतं यथा-
सम्भव ग्राह्यम् । अत एव शिलाकाष्ठघटपटादिषु जीवशरीरभूतेषु
तदधीनत्वाभावादव्याप्तिचोद्य परिहृतम् । तेष्वपि स्थावरादिवद-
तिमूक्ष्मस्य नियमनविशेषस्यास्मदादिभिर्दुर्गृहत्वात् । यद्यपि स्थाव-
रेषु क्वचिदुन्मेषनिमेषादिकं दृश्यते । तथापि न तत्सार्वत्रिकम् ।
स्मरति च

‘शिलाकाष्ठादिष्वपि स्वल्पतरञ्चैतन्यम्। अप्राणवत्सुखस्वल्पा-
सास्थावरेणु ततोऽधिकेति’ ।

न च शक्येऽपि क्वचिदनिश्चयानियमनाभावादव्याप्तिरिति वाच्यम्।
तत्रापि नियन्तुं योग्यत्वसत्त्वान्नाव्याप्तिः । व्याध्यादिदशासु स्वश-
क्येऽपि अशक्यनियमनेषु मानुषादिशरीरेष्वव्याप्तिरथ स्वभावमिति।
तेषामशक्यनियमनत्वस्यौपाधिकत्वात् । व्याध्यादिशान्तौ यथा-
पूर्वस्त्रियन्तव्यस्वभावत्वसत्त्वान्नाव्याप्तिरिति ध्येयम् ।

एव यस्य चेतनस्य यदवस्थद्वयमपृथक्सिद्धविशेषणं तत्
तस्य शरीरमिति वा लक्षणम् । यावत्सत्तमसम्बन्धनार्हत्वमपृथ-
क्सिद्धत्वम् । आधेयत्वविधेयत्वविशेषत्वान्यपृथक्सिद्धेरवान्तरभेदा
इह विवक्षिताः । दण्डादीनां शरीरत्वव्यवच्छेदायापृथक्सिद्धत्व
शेषव्यावृत्तिस्फुटैव । ईश्वरतज्ज्ञानव्यतिरिक्तसमस्तद्रव्यं शरीर-
मिति सामान्यलक्षणम् । पूर्वोक्तन्तु विशेषलक्षणमेवेति ध्येयम् ।
‘अन्ये तु चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयशरीरमिति’ सूत्रानुसारात् । अन्त्या-
वयवित्वे सति भोगायतनत्वमिति शरीरस्य लक्षणवयमित्याहुः ।
तदसत् । तत्र चेष्टाशब्देन क्रियामावविवक्षाया घटरथादिष्वति-
व्याप्तिर्व्यक्ता । प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकक्रियाविव-
क्षायां प्रयत्नवदीश्वरसंयोगासमवायिकारणकक्रियाश्रयेषु तच्छ-
रीरतया तैरनभ्युपगतेष्वौपातिककम्पादिक्रियावत्सु महीपर्वतादि-
ष्वतिव्याप्तिः । प्रयत्नवज्जीवेति विशेषणे प्राणादिष्वतिव्याप्तिः ।
बुद्धिपूर्वकप्रयत्नेति विशेषणेऽपि प्राणायामकालिकरेचकपूरकादि-
क्रियावत्सु प्राणादिष्वतिव्याप्तिः । रेचकपूरकयोर्बुद्धिपूर्वकप्रयत्न-

वदात्मसंयोगासमवायिकारणकत्वात् वाय्वादेरत्यन्तावयवित्वाभावेना-
न्यावयवित्वविशेषणाभावाच्चातिव्याप्तिरिति चेन्न। कस्तद्व्याप्त्या-
वयवी घटादिरिति चेन्न। तत्राध्यनेकघटपटादिभिर्भित्तिगन्धादि-
निर्माणेनान्त्यावयवित्वासिद्धेः। तत्र भित्त्याद्यारम्भो नास्तीति चेत्
प्राणादिष्वारम्भो नास्तीति वक्तुं शक्यत्वात्।

तर्हि घटादयो मध्यमावयविनस्सन्त्विति चेन्न। अन्येपा-
मपि मध्यमावयवित्वेनान्त्यावयवित्वस्याकाशकुसुमायमानत्वात्
साधु तद्विशेषितं लक्षणम्। अन्त्यावयवित्वासिद्धयैव लक्षणान्तरे
अपि दूषिते। किञ्च द्वितीयेन्द्रियाश्रयत्वञ्च तेन्द्रियमसमवायित्वमि-
न्द्रियावयवस्यापि शरीरत्वापत्तेः शरीरे इन्द्रियसमवायित्वाभावे-
नासम्भवापत्तेश्च। इन्द्रियमयोगित्वन्तु घटादावस्तीत्यतिव्याप्तम्।
यावत्सत्तमिन्द्रियसयोगित्वं विवक्षितमिति चेन्न। चक्षुरादीन्द्रिय-
विरहिण्यव्याप्तिः। तत्र मान्नया चक्षुरादेरिन्द्रियान्तरस्य च सत्त्वा-
च्चातिव्याप्तिरिति चेत्तथायनिमेषचक्षुषि प्रेक्षमाणे पुरुषे तदा-
तनोत्पन्नविनष्टबुद्बुदावतिव्याप्तेः। न चाद्यक्षणे निर्गुणत्वादुद्बुदस्य
यावत्सत्तमिन्द्रियसंयोगाभावेनानिव्याप्त्यनवकाश इति वाच्यम्।
उत्तरीत्या शरीरादिवपि यावत्सत्तमिन्द्रियसंयोग भावादसम्भवा-
पत्तेः। निन्यमन पक्षे आत्मनां विभुत्वाभ्युपगमाच्च यावत्सत्त-
मिन्द्रियसंयोगादात्मादिवतिव्याप्तिश्च। मृतशरीरेऽपि तैश्शरीर-
त्वाभ्युपगमात्तत्त्वाव्याप्तिश्च। इन्द्रियसयुक्तकृत्स्नप्रदेशकं शरीरमिति
चेन्न। शरीरान्तःप्रदेशे त्वगिन्द्रियासंयोगात्। तत्रापि त्वगिन्द्रिय-

सम्बन्धे जाठरजन्तूनां स्पर्शोपलम्भप्रसङ्गः । मानसोऽप्यणुत्वेनैक-
 देशसम्बन्धात् । तथाचासम्भवः । सर्वेन्द्रियावस्थितिदेशत्वं शरीर-
 त्वमिति विवक्षितमिति चेदवस्थितिशब्देन संयोगमात्रविवक्षाया-
 माकाशादावतिव्याप्तिः । अपृथक्सिद्धसर्वेन्द्रियत्वविवक्षायां मृत-
 शरीरेऽव्याप्तिः । तत्रेन्द्रियाभावात् । उपष्टम्भकत्वविवक्षायां
 प्राणोऽतिव्याप्तिः । यावत्तत्तमिन्द्रियासयोगायोग्यं शरीरमिति चेन्न,
 मृतशरीराव्याप्तेरुक्तत्वादाकाशेश्वराद्यतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वाच्च । तन्मते
 मन इन्द्रियस्य निःशब्दात् । इन्द्रियभिन्नत्वे सति प्राणव्यापाराधीन-
 प्रवृत्तिनिवृत्त्यादिकं शरीरमिति विवक्षितमिति चेन्न । आत्मन्यति-
 व्याप्तेः । सर्वप्रवृत्तिषु तादधीन्य विवक्षितम् । आत्मनस्तु प्राणा-
 धीनजीवनहेतुप्रयत्नसत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति चेन्नदासम्भवः । न हि
 वायूदकान्याकृष्यमाणशरीरप्रवृत्तीनां प्रणाधीनत्वम् । अतः इन्द्रि-
 याश्रयत्वलक्षणमसमञ्जसम् । तृतीयमपि लक्षणं विचार्य सहम् ।
 तथाहि । भोगायतनत्वमपि यदि भोगस्थानमात्रं तदा गृहारामा-
 दिष्वतिव्याप्तेः । यमाश्रित्यैवात्मा भोगी । तद्भोगायतनमिति विव-
 क्षितमिति चेन्न । अशरीराणामपि मुक्तानां भोगाभ्युपगमेनासम्भ-
 वापत्तेः । शरीरज्ज्वालेन दुःखात्मकभोगो विवक्षित इति चेन्न । इन्द्रि-
 येष्वतिव्याप्तेः । आत्मा हीन्द्रियाभ्याश्रित्यत्र दुःखो भवति । ईश्वर-
 नियमुक्तत्वात् । अतः शरीरेऽव्याप्तिश्च । आत्मत्वेन भ्रमविषयत्वं
 शरीरवर्णितं चेन्न । नरतैर्वादिभिरात्मतया बुद्धयमानेषु प्राणे-
 र्निद्रादिष्वतिव्याप्तेः । अथ शिरःपाणिपादहस्तादिमय शरीरमिति
 चेन्न जिलापुत्रकादिष्वपि तत्सम्भवादतिव्याप्तेः । प्राणादिमत्वे

सतीति विज्ञेयणान्नातिव्याप्तिरिति चेन्न । मृतशरीरादावव्याप्तेः ।
यदा कदाचित् प्राणादिमत्त्वं विवक्षितमिति नाव्याप्तिरिति चेन्न ।
स्थावरादिशरीरेष्वव्याप्तेः । तत्र शिरःपाण्याद्यवयवाभावात् । एव
लक्षणान्तराण्यपि दूष्याणि । अतो यथोक्तमेव लक्षणं ग्राह्यम् ।

शरीरविभागः

तदेतच्छरीरं द्विविधम् । नित्यमनित्यञ्चेति । तत्र त्रिशुण-
कालजीवशुभाश्रयात्मकमीश्वरशरीरं नित्यम् । नित्यं तां स्वाभा-
विकमनन्तगरुडविष्वक्सेनादिरूपञ्च । अनित्यं द्विविधम् । कर्मकृत-
गकर्मकृतञ्चेति । अकर्मकृतञ्चेत्श्वरस्य महदादिरूपम् । तथाऽ-
नन्तगरुडादिनित्यानां मुक्तानाञ्च ऐच्छिकं तत्तद्वृत्तम् । कर्मकृतमपि
द्विविधम् । स्वसङ्कल्पसहकृतकर्मकृतं केवलकर्मकृतञ्चेति । पूर्वं
महता सौभरिप्रभृतीनां शरीरम् । उत्तरञ्चान्येषां क्षुद्राणाम् । पुन-
श्च शरीरं द्विविधम् । जङ्गममजङ्गमञ्चेति । काष्ठशिलावृक्षादि-
शरीरं जङ्गमम् । शिलादिशरीरिणोऽपि जीवा विद्यन्ते इति अह-
ल्यावृत्तान्तात् सिद्धम् । 'यानि स्थावराणां नराः । श्मशाने जायते
वृक्षे कङ्कगृध्रनिपेक्षितः । इत्यादि प्रमाणमिहानुसन्धेयम् । इदञ्च
ध्याष्टिनामरूपभाजां सर्वेषां जीवानुप्रवेशं श्रुतिविलान् गिद्धम् ।
जङ्गमञ्चनुर्ध्वम् । देवमनुष्यतिर्यङ्नारकिभेदान् । अमुरयक्षराक्षसाद-
योऽपि देवयोनयः । आलोकवृत्तिब्राह्मणक्षत्त्रियवैश्यशूद्रादयो मनु-
ष्ययोनयः । तेषां श्रुतिस्मृत्युक्तविधिनिषेधविषयता । देवादीनामपि

साऽस्त्येव । प्रायश्चित्ताध्वरतपोयोगब्रह्मविद्यादिश्रवणात् । मृगप-
क्षिसरीसृपादयस्तिर्यग्गोनयः । नारकिनस्तु दुःखैकताना दुस्त्यजाश्च
विग्रहाः । जङ्गमं पुनर्द्विविधम् । योनिजमयोनिजञ्चेति । अयो-
निजन्तु देवादिषु त्रिष्वपि सम्भवति । प्रजापतिमधुकैटभधृष्टद्यु-
म्नैरावतस्वेदजादिष्वयोनिजशरीरदर्शनात् । तत्र योनिजशरीरेष्वेव
पञ्चमाहुत्यपेक्षा । योनिप्राप्तेः पूर्वमाकाशवायुधूमाश्रमेघवृष्टिग्री-
ह्यान्नरेतस्सिद्धु अन्यशरीरेषु संयोगमात्रम् । तत्र ग्रीह्यादिप्राप्तेः
पूर्वं शीघ्रमेव निष्क्रमणं ततः परं कृच्छान्निष्क्रमणम् । द्यूपर्जन्य-
पृथिवीपुरुषानन्तरं पञ्चमे योपिदग्नौ हुतस्य जीवस्य तत्तत्काल-
प्रतिनियतपरिणामशालिनी शरीरप्राप्तिः । तत्प्रकारविशेषा आयु-
र्वेदयोगशास्त्रेषु विशदमनुसन्धेयाः । एवं जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भि-
ज्जादिभेदो विभाव्यः । एषां वृष्टिजीवशरीराणामीश्वर प्रति
शरीरत्वं सद्धारकमद्वारकञ्चेति एकसम्प्रदायः । सद्धारकमेतेत्यन्यः ।
प्रथमः पक्षः भाष्यकाराभिप्रेतः । द्वितीयस्तु विवरणकाराङ्गीकृतः ।
अयञ्च विवादः देवमनुष्यादिव्यष्टिदेहविषयः । दिव्यमङ्गलविग्र
हाद्यचित्मु सद्धारकत्वायोगान् एव समष्टितत्त्वानां साक्षात् परम-
पुरुषशरीरत्वम् । अण्डसृष्टिसमन्तरभाविदेवमनुष्यादिनामरूपव्या-
करणमात्र एवानेन जीवेनेत्यादि श्रुत्यनुराधेन सद्धारकत्वम् । तत्रा-
प्यद्वारकं नद्वारकञ्चेति न कश्चिदोपः । न चैकस्य युगपदेतकं
प्रतिशरीरत्वमनुपपन्नम् । तल्लक्षणमत्त्वेनानेकशरीरत्वापपत्तेः ।
अनेक प्रति शेषत्वादिवत् । न च स्वतन्त्रशरीरभूतत्रिगुणद्रव्यस्य
जीवानुप्रवेशमात्रेणेश्वर प्रति शरीरत्वमपसरति । न च तदान्यद्रव्यं

भवति । द्रव्याभेदाद्द्रव्याकृतभूतेन्द्रियादीन् प्रति चेश्वरस्यान्तर्या-
मित्वम् । अत एवैतेषां तच्छरोरत्वं श्रूयते । सुषुप्तिमूर्च्छाद्य-
वस्थासु च स्वाभाविकमीश्वरनियाम्यत्वमेव देहदेहिनोर्दृश्यते ।
अत इदमद्वारनियमनं द्वितीयपक्षे न स्यात् । जीवसत्तामात्रञ्च न
देहनियमनौपाधिकम् । तदानीं ज्ञानेच्छारहिततया गगनादिसत्ता-
तुल्यत्वात् । अतस्सर्वावस्थानां सर्वद्रव्याणामीश्वरं प्रत्येव स्वतश्श-
रीरत्वम् । जीवं प्रति तु भगवत्सङ्कल्पकृतमिति समीचीनोऽयं
पन्थाः ॥

इति श्रीवत्सकुलतिलकश्रीकृष्णसूरिचरणारविन्दसेवासम्पादितः ।

श्रोतिवासराघवदासेन विरचिते थारामानुजसिद्धान्तसङ्ग्रहे
प्रकृतिपरिच्छेदस्समाप्तः ॥

श्रीः

श्रीमते लक्ष्मीनृसिंहपरब्रह्मणे नमः

हरिः ओम्

जीवनिरूपणम्

अथ जीवो निरूप्यते । अणुत्वे सति चेतनत्वं ज्ञेयत्वे सति चेतनत्वमित्यादि तल्लक्षणम् । पार्थिवाद्यणुष्वतिव्याप्तिवारणाय चेतनत्वम् । तावन्मात्रोक्तौ ईश्वरेऽतिव्याप्तिः । अतोऽणुत्वे सतीति । यद्यपीश्वरेऽप्यणोरणीयानित्यणुत्वं श्रुतं तथापि न तत् स्वाभाविकम् । महतो महानित्यसाङ्गत्यापत्तेः । किन्तूपासकहृदयाल्पस्थानवृत्ति-
दिव्यमङ्गलविग्रहविशिष्टत्वोपाधिकृतं तत् । यद्वाऽणुदेशेऽपीश्वर-
स्थित्युपपादनेन विश्वव्याप्तिं बोधयति सा श्रुतिः न त्वणुत्वम् ।
आहुश्चाचार्याः —

श्लो॥ अणोरणीयान् महतो महीयानित्यनुश्रुवः ।

विश्वव्यापित्वतात्पर्यान्न मिथो बाधमिच्छति॥ इति ।

अतो नेश्वरेऽतिव्याप्तिः । ननु 'य आत्मनि तिष्ठन्' । अन्तः प्रवि-
ष्टश्चास्ता । 'अन्तर्बहिश्च तत्सर्वमित्यादिभिरणूनामपि व्याप्त्य-
भिधानात् । तदानुगुण्येनाणोरणीयानित्यस्य यथाश्रुतार्थपरत्वेनेश्व-
रस्य पुण्यत्वं सिद्ध्यतीति चेन्न । अणोरन्तः प्रदेशस्य विभोर्वहिः

प्रदेशस्य चासम्भवेन तत्रान्तर्बहिर्व्याप्तिप्रतिपादनासम्भवात् ।
यत्रोक्तप्रदेशद्वयसम्भवः तत्रैवान्तर्बहिर्व्याप्त्यभिधानात् । यत्र नोक्त-
प्रदेशद्वयसम्भवस्तत्र व्याप्तिमात्राभिधानस्वीकारान्नाण्वन्तव्याप्ति-
रीश्वरस्य । आहुश्चाचार्याः —

श्लो॥ अन्तर्बहिश्च तद्व्याप्तिः तत्र यत्रोभयं भवेत् ।

विभोरणोश्च न बहिर्नन्तिस्तस्मान्न सा तयो ॥ इति ।

ननु श्रीकृष्णावतारे जगदन्तर्गतबालोदरे सर्वजगत्स्थिति-
दर्शनात् अल्पपरिमाणे पृथूनां ग्रासनावश्यकत्वात् पृथ्वरीश्वरस्या-
ण्वन्तव्याप्तिसम्भव इति चेन्न । अनाप्यणुभूतबालशरीरेण पृथो-
र्जगतः ग्रासासम्भवात् । किन्तु भगवद्विग्रहादेस्सङ्कोचविकासावस्था-
द्वयाभ्युपगमेन तथा दर्शनोपपत्तेः । यदा जगद्वहिष्ठं दृश्यते तदा
शरीरस्य सङ्कोचावस्था । यदा उदरगतं दृश्यते तदा विकासा-
वस्था । यदा जालरन्ध्रेण गृह्यमाणस्मूर्यो जालमध्यगतस्थ इवा-
भासते तद्वत्सूक्ष्मशरीरग्राह्यसर्वजगतस्तन्मध्यगतत्वेन भानसम्भवात्
परिमितविग्रहकालेऽपरिमितविग्रहान्तरपरिग्रहेण तच्छरीरान्तर्वृ-
त्तित्वं जगतः परिमितापेक्षया बहिष्ठवच्च । दृश्यते चाञ्जनेयादेर-
क्षोविशेषमवादकालतः कुक्षिप्रवेगकालयोस्स्थूलसूक्ष्मविग्रहत्वम् ।
अतोऽविरुद्धत्वात् परिमितस्त्वन्तर्वृत्तित्वं न पृथुवस्तुनः । आहुश्चा-
चार्याः —

श्लो॥ यदल्पपरिमाणेन पृथूनां प्रसनं श्रुतम् ।

अचिन्त्यमिदमित्येके चिन्तनभ्रमभीरवः ॥ इति ।

नन्वेवमपि ईश्वरस्य सर्वशक्तत्वाणोरन्तर्विभोर्बहिःश्र प्रव-
र्तनं घटताम् । अन्यथा सर्वशक्तत्वभङ्गप्रसङ्गात् । तथाहि । सर्व-
शक्तत्वं हि सर्वकार्यनिर्वाहकत्वम् । अत्राणोरन्तः प्रवेशकार्यस्य
विभोर्बहिव्यापनकार्यस्य चाशक्यत्वेन सर्वनिर्वाहकत्वरूपसर्वशक्ति-
त्वहानिस्स्यात् । तच्चाणोरन्तः प्रवेश आवश्यक इति अप्वन्तः
प्रविष्टस्याणुतरत्वप्रसङ्गेन पूर्वोक्तजीवलक्षणातिव्याप्तिर्दुर्वारेति
चेदुच्यते । विरुद्धकार्यघटनात्तस्य न सर्वशक्तत्वम् । किन्तु यत्कार्यं
तत्सर्वं करोति ततश्चान्यैरप्यशक्यं करोतीति सिद्ध्या तादृशमेव
तस्याघटितघटन रूपं सर्वशक्तत्वमागमाभिप्रेतमविरुद्धं स्वीक्रियते ।
न व्याघातघटनात् । तथा सति सप्तभङ्गाद्यादिजल्पनजनमतद्वेषा-
भावप्रसङ्गात् । आहुश्चाचार्याः —

श्लो॥ तस्मादीशो विरुद्धद्वितीयमघटयन् सर्वशक्तिः कथं स्या-

तन्न व्याघातशून्येष्वनितरमुशकेष्वस्य तादृक्त्वसिद्धेः । इति ।

अतस्सर्वव्यापकेश्वरे तद्विरुद्धाणुत्वाम्भवाच्चातिव्याप्तिः ।
एवं शेषत्वमात्रोक्तौ घटादावतिव्याप्तिः । चेतनत्वमात्रोक्तौ ईश्वरेऽति-
व्याप्तिः । अतश्शेषत्वे सति सचेतनत्वमुक्तम् । नन्वेवमपि लक्ष्म्या-
मतिव्याप्तिः । तस्यां ईश्वरशेषत्वाच्चेतनत्वाच्चेति चेन्न । शेषत्व-
पदेनेश्वरत्वपर्याप्त्यधिकरणनिरूपितशेषत्वस्य विवक्षितत्वात् । ईश्व-

रत्वस्य श्रीश्रीशयोः पर्याप्तिवात् ।

श्लो॥ अकारेणोच्यते विष्णुस्सर्वलोकेश्वरगे विभुः ।

‘ईश्वरस्सर्वभूतानां, ईश्वरी सर्वभूतानां’

अस्येशाना जगतो विष्णुपत्नी ।

‘त्वया च विष्णुना चाम्ब जगद्व्याप्त चराचरम् ।

‘यथा सर्वगतो विष्णुस्तथैवेय द्विजोत्तम ।

अस्या मम च जेपं हि विभूतिरुभयात्मिका ।’

इत्यादिप्रमाणगतैरुभयोरविजेषेण जगत्पनीश्वरत्वाभिधानात् । ईश्वरत्वं श्रीश्रीशयोर्वामज्यवृत्तिः । अतः लक्ष्म्याः अर्पाश्चरत्वपर्याप्त्यधिकरणत्वेन तन्निरूपितशेषत्वस्य तस्यामभावेन नातिव्याप्तिः । स च जीवो देहादतिरिक्तः । ‘मम गेह’ ‘मम क्षेत्रमितेवन्मम देहः’ मम शिर ‘इति’ व्यतिरेकप्रतीतिः । किञ्च शिरःपाण्यादिसङ्घातातिरिक्तावयविनो निरस्तत्वात् सङ्घातस्य सङ्घातिव्यतिरेकाभावाच्छिरःपाण्याद्यवयवेष्वेव चैतन्यं वाच्यम् । तत्रापि विनिगमकाभावात् सर्वावयवेषु चैतन्यस्य स्वीकार्यत्वेन देहभेद इवाभिप्रायभेदप्रसङ्गेन विरुद्धाभिप्रायानेकगामन्यधिष्ठितग्रामवत् प्रवृत्तिनिवृत्त्यादि कार्यं किमपि न स्यात् ।

नन्वविरुद्धाभिप्रायानेकपुरुषाधिष्ठितग्रामवदन्योन्याविरोधसम्भव इति चेन्न । अनादौ संसारे कदाचित् विरोधस्यापि प्रसक्त्या परस्पराविवादनियमो न स्यात् । अतो देहातिरिक्त

एवात्मा । न चामौ बाह्येन्द्रियाणि । तेषां बहुत्वेन पूर्वोक्तपरस्परा-
 विनादनियमानुपपत्तिप्रसङ्गात् । तेषां प्रतिनियतविषयत्वादन्यानु-
 भूतस्यान्येन प्रतिसन्धानाभावप्रसङ्गाच्च । न च तेष्वन्यतमः ।
 नियमकाभावात् । न च तत्समुदायः । समुदायोऽहमिति प्रत्यय-
 प्रसङ्गात् । अन्ततस्समुदायिषु पर्यवमानेन पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गाच्च ।
 स्वप्नदशायां बाह्येन्द्रियोपरतौ 'सिंहोऽह' 'व्याघ्रोऽहमित्यात्मदर्श-
 नेन बाह्येन्द्रियवर्गाद्व्यतिरेकप्रतीतिश्च । देहेन्द्रियाणामुत्पत्तिवि-
 नाशयोगिवात् । कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्गाच्च, नापि मन
 आत्मा । मनसा ह्येव पश्यतीति श्रुत्या सुखादिप्रतीतिस्सकरणिका
 क्रियान्यादित्यनुमानेन च कर्तुरात्मनः करणतया मनसस्सिद्धे ।

श्रु०॥ एकादशं मनश्चात्र दैवा कैकारिका स्मृतः ।

इत्याहङ्कारिकत्वेन मनस अनित्यत्वात् । कृतहानाकृताभ्या-
 गमप्रसङ्गाच्च ।

नापि प्राण आत्मा । तेष्वपि देहेक्तयुक्तिसाम्यात् ।
 नापि धीः । ज्ञातृधर्मतयाऽनश्चरतया च धियस्स्फूर्णात् स एवा-
 हमिति प्रतिसन्धानानुपपत्तेः । न चेद प्रतिमन्धान भ्रान्तिरिति
 वाच्यम् । बाधरहितत्वात् । तथा चात्मगिद्धौ

श्रु०॥ देहेन्द्रियमनःप्राणधीभ्योऽनन्यमाधनः ।

नित्यो व्यापी प्रतियेक्षमात्मा भिन्नः स्वतः सुखो । इति ।

व्यापी अतिसूक्ष्मतया सर्वाचितनान्त प्रवेणयोग्य इत्यर्थः । न घटमहं

जानामि षट्सहं संवेक्षीत्यादि प्रतीतेरहं प्रत्ययविषय आत्मान्तः
 करणम् । तस्य परागर्थत्वात् । अहं बुद्धयैव हि परागर्थानि प्रत्यगर्थो
 विभिद्यते । अतोऽहमर्थ आत्मा । स एव ज्ञाता । अहं जानामीति
 ज्ञातृत्वेनैवाहमर्थप्रतीतेः । आत्मनोऽहं प्रत्ययगोचरत्वप्रतिक्षेपकाणि
 आत्मा नाहं प्रत्ययगोचर आत्मत्वात् । अजडत्वान्निर्विकारत्वात्
 ब्रह्मवदित्यादीनि प्रत्यक्षागमबाधात् घटादिसपक्षव्यावृत्तत्वेनासा-
 धरणत्वाच्च निरस्तानि । एवं ज्ञातृवकर्तृत्वादिक नात्मधर्मः । धर्म-
 त्वादहयत्वादित्यादिकमपि प्रत्यक्षबाधाच्छास्त्रबाधात् विपक्षे बाध-
 काभावाच्च दुस्स्थम् । अतोऽहमर्थ आत्मा । स एव ज्ञाता कर्ता ।
 ज्ञातृत्वञ्चास्य स्वाभाविकाकार इति न विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो
 विद्यत इति श्रुत्यादिमिद्धम् । भोक्तृत्वहेतुभूत कर्तृत्वञ्च भोक्तु-
 र्जीवियैव । तच्च सामान्यतः परमपुरुषहेतुकमिति गारीरकमोमां-
 सायः स्थापितम् । अस्य च नित्यत्वनानात्वाणुत्वादीनि श्रुत्युपपत्तिभ्या-
 सिद्धानि । 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम् । अजो नित्यश्शाश्व-
 तोऽयं पुराणः ।

वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवस्स विज्ञेयस्म चानन्त्याय कल्पते ।

इत्यादि भ्रूतिभिर्नित्यत्वनानात्वाणुत्वादीनि सिद्धानि । उपपत्तिश्च
 यदि स्थिरत्वज्ञातमन्यभ्युपगम्यते तदा भाविकृत्याद्यैहिकफलसाधने
 कस्यापि प्रवृत्तिर्न स्यात् । देहपर्यन्तस्थायित्वाभ्युपगमे आमुष्मिक-
 स्वर्गादिफलसाधनयागादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् । आकल्पस्थायित्वाभ्यु-

पगमे मुक्तिसाधनभक्त्यादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् । आमोक्षस्थायित्वा-
भ्युपगमे मुक्त्यैश्वर्यैर्यप्रतिपादकशास्त्राणां नैष्फल्यं स्यात् । अनुभवि-
तुरभावात् ।

ननु विज्ञानघन एवैभ्यो भूतेभ्यास्समुत्थाय तान्येवानु-
विनश्यतीति जीवनाशश्चूयत इति चेन्न । म्रियमाणजनसमीपस्थानां
सवेषामदर्शनमात्रप्रतिपादकत्वात्तस्याः । विनश्यतीत्यस्य 'णश अदर्शन
इति धातुनिष्पन्नत्वेनादर्शनार्थकत्वात् । स्मर्यते च—

अदर्शनादिहायातः पुनश्चादर्शनं गतः ॥ इति ॥

अन्यथा अविनाशी वाऽरेऽयवात्मा' इत्यादिविरोधात् ।

नन्वेवमपि न प्रेत्य सजाऽस्तीति मुक्तस्य निस्सम्बोध-
त्वश्रुत्या नाशस्सिद्धयेदिति चेन्न । देहात्मैक्यबुद्धेर्देहनिबन्धनाख्या-
भेदस्य वा निवृत्तौ तात्पर्यात् । न चैवमपि यथा नद्यस्स्यन्दमाना-
स्समुद्रेऽस्त गच्छन्ति नामरूपे विहायेति निदर्शनात् मुक्तोऽप्यस्त-
मेप्यतीति चेन्न । तत्र यथा प्रविष्टजलस्य विद्यमानजलसम्मेलनात्
तस्य प्राचीननामरूपाभाव एव ।

ननु तस्य स्वरूपनाशः । तथा मुक्तरनापि तान्तीननामरूप-
विरह एव । न स्वरूपनाशः । तस्य नित्यत्वात् । अन्यथा पयः
प्रस्थद्वयसम्भेदे प्रस्थशेष वध्नराङ्गाः । यथोदकमित्यारभ्य नादूगेव

भवतीति श्रुत्यन्तरविरोधाच्च । मुक्तिदशायाञ्जीवभेदनिवृत्ति-
वादाश्च कर्मकृतदेवादिर्गाम्यनिवृत्तिपराः ।

ननु 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यैवधारणाञ्जीवनिवृत्ति-
र्गम्यते इति चेन्न । इवकारस्यैव एवकारस्य परगमाम्यप्रतिपादक-
त्वात् ।

श्लो॥ 'स्पर्धमानो विष्णुरेव भूत्वे' त्यत्र एवकारस्य साम्य-
प्रतिपादकवदर्शनात् । अतो नित्य आत्मा । स च सुखदुःखज्ञत्वा-
विभिः परस्पर भिन्नः । जीवात् द्वैतप्रतिपादकवचनानि तु प्रका-
रैक्यविषयाणि । प्रकारैक्यश्च सर्वेषामात्मनां ज्ञानभयत्वमेव ।
प्रकारैक्येह्येकादिशब्दाः प्रयुज्यन्ते । यथाऽयमयञ्चैको ब्रोहिरिति
रामसुग्रीवयोरैक्यमित्यादि च । सर्वजीवानां ससार्यवस्थायां स्वरू-
पतः मुक्त्यवस्थायां गुणतोऽपि च साम्यम् श्रुतिस्मृतिसिद्धम् । तत्र
जीवभेदनिषेधवचनान्यपि प्रामाणिकस्वरूपभेदव्यतिरिक्तदेहात्मा-
भिनिवन्धनदेवत्वादि भेदनिषेधपराणि । एवमणुवञ्च निरूप-
यिष्यते । स चायमात्मा अहमिति स्वयमेव प्रकाशते 'अवायं पुरुष-
स्स्वयं ज्योतिर्भवतीति श्रुतः' अस्य स्वयं प्रकाशवञ्च स्वप्ना एव
परस्य तु तज्ज्ञानविषयतयात्मा प्रकाशते । स्वयमपि प्रमाणास्तरा-
वसेयाणुत्वणेष्वनियाम्यतनित्यत्वादिविनिष्टरूपेण ज्ञानजन्य-
ज्ञानविषयवगस्त्येव । न चात्मनः नित्यत्वादिविनिष्टाया सास्त्व-
वेद्यत्वे स्वरूपमात्रप्रकाशस्य सिद्धान्तेनाभ्युपगमेनात्मनस्स्वयम्प्रका-
शत्वोक्तिः कथं घटत इति वाच्यम् । जाग्रतस्वप्नसुषुप्त्याद्यवस्थासु

सर्वत्राहमहमित्यनुभवात् । प्रत्यक्त्वैकत्वादिविशिष्टतयैव धर्मि-
स्फुरणेन स्वप्रकाशत्वोक्तेस्सम्भवात् । अथ प्रत्यक्त्वादीनां धर्मि-
भास्यत्वाभ्युपगमे श्रीमत्सारशास्त्रविरोधः । तत्र हि धर्मभूत
ज्ञानस्य विषयित्वं धर्म्यपेक्षया व्यावर्तकमित्युक्त्वा विषयि-
त्वञ्च स्वव्यतिरिक्तकिञ्चित्प्रकाशकत्वमित्युक्तम् । धर्मिणोऽपि
प्रत्यक्त्वादिप्रकाशकत्वे स्वव्यतिरिक्तकिञ्चित्प्रकाशकत्वस्याति-
प्रसक्तत्वात् तद्विरोधपरिहाराय धर्मिणस्स्वरूपमात्रप्रकाश-
कत्वस्वीकारे 'सविशेषविषयत्वात् सर्वप्रमाणानां स्वापमदमू-
च्छाम् च सविशेष एवानुभव इति स्वावसरे निपुणतरमु-
पपादयिष्याम' इति श्रीभाष्यविरोधः । अतः उभयतः पाशा-
रज्जुरिति न्याय इति चेन्न । श्रीमद्भाष्यानुरोधेन प्रत्यक्त्वादि-
विशिष्टस्यैवात्मनः प्रकाशत्वं वाच्यम् । श्रीमत्सारशास्त्रविरो-
धस्तु एवं परिह्रियते । स्वव्यतिरिक्तकिञ्चित्प्रकाशकत्वमित्यस्य
स्वस्वापृथक्सिद्धधर्मव्यतिरिक्तकिञ्चित्प्रकाशकत्वमित्यर्थः । धर्मिण-
स्वव्यतिरिक्तप्रत्यक्त्वादिप्रकाशकत्वेऽपि तस्य तदपृथक्सिद्धधर्म-
त्वेन विरोधाभावात् । यद्वा स्वव्यतिरिक्तत्वस्य स्वसंगुक्तप्रका-
शकत्वमित्यर्थः । तेन प्रत्यक्त्वादेरसंगुक्तत्वेन न दोषः ।
न च तथा सङ्कोचे मानाभाव इति वाच्यम् ।
तदीयवहृत्तन्मूक्तिविरोधपरिहाराय तथा सङ्कोचस्यावश्यकत्वात् ।
न च धर्मिवत् प्रत्यक्त्वादीनामपि स्वप्रकाशकत्वाभ्युपगमेन धर्मि-

भास्यत्वाभावेनातिप्रसङ्गाप्रसक्त्या तथा सङ्कीर्णो न कार्य इति वाच्यम् । प्रत्यक्त्वैकवादीनामद्रव्यत्वेन तद्वृत्तिधर्मान्तराभावेन स्वमात्रप्रकाशो वाच्य इत्यद्वैतिमतविजयप्रसङ्गात् । ज्ञानव्यतिरिक्तप्रत्यक्त्वादेस्स्वप्रकाशकत्वे सिद्धान्तविरोधाच्च ।

अन्यथा बुद्धिमारे बुद्धिर्द्रव्यं विकारान्वयत इतरवद्वोद्धृव-
च्चाजडत्वादिनाऽजडत्वहेतुना बुद्धेर्द्रव्यत्वं साध्यते । तत्राजडत्व-
हेतोरद्रव्ये प्रत्यक्वादौ सत्त्वेन व्यभिचारविरोधस्स्फुट एव । एव
तत्रैवान्यत्र निर्विकल्पकस्य विशिष्टविषयत्वसाधनावसरे—

श्रो॥ 'धीत्वादेर्वा विशिष्टं प्रथयति जनिता बुद्धिराद्यक्षभेदै'

रित्यत्र प्रथमाक्षसन्निपातजनिता बुद्धिः विशिष्टविषयधीत्वात्
सम्प्रतिपन्नवत् । आत्मस्वरूपप्रत्ययश्चाहंत्वादिविशिष्टप्रकाशात्मे-
त्यङ्गीचक्रुरिति सर्वार्थसिद्धिविरोधश्च ।

एवं मतिपरिच्छेदे धर्मिज्ञानस्यापि विशिष्टत्वात् परम-
तादतिरेक इति न्यायसिद्धाञ्जन एवान्यत्र ।

यत्तु भाष्ये 'एवं हि सुप्तोत्थितस्य परामर्शमुखमहम-
स्वाप्समित्यनेन' प्रत्ययवमर्शेन न तदानीमेवाहमर्थस्यैवात्मनस्सुखित्वं
ज्ञातृत्वञ्च ज्ञायत इत्युक्तम् । तत्स्वरूपानुकूल्यविवक्षया प्रत्यक्त्व-
विवक्षया चेति न विरोध इत्यादिन्यायसिद्धाञ्जनविरोधश्च ।

एवं प्रकाशश्च चिदचिदशेषपदार्थसाधारणं व्यवहारानु-

गुण्यमिति श्रीभाष्यव्याख्यानावसरे उच्यते । व्यवहारकर्मत्वरूपं व्यवहारानुगुण्यं साधारणम् । तद्धि व्यवहारप्रतिसम्बन्धित्वं तदेव भासमानत्वम् । 'घटः प्रकाशत' इति व्यवहारश्च तन्निबन्धनतया मुख्यः । व्यवहारप्रतिसम्बन्धित्वं प्रति हेतुत्वरूपं व्यवहारानुगुण्यं ज्ञानस्यैव । तत्र प्रत्यक्त्वानुकूलवैकत्वलक्षणस्य व्यवहारप्रतिसम्बन्धितां प्रति हेतुत्वरूपं व्यवहारानुगुण्यं ज्ञातृस्वरूपभूतज्ञानस्यैव । स्वस्वगतैकत्वपराक्त्वानुकूलत्वाद्याकारकस्वाश्रयतत्सम्बन्धानां व्यवहारप्रतिसम्बन्धित्वे हेतुत्वरूपं व्यवहारानुगुण्यन्तु धर्मभूतज्ञानस्यैव । आस्वपरव्यवहारानुगुण्यं ज्ञानसाधारणप्रकाशतक्षणमिति युक्तमिति श्रुतप्रकाशिकाविरोधश्च ।

एवं नन्विदं प्रत्यक्तत्वं प्रत्यक्तत्वं न तावदात्मस्वरूपमित्या-
रभ्य इतरथा धर्मभूतज्ञानविषयित्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् । स्वस्वा-
पृथक्सिद्धधर्मव्यतिरिक्तविषयित्वं नास्त्येतत् तात्पर्याद्विषयित्वाभा-
वप्रवादस्येत्यादि । उत्तरत्राप्युच्यते अस्यैव सुषुप्तिदशायां मन्दा-
नुकूल्यं भासत इति । न चैतदपह्नोतुं शक्यम् । न च तत्स्वाभा-
विकमिति वक्तुं शक्यते । आत्मनो मन्दानुकूल्यस्वभावत्वानभ्युपगमात्
न च तद्धर्मभूतज्ञानवेद्यम् । तस्येन्द्रियाधीनप्रसरणेन सुषुप्तिदशा-
यामपम्भवात् । अतः कर्माधीनमन्दानुकूल्यमात्मस्वरूपादित्यम् ।
तत्स्वरूपज्ञानेन भास्यत इत्येकमेनापि स्वीकर्तव्यम् । एवमुत्तरव-
र्धमिज्ञानस्यापि विनिष्टत्वात् परमतादतिरेक इत्येतद्व्याख्यायाम् ।

ननु विषयाभ्यगुण्यज्ञानाभ्युपगमे परमतादविशेषता इत्या-

णङ्कुच विषयादिविरहेऽपि परैरिव न सर्वात्मिनाम् निर्विणेषत्वमङ्गी-
क्रियते । विणेषान्तरस्वीकारादित्यभिप्रायेणाह धर्मिज्ञानस्यापीति ।
मतिपरिच्छेदे । यत् भाष्ये एव हि सुप्तोत्थितस्य परोपगमेः । सुखम-
स्वात्ममित्यनेन प्रत्यक्षमर्गेन तद नीमेवाहमर्थस्यैवात्मनस्मुखित्वं
ज्ञातृत्वञ्च जायत इत्युक्तम् । तत्स्वरूपानुकूल्यविवक्षया प्रत्यक्त्ववि-
वक्षया चेति न विरोधः ग्रन्थव्याख्यायः स्वरूपानुकूल्येति । अनुकूलत्वमेव
सुखित्वम् । प्रत्यक्त्वमेव ज्ञातृत्वमिति भावः । इत्यादि श्ररङ्गरामा-
नुजस्वामिग्रन्थश्च विरुद्धयते । एव सूक्त्यन्तराणि विस्तरभयान्नो-
दाहृतानि । अतो धर्मी प्रत्यक्त्वादविशिष्टतयैवभासत इति
मिद्धम् ।

यद्यपि सर्वार्थगिद्धिव्याख्यायागानन्ददायिन्यां 'ज्ञानुर्जया-
वभासोमिति रिति' श्लोके, स्वस्यवात्मा तु सिद्धिर्मातृमनुभवति
स्वान्ययोरिति' श्लोके च व्याख्यानपद्धतौ प्रत्यक्त्वादीनामपि स्वयं
प्रकाशत्वमस्तीति मतान्तरमित्युक्तम् । तथाऽप्युक्तं श्रीभाष्यश्रुत-
प्रकाशिकाविरोधाद्बहुतराचार्यसूक्तिविरोधादुक्तानुपपत्तिपरिहारा-
भावाच्च तदन्यदीयमेवेति मन्यामहे । इत्यलं विस्तरेण ।

मोऽप्रमाणा ज्ञानगुणकः ज्ञानस्वरूपश्च । यद्यपि सत्यं
ज्ञानमित्यत्र ज्ञानमित्यन्तोदान्त्वबलात् ज्ञानाश्रयत्वात्त्वमङ्गी-
कार्यम् । आद्युदात्ताज्ज्ञानशब्दात्तदस्यास्तीत्यस्मिन्नर्थे अर्ण आ-
द्यजित्यन्त्रयये चित् अन्तोदात्तमित्यन्तोदान्त्वात् ज्ञानशब्दस्य ।

‘विज्ञानं यजन्तनुत’ इत्यादिषु तद्गुणसारत्वन्यायेन ज्ञानगुणक-
त्वार्थकत्वं स्वीकर्तव्यम् । ‘तथाऽप्येष हि द्रष्टा श्रोता रसयिता
घ्राता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुष’ इत्यत्र द्रष्टा श्रोतेति
विशेषतो बोद्धेति सामान्यतः प्रपञ्चितस्य ज्ञातृत्वस्य पुन पुनर्वचने
प्रयोजनाभावाच्च विज्ञानात्मशब्देन ज्ञानस्वरूपत्वं सिद्धम् ।

एवं यथा ‘सैन्धवघन’ इत्यत्र रसदृष्टान्तवारस्याद्वि-
ज्ञानघनशब्देन ज्ञानात्मकत्वं वाच्यमिति ज्ञानस्वरूपस्य ज्ञानगुणक-
त्वञ्च तेजस्स्वरूपदीपस्य तेजोरूपप्रभागुणवदुपपन्नम् । एव धर्मधर्मि-
णोज्ञानत्वस्वप्रकाशत्वाभ्यां साम्येऽपि स्वसयुक्तप्रकाशत्वरूपविष-
यित्वतदभावाभ्यां वैषम्यम् । ज्ञानत्वन्तु साधारणम् । तच्च
कस्यचित् प्रकाशत्वरूपं तदेवोभयतानुवृत्तं ज्ञानशब्दप्रवृत्तिनिमि-
त्तम् । तच्च ज्ञानत्वं धर्मिणि प्रत्यक्त्वानुकूलैकत्वादिविशिष्टस्य
स्वम्यैव प्रकाशत्वरूपं धर्मनिष्ठन्तु तावदतिरिक्तघटादिप्रकाशत्व-
रूपमिति विशेषः । आत्माऽणुः ‘वालाग्रशतभागस्य,’ आराग्रमात्र,
उत्क्रान्तिगत्यागतीनामित्यादि श्रुतेरुपपत्तेश्च ।

नन्वेकस्य पुरुषस्य युगपदखिलभुवनेष्वनेककार्योत्पत्तेः
तत्तत्कार्यं प्रत्यदृष्टवद्वात्मयोगस्य कारणत्वाच्छरीरगमनेन तत्र तत्र
सुखाद्युपलब्धेश्च । शरीरेऽपि पादे मे वेदना शिरसि मे वेदनेति
युगपदनेकावयवेषु सुखदुःखसाक्षात्काराच्च । अदृष्ट स्वाश्रयसंयुक्त
एवाश्रयान्तरे क्रियां जनयति । अन्योन्याभावविरोधिक्रियाहेतुगुण-

त्वात् । संयोगे व्यभिचारवारणायान्योन्याभावविरोधीति । अन्योन्या-
 भावविरोधित्वञ्च स्वाश्रयप्रतियोगिकभेदासामानाधिकरण्यम् ।
 संयोग आश्रयान्तरे क्रियाजनकरूपसाध्याभाववति स्वाश्रयप्रतियो-
 गिक भेदासामानाधिकरण्यघटितहेतोरप्यभावात् व्यभिचार इत्य-
 नुमानाच्च आत्मनो विभुत्वं वाच्यमिति चेन्न । जीवस्याणुत्वेऽप्य-
 हृष्टवदात्मसंयोगाद्देशान्तरेषु कार्यसिद्धेर्निष्प्रत्यूहत्वात् । अदृष्ट-
 स्थेश्वरप्रीतिकोपरूपत्वेन तदाश्रयस्य विभुत्वात् । शरीरगमने च
 शरीरप्रत्युप्त-त्मगमनेन तत्र तत्र सुखदुःखाद्युत्पत्तेरिन्द्रियादिवत् ।
 आत्मनःशरीरैकदेशवृत्तिर्वेऽपि धर्मभूतज्ञानव्याप्त्या सर्वावयवाव-
 च्छेदेन सुखादिप्रतीतेः । अणुत्वे तूपलम्भश्रुतिस्वारस्यम् । विभुत्वे
 तु तद्वैरस्य कल्पनागौरवञ्च ।

श्लो॥ 'नित्य'सर्वगतस्स्थाणः'

श्लो॥ 'तथा क्षोत्रज्ञशक्तिस्सा वेष्टिता नृप सर्वगा'

इत्यादिषु सर्वगतत्वोक्तिः ।

'अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टः, 'वायुस्सर्वगतो महान्'

इत्यादिवज्जीवजातीयानां सत्त्वानुप्रवेशात् धर्मभूतज्ञानद्वारा सूक्ष्मा-
 नुप्रवेशक्षमतया वा निर्वाह्या ।

अत एव नित्यो व्यपीत्यात्मसिद्धिवचनगतव्यापिपदम-
 प्यतिसूक्ष्मतया सर्वाचेतनान्तःप्रवेशस्वभाव इति श्रीभाष्ये व्या-

ख्यातम् । उत्क्रान्तिगत्यागतीनामित्यादिसूत्रैश्च क्रियावत्त्वेनाणुत्वं समर्थितम् । हृत्प्रदेशस्थितस्याणोर्जीवस्य ज्ञानद्वारा नानाधिष्ठान-
मुपपन्नम् । अत एव सौभगिप्रभृतीनां नानादेहाधिष्ठानं घटते । न
ततोऽपि विभुवक्लुप्तिः किञ्च विभुष्वाकाशादिषु शब्दादीना-
मप्यवृत्तिष्वं युष्माभिरिष्यते, एवमात्मनि जानेच्छाप्रयत्नादीनाम-
प्यव्याप्यवृत्तिष्वं तथा दृष्टमपि स्वाश्रयैकवृत्तिः । तच्च स्वाश्रय-
गंगोगिनि क्रियाञ्जनयत्स्वोत्पत्त्यवच्छेदकशरीरसंयुक्त एव जन-
येत् । प्रयत्नवत् । अन्यथा शरीरावच्छिन्नात्मप्रयत्नेन दूरस्थणि-
लादिवलग्नप्रसङ्गात् । न चादृष्टं तत्र तत्र गच्छति । अमूर्तत्वात् ।
अतश्शरीरावच्छिन्नात्मा दृष्टाद्देशान्तरकार्याणामनुत्पत्तिस्स्यात् ।

ननु प्रत्यात्मनियतान्यनेकान्यदृष्टानि तत्र तत्र गन्त ।
तैरेव दूरस्थकार्योत्पत्तिरिति चेन्न । देशान्तरभ्रातृव्यशरीरभेदेना-
शानाभिचारकरणे तज्जन्यादृष्टस्यैतद्देशवृत्तिशरीरावच्छिन्नात्म-
न्युत्पत्त्या तेन देशान्तरगद्गशरीरभेदेन कार्यन्न स्यात् । एव
स्वगन्तिर्थकमनुष्ठानजनितादृष्टस्थ लोकान्तरस्वर्गफलजनकत्व-
मपि न स्यात् । न च तत्तत्क्रियानुष्ठाने नादृष्टं देशान्तराव-
च्छिन्नात्मन्युत्पन्नत इति नानुपत्तिरिति वाच्यम् । अगमवायि-
देशावच्छेदेन नदुत्पत्तिस्वीकारः । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । अतो
विभुवक्लपनं निरर्थकम् । किञ्च यदि सर्वे जीवास्सर्वशरीर-
व्यापिनस्तदा सर्वे देहास्सर्वेषां भोगाय स्युः । नियामकाभावा-
द्यद्यददृष्टं स्वावच्छिन्नात्मनि देहादिमृष्ट्या तत्तद्देह एव फलं-

जनयेत् । नान्यत्र । तदा यष्टुस्स्वर्गादिकमिहैव स्यात् । देशान्तरे-
तु प्रयत्नन्यायेन फलजननासामर्थ्यत् । अतस्त्वपक्षे प्रतिनियता
दृष्टजन्यत्वस्यैवासम्भवात् व्यवस्थाभङ्गो दुर्वारः ।

नन्वणुपक्षेऽपि फलानां जीवगता दृष्टजन्यत्वात् ईश्वर-
गततत्प्रीतिकोपादृष्टस्य सर्वसाधारणत्वात् तत्रापि व्यवस्था न
सिद्धयतीति चेन्न । तत्तदाराधकादिप्रतिनियतानुग्रहादिवैचित्र्यात्
तदुचितफलदाने न व्यवस्थासिद्धेः । राजादिन्यायात् । राजा हि
लोके तत्तत्सेवकविरचितसेवाविशेषेण परितुष्टस्तत्तत्पुरुषाय तत्त-
त्सेवानुगुणं फलं ददाति नान्यस्य इति । एतेन विभोरात्मन-
स्स्वप्रकाशत्वे सर्वत्र भानप्रसङ्गः । अत आत्मा जड इत्युक्तं
प्रत्युक्तम् । जीवस्याणुत्वात् । विभुत्वे बाधकस्योक्तत्वाच्च ।

नन्वात्मना 'एषोऽणुरात्मा चेतस्य वेदितव्यः ।' 'वाला-
ग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवस्स विज्ञेय'
इत्याद्यणुत्वबोधकप्रमाणानि सन्ति । सन्ति च तथा 'स चानन्त्याय
कल्पते'

श्लो॥ नित्यस्सर्वगतस्स्थानुरचलोऽय सनातनः ।

तस्यात्मपरदेहेषु सतोऽप्येकमयं हि तत् ॥

लोके सर्वभावृत्य तिष्ठतीत्यादीनि विभुत्वबोधकप्रमाणानि । तथे-
श्वरस्यापि

‘एष आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीय्यान्त्रीहेर्वा ‘अणोरणीया’ नित्या-
दीन्यणुत्वग्राहकाणि।

‘नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मम् । महतो महीयान्
श्लो॥ त्वया च विष्णुना चाम्ब जगद्व्याप्तश्चराचरम् ।’

इत्यादीनि विभुत्वग्राहकाणि बहूनि प्रमाणानि सन्ति । एवं स्थिते
जीवस्याणुत्वमेव स्वभावः । ईश्वरस्य विभुत्वमेव स्वभाव इति
कथं निर्णेतुं शक्यमिति सौहार्देन पृच्छाम इति चेत् उच्यते—

‘तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति । तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति । अर्चि-
षोऽहः ।

श्लो॥ शुक्लकृष्णे गतीह्येते जगदृणाश्चतो मते ।
एकया यात्यनावृत्तिमन्यथा वर्तते पुनः ॥

इत्यादिभिर्जीविभ्योत्क्रान्तिगत्यागनिप्रतिपादनात् ।

‘एवमासु तदा नाडीषु गुप्तो भवति ताभिः प्रत्य-
वगृह्य पुरीतविणेने । सर्वेषु लेकेषु कामचारो भवती’ त्यादि-
भिश्च जावस्य स्वरूपेण सञ्चरणप्रतिपादनात् हृद्देणावच्छेदेना-
हमिति प्रत्ययाच्चाणुस्वरूप एव जीव इति निश्चीयते । जीवा-
णुत्वप्रतिपादकवाक्य उपाधिविज्ञेपाश्रवणाच्च । एतैर्बलीयोभि-
र्वान्यैर्जीविभ्योऽन्यवचनानामन्यपरत्वं तत्प्रकारश्च ।

श्लो॥ 'तस्यात्मपरदेहेषु वेष्टिता नृप सर्वगा'

इयादौ सर्वगशब्दः प्रतिवस्तु जीवजातीयस्य यस्य कस्यचिद्व्युत्तित्वं प्रतिपादयति । स चानन्त्याय कल्पत इत्यादावनन्त्य-
शब्दः धर्मभूतज्ञानस्य सर्वविषयकत्वरूपविकासविशेषं प्रतिपाद-
यति । 'नित्यो व्यापीत्यत्र व्यापिशब्दस्सर्वचेतनान्तः प्रवेश-
योग्यातिसूक्ष्मस्वभावपर इत्यतो व्याप्तिवचनानामन्यपरत्वाज्जी-
वाणुत्व सिद्धम् । ईश्वराणुत्वपरवाक्ये अन्तरूहदय इत्युपाध्यु-
क्त्या औपाधिकमणुत्व तस्या विभुत्वं तु स्वाभाविकम् । 'सत्य'
ज्ञानमनन्त, सर्वगत सुसूक्ष्म' इत्यादिषु उपाध्यनुत्तेरत ईश्वरस्य
विभुत्वं स्वाभाविकम् । न च जीवात्मनोऽणुत्वे पृथिव्याद्यणुव-
दप्रत्यक्षत्वं स्यादिति वाच्यम् । विभुत्वेऽपिकालादिवदप्रत्यक्ष-
त्वापत्तेः । न चास्माकं पृथिव्याद्यणूनामप्रत्यक्षत्वम् । स चाय-
मात्मा उपाधिवशात्संसारति । स द्विविधः । ससार्यससारी चेति ।
पुण्यपापादिमान् ससारी । तच्छून्य असंसारि पूर्वोऽपि द्विविधः ।
नित्यससारी भाविससारब्रह्वांश्चेति । इतः पूर्वमनन्तकालेषु
भाविकालेषु च हेतुनागमेन संसारविच्छेदसम्भवान्नित्यसंसारी ।
तत्र प्रमाणन्तु लीलाविभूतिनित्यत्वोक्तिः ।

श्लो॥ शिष्याम्यजन्ममणुभानासुरीवेव योनिषु ।

'न क्षमामि कदाचने' त्यादिकमपि नदुत्तम्भकम्॥

श्लो॥ आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि'
इति वीप्सयापि नित्यत्वं सूच्यते ।

ननु नित्यसंसार्यभ्युपगमे मोक्षोपाये कस्यपि प्रवृत्तिर्न स्यात् । अहं स किमिति नित्यसंसारित्वसन्देहादिति चेन्न । नित्यसंसारित्वनिश्चयाभावेनाहं किं वा न वेति सन्देहात्पाक्षि-फलभूयस्त्ववाञ्छया संयात्रिकवत् प्रवृत्तिसम्भवात् । अन्यथा क्वचिन्निष्फलयत्नपुरुषदर्शनेन स किमहमिति । कृष्यादावपि न प्रवर्तते । उपायविधायकशास्त्रार्थनिश्चयात् स्वस्य च तदानुगुण्य-दर्शनान्निस्संशयं क्वचित्प्रवर्तते । एवमनभ्युपगमे सर्वेषां मुक्तियोग्यत्वेऽप्यमन्यमुक्त इदानीं मुक्तस्स्यान्न वेति सशयादद्य मुक्तौ कोऽपि न प्रवर्तते । कृतांशः फलिष्यत्येवेति शास्त्रनिश्चयात् प्रवर्तते इति चेदेवं नित्यसम्बन्धसद्भावेऽपि स्वस्मिस्तन्निश्चयाभावात् कृतञ्चेत्फलित्यति इति । किञ्च न प्रवर्तते । लोकेऽपि हि भाविकाले द्वितीयादिक्षणप्रभृति यस्मिन् कस्मिंश्चित्क्षणे मरणनिश्चयेऽपि स्वस्मिस्तदनिश्चयाद्विवाहादौ सर्वोऽपि प्रवर्तते । एवन्नित्यबन्धे सम्भवति ।

श्लो॥ 'अविच्छिन्नास्ततस्त्वेते बर्गस्थित्यन्तसंयमा'

उत्पादिशाम्बन्ध्यार्थवत्त्वं सिद्धयति । अतो नित्यससारिसद्भावं केचिदाहुः । इतरे तु स्वरूपयोग्यानां शुकादिवत्सहकार्यागमनान्मुक्तिस्त्यादेव ।

'क्षिपाम्यजस्रं' 'मामप्राप्यैव कौन्तेय' अविच्छिन्नस्तिस्तः मूढा जन्मनि जन्मनो' त्यादीनि विलम्भातिरेकपराणि ।

‘तदा संसारिपान्थस्य याति मोक्षमंहः श्रममगमं’

इत्यादेस्सङ्कोचाभावात् । अतो नित्यसंसारी नास्तीत्याहुः ।

ननु निश्शेषात्मापवर्गे कदाचिदीश्वरस्य विहरणविरति-
स्यात् । तन्निर्वाहाय नित्यसंसार्यभ्युपगमे तस्य निरुपाधिक-
कारुण्यभङ्गस्यात् । अतः पक्षद्वयेऽपि दोषस्थादिति चेन्न । पूर्व-
स्मिन् पक्षे विहरणविरते स्वेच्छायत्तत्वान्न दोषः । पुरुषान्तर-
प्रतिरोधादिना विहरणविरतौ हि दोषः । स्वेच्छायत्तत्वे तु
प्रवृद्धिनिवृत्तेरपि लीलात्वं युज्यते । स्वच्छन्दाचरणस्यैव लीला-
त्वात् । उत्तरस्मिन् पक्षे क्वचिन्नित्यम् । दयारोधोऽपि तत्त-
ज्जीवकर्मवशात् । अतः प्रतिबन्धरहितेषु सावकाशा कृपाज्ज्पव्या-
जेनानन्तापराधं सहते । ततस्सनकादिदुर्लभं फलं शुनां पुरोडा-
शवद्धिभाण्डशबरीमालाकारादीनामपि दानुमीष्टे । अतः पक्ष-
द्वयेऽपि नानुपपत्तिः । एते च संसारिण कर्मपाशपाशिनः ब्रह्मा-
ण्डकुहरपरिवर्तमानकालघटीयन्त्रकुण्डिकायमानास्तस्मिन् बद्धाः ।
चुलोकेषु फलोपभोगक्षोणपुण्याः पुनरिह लोके कर्मभिः पूर्यमाणाश्च
सन्त परिभ्रमन्ति । तत्र पुण्यकृतो धूमराद्यपरपक्षदक्षिणायन-
पञ्चमामपितृलोकाकाणवन्ध्रक्रमेण स्वर्गलोकमधिरोहन्ति । तत्र
पुण्यक्षयेऽवरोहन्ति च । चन्द्रमसः स्थानादाकाशवायुधूमाभ्रमे-
घादिक्रमेण । तत्र श्रद्धासोमवर्षान्नरेतोमयीनां आहुतीनां होम्य-
स्थानानि विद्युत्पर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषितः । प्रायिकी च पञ्चमा-
हुत्यपेक्षा । द्रौपदीधृष्टद्युम्नप्रभृतिष्वदर्शनात् । एवमपुण्यकृतमपि

स्वेदजादिगरीरेषु पञ्चमाहुष्यभावाच्चन्द्रप्राण्यभावाच्च तेषामति-
घोरानिरयसरणिनिरयदुःखानुभूतिश्च पुगणादिषु प्रपञ्चिता वेदि-
तव्या । द्वितीयोऽपि द्विविधः संसारात्यन्ताभाववान् प्रध्वस्तसं-
सारश्चेति । तत्र कदाचिदपि संसारहेत्वभावात् पूर्वस्य नित्य-
सूरेरीश्वरवत्तदत्यन्ताभावः । उत्तरस्तूपमादितो मुक्त एव । अना-
दावपि काले प्रतिदिवसं सहस्रमुक्तावपि न लीलाविभूत्युच्छेदः ।
अनन्तस्याप्येवस्वभावत्वात् । एवं भोगविभूतेरप्यनन्तत्वम् । अन-
न्तेष्वपि संसार्यसंसारिषु 'पादोऽस्य विश्वाभूतानि । त्रिपादस्या-
मृतं दिवि' । इत्याद्युक्तमेकपादत्वत्रिपादत्वतारतम्यमापेक्षिकम् ।
यथा च मुहूर्ताहोरात्रसवत्सराद्यनन्तेषु सद्रव्यपार्थिवघटादिषु
चापेक्षिक तारतम्य दृष्टम् । अत एव नित्यानां समस्तबद्धमु-
क्तापेक्षयाऽप्यनन्तत्वमुपपन्नम् ।

केचिन्तु नित्यमूर्तिवर्गमेवेच्छन्ति तत्र । 'सदा पश्यन्ति
सूरयः' इत्यादिभिः सदा पश्यदमेकद्रष्टृविशिष्टस्थानविधानात् ।
अत एव न मुक्तप्रवाहेणान्यथासिद्धिः । तेषां सदा सार्वज्ञ्याभा-
वात् । सर्वेषां जीवानां समारित्वमाधकानि जीवत्वादिलिङ्गानि
निरुक्त श्रुतिबाधाद्युपेक्ष्याणि । एतेषां नित्यसूरीणामानन्त्यावा-
न्नरभेदादिकं श्रोपाञ्चरात्रसहिताया विनयमनुसन्धेयम् । अथ को
मोक्षहेतुः ? भक्तिरूपापन्नोपामनवेदनध्यानादिशब्दवाच्यः असकृ-
दावृत्तः आप्रयाणादन्वहमनुवर्तमानो ज्ञानविशेषः । न पुनः
केवलं तत्त्वज्ञानं तस्याध्ययनविधिसिद्धसाङ्गसशिरस्काध्ययनगृही-

ताक्षररागिविशेषापातप्रतीतनिरतिशयपुरुषार्थसाधनार्थनिर्णय-
रागप्राप्तश्रवणमात्रेण निष्पन्नस्याविधेयत्वात् । तत्त्वज्ञाने सत्यपि
मोक्षादर्शनाच्च ।

ननु 'ब्रह्मविदाप्नोति परं, तमेवं विद्वानमृत इह भवति,
ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपापैः' इत्यादिषु परमपुरुषवेदनमात्रस्य
मोक्षोपायत्वश्रवणात् कथं ध्यान्यादि शब्दवाच्यज्ञानविशेषस्य
मोक्षहेतुत्वमुच्यत इति चेन्न ।

'आत्मा वारे द्रष्टव्यश्चोत्तमो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः', 'ध्या-
त्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिम्, ध्यायीत, उपासीत'

इत्यादिषु विशेषशब्दश्रवणात् । सामान्यवाचिना सति विशेषे तत्र
पर्यवसानस्य छागपशुन्यायलभ्यत्वात् । वेदनज्ञानशब्दानां ध्यान-
रूपविशेषपरत्वं युक्तम् । दृश्यते हि—'अग्निषोमीयं पशुमालभेत'
इत्यत्र श्रुतस्य सामान्यवाचिनः पशुशब्दस्य छागस्य वपाया-
भेदस इति मन्त्रवर्णश्रुतेश्छागरूपविशेषे पर्यवसानम् । तद्वदिहापि
ध्यानं हि विजातीयप्रत्ययाव्यवहितानवरतभावात्मकं ज्ञानम् ।
अतोऽस्य गुरुत्वाल्लघुभूतेन केवलज्ञानेन न विकल्पः । गुरुलघु-
विकल्पासम्भवात् । अथास्तु विशेषपर्यवसानम् ।

'तथापि मत्वा धीरो न शोचति पृथगात्मानं प्रेरितारञ्च मत्वा ।
जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति ।

‘भिद्यते हृदयग्रन्थिः छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्ट्यै परावरे॥’

इत्यादौ विशेषतश्श्रुते मनने दर्शने वा पर्यवसानं कुतो नेष्यत इति चेदुच्यते । श्रुतार्थप्रतिष्ठापनरूपमननस्य ध्यानोपकारकत्वेन साक्षादुपायत्वाभावात्तत्र न पर्यवसानम् । अत एव ‘श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य’ इति श्रवणमनने अपि निदिध्यासन-प्रणाडीरूपे आत्मायते । दर्शनञ्च न चाक्षुषं परमपुरुषे सम्भवति ।

‘न चक्षुषा पश्यति कश्च नैनम् । न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा ।

यत्तदद्रेश्यमग्राह्यम् । अदृश्ये नात्म्ये निरुक्ते’

इत्यादिभिश्चाक्षुषज्ञानविषयत्वप्रतिपादनात् । किन्तु निदिध्यास-नान्वयिदर्शनसमानाकारत्वमेव तस्मिन् दृष्ट इत्यनेनोच्यते । अनुभूयते ह्यनवरतभावनाविशेषवशाद्ध्यानस्य दर्शनसमानाकार-कत्वं ‘वृक्षे वृक्षे च पश्यामी’ त्यादौ । तथाच तस्मिन् दृष्ट इत्या-दौ दर्शनसमानाकारध्यानविधिपर्यवसानेन केवलदर्शनस्य पर-मपुरुषविषयस्यासम्भवेन तत्र पर्यवसानासङ्गतेः । अथान्न द्रष्टव्य इत्यनेन दर्शनसमानाकारकत्वं निदिध्यासितव्य इत्यनेन ध्यानं च विधीयत इत्युच्यते । उत ‘उभाभ्यां पदाभ्यां दर्शनसमानाकार-त्वविशिष्टध्यानं विधीयत इति वा । नाद्यः दर्शनसमानाकारत्वस्य ध्यानान्वये हि दर्शनसमानाकारध्यानलाभस्स्यात् । तथान्वये तयोराकाङ्क्षादिविरहात् विधिप्रत्ययप्रकृत्यर्थस्य विधि-

प्रत्ययान्तरप्रकृत्यर्थेन मह भेदेन वा अभेदेन वा अन्वया-
 सम्भवात् । न द्वितीयः । तव्यप्रत्ययद्वयश्रवणविरोधात् । 'न
 चाग्नये पथि कृते पुरोडाश' मित्यत्र चतुर्थद्वयश्रवणेऽपि पथि
 कृत्वविशिष्टाग्निदेवत्वप्रतिपत्तिरदिहापि पदद्वयेन विशिष्टलाभ
 इति वाच्यम् । तत्र विशेष्यचतुर्थ्यैव विशिष्टदेवताविधानेऽपि
 विशेषणवाचकपदस्य विशेष्यवाचकपदसमानविभक्तिकत्वस्य साधु-
 त्वार्थकत्वेन तथा प्रयोगसम्भवेऽपि प्रकृते तव्यप्रत्ययद्वयोपादान-
 वैयर्थ्यं दुर्वारमेवेति चेन्मैवम् । 'अर्धमन्तर्वेदिमिनोति अर्धं बहि-
 र्वेदि' इत्यत्र वाक्यद्वयेन देणविशेषलक्षणा वक्तव्या तव्यप्रत्यया-
 न्तपदद्वयेन विशिष्टलक्षणया विशिष्टविधिसम्भवेन विरो-
 धाभावात् । एवमार्षेय वृणीतेत्नीन् वृणीते इत्यत्र त्रित्ववि-
 शिष्टार्षेयवरणस्यैकस्य विधानेऽपि वाक्यद्वयश्रवणवदन्नापि तव्य-
 प्रत्ययद्वयश्रवणोपपत्तेः । अथ तत्रैकमेव लक्षणया विशिष्टविधा-
 यकमितरदनुवादकमिति चेदिहापि तथैव स्यात् । अत एव
 स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीना विप्रमोक्षः । तस्मिन् दृष्टे परावर
 इत्यादिनाऽव्यवहितोपायतया ध्रुवानुस्मृतिदर्शनयोर्निर्देशो न विरु-
 द्ध्यते । अन्यथाऽऽप्टदोषदुष्टविकल्पप्रसङ्गात् । अतो दर्शनसमाना-
 कारध्यानस्यैव मुक्त्युपायत्वेन तत्रैव वेदनज्ञानादिशब्दानां पर्य-
 वसानमिति सिद्धम् ।

यद्यपोदमात्मा वाऽरे इति वाक्यं मैत्रेयीब्राह्मणगतं तथापि
 सर्वविद्यावेद्यकारणब्रह्मविषयध्यानस्य दर्शनसमानाकारत्वप्रतिपा-
 दकमेव ।

‘आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितं
भवतीति’

तत्रत्येनैव वाक्येन कारणविषयध्यानमात्रस्य दर्शनसमानाकारता
प्रतिपादनात् । कारणमेव हि सर्वविद्याधेयम् । कश्च ध्येय इत्यु-
पक्रम्य ‘कारणन्तु ध्येय’ इत्युपसंहारात् कारणविषयकं ध्यानं
दर्शनसमानाकारमिति गम्यते । तस्मात् सर्वविद्यावेद्यकारणविषय-
ध्यानं दर्शनसमानाकारमिति लब्धम् । केवलं कर्मज्ञानसमुच्चित्तं
वा न मुक्तिहेतुः । ‘तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति, नान्यः पन्था
अयनाय विद्यते इत्यनेन वेदनमेव विधाय उपायान्तरनिषेधात्
कर्मण विध्याङ्गत्वे तु न विरोधः । तथा सति तस्योपायान्तर-
त्वाभावात् । परमात्मसाक्षात्कारविरोधि रजस्तमोऽमूलसांसारिक-
पुण्यपापरूपप्राचीनकर्मनिर्मथनकृतचित्तशुद्धिद्वारेण हि तदा
तदुपयोगः । एतेन विशिष्टदेशवासव्रतविशेषवैष्णवसंश्रया-
देर्ज्ञानयोगकर्मयोगयोश्च परम्परया मोक्षहेतुत्वमिति सिद्धम् ।

‘यजमानेन सहिताः स्वर्गं यान्ति नराधिपेति’

महाभारतवचनमपि परम्परया मोक्षसाधनपरम् । कर्मयोगज्ञान-
योगयोश्च वक्तव्यमखिलं श्रीमद्गीताभाष्ये व्यक्तमुक्तम् । अथा-
प्यत्र निष्कृष्टांश उच्यते । भक्तियोगः परमात्मप्राप्त्युपायभूतः ।
तदणक्तस्य भक्तियोगसिद्धयर्थमांसावलोकनमपेक्षितम् । तस्य च
ज्ञानयोगकर्मयोगौ द्वौ पृथगुपायौ । तत्र ज्ञानयोगस्वात्मावलोक-
नेऽन्तरङ्गः । तथापि प्रथमं सुदुष्करः । तदनधिकरणस्तुल्यफल-

कर्मयोग एव कार्यः । तदधिकरणोऽपि व्यपदेश्यस्य लोकसङ्ग्र-
हार्थं कर्मयोग एव कार्यः । अशक्तस्य ज्ञानयोगशक्तिं कर्मयोग
एवोत्पादयति । ज्ञानयोगाशक्त्या कर्मयोगमनुतिष्ठत अन्तःकरण-
शुद्धिवशान् मध्ये ज्ञानयोगशक्तिप्रादुर्भावे सत्यव्यपदिष्टस्य कर्म-
योगं परित्यज्य ज्ञानयोगमनुतिष्ठतोऽपि न दोषः । इमौ च
योगौ कस्यचित्कामनाभेदेन कैवल्यमात्रसाधकौ । यथा भगवदु-
पासनमेव कस्यचिदैश्वर्यादिकं साधयति । त्रयाणामपि योगनामा-
श्रममर्माङ्गकत्व तु तुल्यम् । प्रवाहानादिपुष्पपापरूपकर्मतार-
तम्येन शक्त्यशक्तिकामनादिताग्नम्यमिति न कश्चिद्दोष इत्य-
नास्तिद्वयं भक्तिरेव गान्धर्वोपाय इति । महनीयविषये प्रीति-
भक्तिः । सेवावस्थाभादात्परभक्तिपरज्ञानपरमभक्तिभेदं भजते ।
परभक्तिर्नाम निरुक्तमोक्षोपायः । परज्ञानज्ञानम्—

श्लो॥ 'योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम्'

इत्येव रूपोत्कटपिदृक्षापरीक्षासायिध्यानविशेषः । परिपूर्णसाक्षा-
त्कारलाभे सति तादृशानिरतिशयभोग्यभगवत्स्वरूपसाक्षात्कार-
जनितभगवत्प्राप्तित्वराहेतुभूतः प्रीतिविशेषः परमभक्तिः । नम-
स्कारादिषु भक्तिशब्दप्रयोगः

श्लो॥ 'श्रवणं कोटं त्रिणोः स्मरणं पादमेव नमः ।

अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥'

इत्यादिभक्तिकार्यत्वात् गौणः । सा च भक्तिस्सदक्षरमधुदहर-

भूमवैश्वानरादिविद्याभेदाद्बहुविधा गुणोपसंहारपादे निपुणमनु-
सन्धेया । एतास्सर्वा विद्यास्तत्तच्छास्तोदिततत्तद्वर्णाश्रमधर्मनिष्ठ-
त्रैवर्णिकमनुष्यदेवासुरादिसाध्याः । स्त्रीणां विधुराणामपि जपो-
पवासाद्यङ्गाधिकृतानां ब्रह्मविद्याधिकारोऽस्त्येव ।

‘अनाश्रीमीनतिष्ठेत्तु दिनमेकमपि द्विज’ इत्यादिकं
त्वनाश्रमित्वादाश्रमित्वस्य ज्यायस्त्वपरम् । नैष्ठिकादिपरिभ्र-
ष्टानामनधिकार एव ।

श्लो॥ आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते नरः ।

प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुद्धचेत्स आत्महा॥’ इति स्मृतेः ।
शिष्टब्रह्मिकारादितः कृतप्रायश्चित्तानामपि तेषां ब्रह्मविद्याधि-
कारो नास्त्येव । किन्तु प्रायश्चित्तेन तेषां नरकादिप्राप्तिर्नि-
वार्यते । न कर्मान्तरारम्भयोग्यता ।

ननु संवर्तादिमहायोगिनां सर्वाश्रमबहिष्ठनग्नचर्यास्म-
रणान् ‘अन्याश्रमिभ्यः परम पवित्र’ इति श्रुतेश्चाश्रमधर्माणां
विद्यानङ्गत्वमिति चेन्न । तेषामुन्मत्तचर्यायाः

श्लो॥ ‘जनेनावमतो योगी योगमिद्धि स विन्दति’

इति जनावमानजनिनयोगमित्ये स्वोत्कर्षप्रच्छादनार्थत्वात् ।
यद्वा योगदशायां बहिरप्रमुक्तमनसां न धीपूर्वककर्मत्यागः ।
तेषां भगवद्भुवनव्यतिरिक्तकालाद्यपरिज्ञानेन तन्निमित्तकर्तव्य-

कर्मणो धीविषयत्वाभावात् । अबुद्धिपूर्वक त्वारम्भकालेऽपि न निम्पतीति नियमितम् । किमुत सगाधौ । किञ्च कर्मणां विद्या-
ङ्गत्वादङ्गाङ्गिविरोधे अङ्गिनाङ्गोपमर्दो न दोषायेति तेषां कदा-
चित्कर्मत्यजनं न विद्याङ्गत्वविरोधि । अत्याश्रमिभ्य इति श्रुति-
र्नाश्रमधर्मत्यागपरा । किन्त्वशयिताश्रमयोगपरा । तथा सत्यत्या-
श्रमेभ्य इत्यनेन सामञ्जस्ये मत्वर्थीयप्रत्ययवैयर्थ्यं स्यात् ।

अतः कर्मणां स्वरूपत्यागासम्भवात् फलसङ्गत्यागपर-
मेव कर्मत्यागपरवचनानां वाच्यमिति । तत्र केचित्तुर्याश्रमस्यैव
विशेषतो मोक्षाश्रमत्वाभिधानात् तद्वतां वेदानुवचनयज्ञादिरूप-
प्रवृत्तिधर्माभावात् शमादिरूपनिवृत्तिधर्मसम्भवाच्च प्रब्राजिना-
मेव मुक्तिस्तत्साधनी विद्या च नान्येषामित्याहुः । तदसत् ।
त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यत्र ब्रह्माश्रमप्रस्तावे ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेती-
त्युच्यते । ब्रह्मसंस्थत्वं ब्रह्मनिष्ठत्वम् । तच्चाधीतवेदान्तेषु सर्वेषु
आश्रमेषु सम्भवति । तच्च गृहस्थानामप्युपैति याज्ञवल्क्य
प्रभृतोनामुपनिषत्सु प्राचुर्येण दृश्यते । न प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्विरोधः ।
भिन्नविषयत्वात्तयोनित्यनैमित्तिकेषु प्रवृत्तिः निगिद्धकाम्यनिरर्थ-
केषु कर्मसु निवृत्तिः । अन्यथा प्रब्राजिनां प्रवृत्तिरूपस्वाश्रम-
धर्मेणापि विरोधस्स्यात् ।

किञ्च छान्दोग्ये 'कुदुम्बे णुचौ देण' 'इत्यादिना गृहस्थं
प्रक्रम्य 'स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यत'
इत्युक्त्वा 'न च पुनरावर्तत' इति चोक्तम् ।

‘कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।’

गृहस्थोऽपि विमुच्यत’ इत्यादिस्मृतेः । जनकदिलीपाद-
यश्च गृहस्था मुक्ता इति इतिहासादिषूच्यन्ते । अत एव न सोपा-
नवत् क्रमनिबन्धोऽपि, प्रव्राजिनां मोक्षाश्रमित्वकीर्तन योग्यता-
धिक्यमात्रादिति नानुपपत्तिः । अतस्सर्वाश्रमिणा ब्रह्मविद्याधि-
कारः ।

काम्यान्नित्यसिद्धिः —

अथ नित्यानामाश्रमधर्माणां कथं काम्यरूपविद्याङ्गत्वम् ।
नित्यत्वे ह्यकरणे दोषः । काम्याङ्गत्वे तु स नास्ति । अतो
विद्याया आश्रमधर्माङ्गत्वमनुपपन्नमिति चेदुच्यते । एकस्यैव
कर्मणः विनियोजकवाक्यभेदेन नित्यकाम्यस्वरूपत्वमविरुद्धम् ।
‘यथा यावज्जीवमग्निहोत्र जुहोति, अग्निहोत्र जुहुयात् स्वर्ग-
कामः’ इति विनियोजकभेदेनाग्निहोत्रस्य नित्यकाम्यस्वरूपत्वम् ।
यथा सन्ध्यावन्दनादेर्नित्यस्य प्राजापत्योदलीकफलकत्वेन काम्यत्वं
नित्यत्वञ्च । तथाऽश्रमधर्माणां ‘यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन
ब्राह्मणा विविदिषन्ती’ नि विद्यायां विनियोगाद्विद्याङ्गत्वमप्यु-
पपन्नम् । तर्हि विदुषामाश्रमार्थं विद्यार्थञ्चाश्रमधर्माणां द्विरनु-
ष्ठानं प्रसज्यत इति चेन्न । अत्र कालाद्यभेदे तन्त्रेणानुष्ठान-
स्यैकादशे स्थापितत्वात् । उभयार्थं सकृदनुष्ठानं तन्त्रम् । अतो
निदुषामेकेनानुष्ठानेनार्थद्वयसिद्धिः । अवेदं तत्त्वम् । तन्त्रानुष्ठा-

रसक्तौ विद्यारूपफलोद्देशेनानुष्ठानेऽकरणनिमित्तदोषाभावेनाश्र-
मर्मस्सिद्धयत्येव । आश्रमधर्मस्यानुष्ठितत्वात् । दोषपरिहाराय
रणे तु विद्याफलं न सिद्धयति । तदुद्देशेनाकरणात् । काम्यं
मं हि तत्तत्फलोद्देशेनानुष्ठितं सदेव फलं जनयति । अत एव
वर्षफलसाधनज्योतिष्टोमादेः स्वर्गार्थमनुष्ठितस्यापि न पुत्रादि-
लजनकत्वम् । तदुद्देशेनानुष्ठानाभावात् । अतः फलार्थमनुष्ठाने
न्त्रेण नित्यं मिध्यति । अयमर्थ आचार्यैः —

श्लो॥ फलार्थं क्रियमाणेऽपि नित्यं भवति तन्त्रतः ।

नित्यकामस्यरूपैक्ये विनियोगपृथक्त्वतः ॥

यदित्यं तदा काम्यं तदपि न तदिति स्थापिते कर्मभेदेऽ-
प्येकं विद्याश्रमाङ्गं भवति हि विनियुक्त्यन्तरेणोपपत्तेः ।

अत्रानुष्ठानतन्त्रं विदुषि हि घट्टते कर्तृकालाद्यभेदात्

प्राजापत्यादिलोकार्थिनि च तदितरोऽनर्थरोधाय तद्वान् ॥

त्यन्वग्राहि । तथाच य एवाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासपञ्चमहायज्ञादय-
ाश्रमधर्मास्त एव विदुषा विद्वानिष्पादकाः । अत एव सकृद-
नुष्ठानेनार्थद्वयमिद्विरिति । अथैवमपि ब्रह्मणैकान्त्यभाजामेव
लोकाधर्मोऽपवर्गः कथ्यते ।

कान्त्यश्चानन्यदेवताकत्वम् :—

श्लो॥ 'तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठास्ते वैवानन्यदेवता' इति ।

थापनात्तत्रैव प्रतिबुद्धस्तु मोक्षभागिति नियमितम् ।

श्लो॥ 'ब्रह्माणं शितिकण्ठश्च याश्चान्या देवता स्मृताः ।

प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यस्मात्परिमितिं फलम् ॥

इत्यनेन च तत्सिद्धम् । पञ्चमहायज्ञादयस्तु अग्नीन्द्रादिनानादेव-
तेज्यरूपाः । अतस्तेषामैकान्त्यभञ्जकत्वात् तदङ्गविद्यानुष्ठानं
कथमिति चेदुच्यते । अग्नीन्द्रादिशब्दानामैन्द्रीन्यायेन प्रतर्दनविद्या-
न्यायेन च परमात्मपरत्वेनैकान्त्यविरोधाभावात् । 'ऐन्द्र्या गार्ह-
पत्यमुपतिष्ठत' इति विनियोगादिन्द्रप्रकाशकमन्त्रस्य कदाचन
स्तीरसीत्यस्य गार्हपत्योपस्थापनाङ्गत्वे सिद्धे मन्त्राणामनुष्ठे-
यार्थप्रकाशकत्वेनोपयोगस्य वक्तव्यतया इन्द्रशब्दस्यावयवशक्त्या
गार्हपत्यपरत्वं स्वीकृतम् । तद्वत्पञ्चमहायज्ञादिष्वग्नीन्द्रादिशब्दा-
नामवयवार्थपौष्कल्येन परमात्मपरत्वम् । तत्रैवानन्यथासिद्धजी-
वलिङ्गबोधकेऽग्नये स्विष्टकृत इन्द्राय वज्रिण इत्यादावयव-
शक्त्या परमात्मपरत्वे स्विष्टकृत्वादिविशेषणान्वयात् श्रुत-
हानप्रसक्त्या प्रतर्दनन्यायेन स्विष्टकदग्न्यादिविशिष्टपरमात्मपरत्वं
स्वीक्रियते । तत्र विशेषणेऽग्न्यादौ स्विष्टत्वादिविशेषणान्वयात् ।
तथा च क्वचिदवयवशक्त्या क्वचिदपर्यवसानवृत्त्या च अग्नी-
न्द्रादिशब्दानां परमात्मपरत्वान्नारायण एव सर्वकर्मसमाराध्य
इत्यनन्यदेवताकत्वं निरङ्कुशमित्याश्रमधर्माङ्गकत्वं विद्याया
अविरुद्धम् । अधिकमस्मत्पितामहपादैः श्रीकृष्णदेशिकैः कृताया'
नित्यानुष्ठानदीपिकायामनुमन्धेयम्, आहुश्चाचार्या. —

श्लो॥ 'परविद्यासु जीवोक्तिनिरुक्त्यादेः पराश्रया ।

तल्लिङ्गानन्यथामिद्वौ तद्विशिष्टावलम्बिनी ॥'

‘क्वचिदगतिहृतारूढिरैन्द्रीनयेन’

‘तत्त्वज्ञानन्यथासिध्यधिगमनवशा

तद्विशिष्टे विवक्षा’ इति ।

एतेनैकान्तिनां विदुषामग्नीन्द्रादिनानादेवताकवर्णाश्रमधर्मानुष्ठानं न सम्भवति । एकान्त्यविरोधात् । ते तु धर्माः केवलाश्रमिभिरेवानुष्ठेयाः । एकान्तिभिस्तु भगवदसाधारणमन्त्रैरेव सर्वकर्मनुष्ठेयमिति कैश्चिदुक्तन्निरस्तम् । तथासति कर्मणां द्वैरूप्येण सकृदनुष्ठानेनार्थद्वयासिद्धेः । चतुर्विधाश्रमातिरिक्तैकान्त्याश्रमस्यानुक्तत्वात् तेषामाश्रमधर्मानुष्ठानं ‘यज्ञेन दानेनेत्यादिना विनियुक्त्यज्ञाद्याश्रमधर्माङ्गकत्वं विद्याया अधिकारो न स्यादिति सर्वसंक्षोभप्रसङ्गात् ।

उपासनावैविध्यम् :—

तच्चोपासनं विविधम् । चिद्विशिष्टब्रह्मोपासनम्, अचिद्विशिष्टब्रह्मोपासनम्, परिशुद्धब्रह्मोपासनञ्चेति । ब्रह्मणश्चिद्विशिष्टत्वम्, चिच्छरीरत्वम् । तत्र जीवात्मनो ब्रह्मणरीरत्वेन ब्रह्मणश्चेतनशरीरत्वेन चोपासनं चिद्विशिष्टब्रह्मोपासनम् । विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेऽपि द्वयोः ब्रह्मोपासनत्वेन द्विविधस्यापि मोक्षहेतुत्वात् । एतान्येनाप्रतीकोपासनानोत्पद्यन्ते । प्रतीकोपासनस्तु न मोक्षहेतुः । तच्च स्वातन्त्र्येण चिदुपासनम् । ब्रह्मदृष्ट्या चिदुपासनम् । स्वातन्त्र्येणाचिदुपासनञ्चेत्यादि । एषामर्वाचीनफलसाधनत्वमेवेति द्रष्टव्यम् । आहुश्चाचार्याः —

श्लो॥ 'विश्वान्तर्यामि स्वयमिह' इति।

ननु गोपिकादेरपि मोक्षः श्रूयते। तत्कथं त्रैवर्णिकत्वं नियमो विद्यायां इति चेन्न। प्राचीनेषु ब्राह्मणादिशरीरेष्वेव कृतोपायत्वात्तेषां प्रारब्धकर्मणा निकृष्टशरीरप्राप्तेः। प्रारब्धस्य कर्मणः विद्यायाऽनिवृत्तेः प्रारब्धाधिकत्वाद्धन्धस्य। ततः यास्मिन् कस्मिन्नपि शरीरे फलं भवतीति न दोषः। एवं विदुरादयोऽपि भवान्तरसम्पादितोपायास्तत्तत्संस्कारा हि तज्ज्ञानिनश्चेति नाप-
भूद्राधिकरणविरोधः। स्मरन्ति च—

श्लो॥ 'धर्मव्याधादयोऽप्यन्ये पूर्वाभ्यासाज्जुगुप्सिते।

वर्णविरत्वे सम्प्राप्तास्संसिद्धिं श्रमणी यथा॥' इति

शुश्रूषोर्जनश्रुतेश्शूद्रेत्यामन्त्रणं सञ्जातशोकवशत्वात्। न शूद्रत्वादि-
जातियोंगात्। शुचेर्दश्वेत्यौणादिकरप्रत्ययेन शूद्रशब्दस्य शोचि-
तृपरत्वात्। अत्रेदं बोध्यम्। अग्निविद्यासाध्ययज्ञादिवर्णाश्रम-
धर्माङ्गकत्वाद्विद्यायास्त्रैवर्णिकाधिकारत्वमेव। अतो ब्राह्मणादि-
शरीरेष्वेवारम्भः। विद्यायोनिशरीरावसानपर्यन्तम्। साऽहरहर-
भ्यासाधेयातिशया सत्यन्तिमप्रत्ययमुत्पाद्य फलं जनयति। कस्य-
चित् प्रारब्धकर्मसद्भावे तस्य भोगेनैव क्षपयितव्यत्वाद्यावता
जन्मना प्रारब्धस्य कर्मणो नाशस्तावता जन्मना भोगेन तन्ना-
शयित्वा तत अन्तिमप्रत्ययमुत्पाद्य फलं जनयति। विद्याया
आरम्भशरीर एव निष्पत्तावपि प्रारब्धेन कर्मणा प्रतिबन्धात्फलं

विलम्ब्यते । प्रतिबन्धकाभावस्य फलोत्पत्तावपेक्षितत्वात् । अत एव निष्पन्नस्यापि पुत्रेष्ट्यादेः पुत्रोत्पत्तिप्रतिबन्धकसत्त्वे कालान्तरे पुत्रोत्पत्तिः फलमिति तन्निर्कैस्सिद्धान्तितम् । प्रारब्धनाशे सति विद्यान्तिमप्रत्ययमुत्पाद्य फलं जनयतीति । अत्र केचिद्विद्यायोनिशरोरे एव निष्पत्तिरिति न नियमः । तच्छरीरावसरे प्रारब्धकर्मणि सति अन्तिमप्रत्ययादर्शनात् । अन्तिमप्रत्ययावधिकत्वाद्विद्याया प्रारब्धावसान एवान्तिमप्रत्ययजननात् । अतोऽन्तिमप्रत्ययानन्तरमेव विद्यानिष्पत्तिः । ततः फलमिति वदन्ति । तेषां पक्षे अथ च जन्मादिहेतुरेव कर्मविशेषः शापादिविर्गोपनिपतितः । तदा तेन तत् प्रसज्यत एव । तथापि निष्पन्नोपायस्य न शैथिल्यम् । स तु प्रारब्धकर्मण इवैतस्यापि पर्यवसाने संसारान्निवर्तयति । न च पुनस्तत्तरोत्तरकर्मकरणात् संसारविच्छेद इति वाच्यम् । शास्त्रविरोधात् । निष्पन्नस्योपासनस्य निष्फलत्वप्रसङ्गादिति न्यायसिद्धाञ्जनश्रीसूक्त्यस्वारस्यम् ।

एव श्लो॥ प्रारब्धकर्मावधिको मोक्ष इत्यमुपासितुः ।

दृप्तस्य देहावधिक आर्तस्यार्त्यवधिर्मतः ॥ इत्युत्तरग्रन्थास्वारस्यञ्च ।

तत्र निष्पन्नोपायानामेव हि त्रयाणां फलविलम्बहेतुरुच्यते । न तूपायनिष्पत्त्यवधिः । उपायस्यैवानिष्पत्तौ कारणाभावेन मोक्षरूपकार्यासम्भवेन तद्विह य फलप्रतिबन्धकविशेषाभिधाना-

सङ्गत्यापत्तेः । एव पक्षावृत्तित्वव्याप्त्योरन्यतरस्यापि सन्देहे सन्दिग्धोपाधिः । तत्राद्यो यथा । विप्रतिपन्नो जीव एतच्छरीरावसाने मुक्तिमान् निष्पन्नसमाधित्वात् शुकादिवदित्यत्र कर्मात्यन्तपरिक्षयः उपाधिः । स च निष्पन्नसमाधौ विप्रतिपन्ने जीवेऽस्ति नास्तीति सन्दिग्धत्वाच्छङ्कितोपाधिः । यद्यपि योगिनामुत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ भवतः । तथापि प्रारब्धकर्मणामेकशरीर एव पर्यवसानमिति न नियमः । निष्पन्नोपायस्यापि प्रतिबन्धककर्मविणेषादनेकदिवसस्थितिबन्धनेकशरीरपरिग्रहोपपत्तेः ।

तथाच सूत्रितम् 'भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाथ सम्पद्यत' इति यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिणामिति च । विनिष्पन्नसमाधेस्तु मुक्तिस्तत्रैव जन्मनीत्यादिस्मृतिस्त्वनिष्पन्नसमाधेरशरीरान्तरयोगनियमपरतया - प्रायिकविषया । अतो नास्य साधनव्यापकत्वमिति श्रोन्यायपरिशुद्धिविरोधश्च । ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनादित्यनेनाभ्युदयफलविद्यायास्स्वसाधनभूतपुण्यकर्मान्तरोत्पत्तिमाशङ्क्य प्रबलकर्मान्तराप्रतिबन्धे सत्यनन्तर प्रतिबन्धे सति कालान्तर इत्यनियममभ्युपगम्य 'एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेरित्यनेन मुक्तिसाधनविद्याया अपि स्वसाधनीभूतातिशयितकर्मभिरुत्पत्तौ प्रतिबन्धकसङ्ख्यावासङ्ख्यावाभ्यामनियमः शोभाप्ये प्रतिपादितः । सोऽपि विरुद्धचते । साधननिष्पत्तौ सत्यामपि प्रतिबन्धकवशात्फलविलबाभ्युपगमात् ।

नन्वत्र विद्योगत्तौ निष्पन्नानामपि स्वसाधनानां प्रति-

बन्धकाधीनविद्योत्पत्तिविलम्बः स्वीकृतः न तु निष्पन्नायाः फल-
विलम्ब इति न विरोध इति चेन्न। न्यायसिद्धाञ्जने निष्प-
न्नोपासनस्य निष्फलत्वप्रसङ्गात्। सूत्राभिप्रेतञ्चैतत्। एवं
मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेः। इदं सूत्रं विद्याङ्गकर्मवि-
षयमपि विद्यायामपि तुल्यन्यायतयाऽनुसन्धेयमित्युक्त्या-
निष्पन्नोपासनस्यापि प्रतिबन्धकवशात् फलविलम्बप्रतिपाद-
नात्। तथा च पुट्येष्ट्यादिवत् विद्योत्पादककर्मवच्च निष्प-
न्नविद्यया अपि प्रारब्धकर्माधीनफलविलम्बस्सह्यः। सूक्त्यन्तरञ्च
विस्तरभयान्नप्रदर्श्यते। अतः पूर्वोक्त एवार्थः। अनधिकृतवि-
द्यानां शूद्राणां प्रपत्यैव मोक्षः। तस्यास्सर्वाधिकारत्वात्।

श्री॥ शरणं त्वां प्रपन्ना ये ध्यानयोगविर्वजिताः।

तेऽपि मृत्युमतिक्रम्य यान्ति तद्वैष्णवं पदम्॥

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः।

स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्॥

इत्यादिप्रमाणात्। एव फलाभिसन्धिरहितस्वकर्मानुष्ठानेन ब्राह्म-
णाद्विजन्मप्राप्त्या तत्र विद्योत्पत्त्या वा क्रमेण मोक्षो भवति।

विदुरगोपिकादीनां तु पूर्वजन्मप्राप्तविद्यया मोक्ष इत्यु-
क्तम्। अध्यवसायादिविशेषविशिष्टा न्यासविद्या। तस्या अपि
बुद्धिविशेषत्वात्। भक्तिविशेषत्वाच्च। 'नान्यः पन्था अयनाय
विद्यते' 'भक्त्या त्वनन्यया शक्य' इत्यादिभिर्न विरोधः।

श्लो॥ साधनं भगवत्प्राप्तौ स एवेति स्थिरा मतिः ।

साध्यभक्तिस्तथा सैव प्रपत्तिरिति गीयते ॥

उपायो भक्तिरेवेति तत्प्राप्तौ या तु सा मतिः ।

उपायभक्तिरेतस्याः पूर्वोक्तैव गरीयसी ॥

उपायभक्तिः प्रारब्धव्यतिरिक्ताघनाग्निनी ।

साध्यभक्तिस्तु सा हन्ती प्रारब्धस्यापि भूयसी ॥

इत्यादिप्रमाणमप्यनुसन्धेयम् ।

प्रपत्तिः —

साध्यः भक्तिः यया सा साध्यभक्तिः प्रपत्तिरित्यर्थः ।
एतस्या अपि शब्दान्तरादिभिस्सद्विद्याभेदवद्भेदे सिद्धे सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायात् सर्वप्रपत्तिप्रकरणपठितगुणोपसंहारेण पौष्कल्ये सिद्धे विकल्पो विशिष्टफलत्वादिति न्यायेन विद्यान्तरसमुच्चयप्रसङ्गाभावः । सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायो हि एकस्या वैश्वानरविद्याया नानाशाखास्वाम्नातोया फलसंयोगरूपचोदनासंज्ञाया विशेषेण सर्वत्रैकस्या एव प्रत्यभिज्ञायमानतयैक्यावगमेन नानाशाखागताङ्गोपसंहारेण सर्वाङ्गोपेततद्विद्यानुष्ठापकः । ननु फलवैपम्याभावे लघूपाये सति गुरूपायविधानमनर्थकमिति चेन्न । तादृशाध्यवसायादेर्दुष्करत्वेन गौरवाविशेषात् । तथोक्तं प्रपत्तिप्रकरणे—

श्लो॥ 'उपायस्मुकरस्सोज्यं दुष्करञ्च मतो मम' इति ।

यथा च कश्चिन्महता प्रयासेन अर्थं सम्पादयति । स्वल्पेन च यथोचितं दण्डयते । अपरस्त्वन्तरङ्गसेवाक्षमः । अल्पायासेन तावदधिकं वा अर्थं सम्पादयति । किञ्च स्वल्पेन सह्यते । महत्स्वप्यपराधेष्वल्पदण्डो भवति । तस्मादि मन्दभाग्यानामन्तरङ्गसेवा दुर्लभेति वेदिहापि तथैव । यथोपायभक्तिष्वेव तत्तच्छाखाभेदेन वर्णाश्रमभेदेन चाङ्गभूतानां कर्मणां गुरुलघुतारतम्येऽपि फलमविशिष्टं तथेहापि । उपायभक्तौ नित्यनैमित्तिककर्मणां फलाभिसन्धिरहितकाम्यकर्मणाञ्चाङ्गत्वेनानुष्ठानं, न पुनस्स्वातन्त्र्येण । निपिद्ववर्जनं द्वयोरपि भक्त्योस्समानम् । साध्यभक्तौ तु काम्यानां स्वरूपतोऽपि त्यागः । न तु नित्यनैमित्तिकानाम् ।

नन्वङ्गिनः प्रहाणात्तदङ्गानां तेषामपि परित्याग एवेति चेन्न । अङ्गत्वेनानुष्ठानेऽपि विहृतत्वाच्चाश्रमकर्मापीति न्यायेन यावदाश्रमं तत्परित्यागासम्भवात् । तदेतन्नियतस्य तु सन्न्यासः कर्मणो नोपपद्यते । इत्यादिना विवृतम् । यत्तु परित्यक्तैकलवर्णाश्रमधर्माः केचित्सर्वतर्भरतविदुरादयः ब्रह्मविदस्सञ्चरन्तीति यथेष्टकरणकौतुकिनां प्रलपितं तदसत् । तत्तत्प्रकरणेष्वेव जडवदावरणेन ज्ञानं सिध्यतीत्यभिसन्धिमात्रेण ते तथा कुर्वन्निति स्फुटप्रतीतिः ।

श्लो॥ 'बाल्येन तिष्ठा सेत् जडल्लोकमाचरेत् । रातां मार्गगदूषयन्'

इत्यादीनां पर्यालोचनात् । बाल्यञ्च शक्तिविद्याभिजनाद्युत्कर्षाणां

सतामनाविष्करणमेव । न तु कामचाराभक्ष्यभक्षणादि । अन्यथा नाचिरतो दुश्चरितात् । वर्णाश्रमाचारवता इत्यादिप्रमाणव्याकोपप्रसङ्गात् । अथ ब्रह्मविद उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशप्रकारस्सु-
हृदिद्वषत्सङ्क्रमणप्रकारश्चोच्यते । समधिगतविद्यानां भुक्तफल-
कृतप्रायश्चित्तप्रारब्धकर्मव्यतिरिक्तं प्राचीनं कर्म उपायप्रभावादे-
वाग्निप्रोतषीकातूलवत् प्रदूयते । उत्तरश्चाबुद्धिपूर्वकं पुष्करपलाश-
आप इव न श्लिष्यति । पुण्येऽपि विद्यानुकूलव्यतिरिक्तांशस्य
मोक्षविरोधित्वाविरोधित्वाविशेषादनिष्टफलतया पापशब्दाभिल-
प्यस्याश्लेषविनाशावेव ।

श्लो॥ 'नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि'

इत्यादिकं तु विद्यामाहात्म्यजनिताश्लेषविनाशविषयकर्मव्यतिरि-
क्तविषयम् । प्रारब्धं तु भगेनैव क्षीयते । प्रारब्धकर्मणश्च न
तद्देहपातावधिकत्वनियमः । कर्मणां विचित्रफलत्वात् । अस्मा-
च्छरीरात्समुत्थायेत्यादेरन्तिमशरीरविषयत्वात् । तत एवान्ति-
मशरीरनिवृत्तौ देशकालनियमाभावोऽपि सिद्धः । एवं बुद्धिपूर्-
वमुत्तरमपि भोगेन प्रायश्चित्तेन वा क्षीयते । न चैष प्रायशः
विद्यानुकूलं पुण्यपापञ्च बुद्धिपूर्वं करोति फलाभिसन्धियुक्त-
कर्मणः विद्याविरोधित्वात् फलान्तरेषु च विरक्तत्वात् । पापे
त्वोश्चराज्ञातिलङ्घनभयान्न प्रवर्तते । यदि च बुद्धिपूर्वं प्रवर्तते
तदा भीतः स्वयमेव तदुचितं प्रायश्चित्तं करोति । यदि न करो

तदा तत्फलं प्रारब्धवसानात् पूर्वमेव यथाकथञ्चित्फलति । न तु जन्मादिप्रयोजकं भवति । तथा च भुक्तफलकृतप्रायश्चित्तव्यतिरिक्ता । प्राचीनपापपुण्यराशयः विनाशविषयाः । अबुद्धिपूर्वोत्तरपापपुण्यराशयः अश्लेषविषयाः इति निष्कर्षः ।

नन्वेवं समस्तपलये साधुपापकृत्ययोर्हानिं सुहृद्दिद्विषदुपायनञ्च कथं घटते? तथाहि न तावत् पूर्वकृतयोः पापपुण्ययोः । तत्र केषाञ्चित्कर्मणां दत्तफलत्वात् । केषाञ्चित्प्रायश्चित्तविद्याभ्यां विनष्टत्वात् । फलवत्तयोरपि कर्मस्वरूपनिवर्तकत्वात् । केषाञ्चित्प्रारब्धफलकर्मणां भोगेनैव क्षपितत्वात् । एवमुत्तरकृतानामबुद्धिपूर्वकानाञ्चाश्लिष्टत्वात् विद्यानुकूलानाञ्च विद्ययैव फलभूतया निवृत्तत्वादिति चेदत्रोच्यते । दत्तफलमदत्तफलञ्चेति पूर्वाधं द्विविधम् । अदत्तफलमपि प्रायश्चित्तविनष्टमविनष्टञ्चेति । अविनष्टमपि प्रारब्धफलं अप्रारब्धफलञ्चेति । अत्रान्तिम विद्याविनाशयम्, एवमुत्तरमपि विद्यानुकूलमननुकूलञ्चेति द्विविधम् । अननुकूलमपि बुद्धिपूर्वमबुद्धिपूर्वञ्चेति । तत्राबुद्धिपूर्वस्य विद्यामाहात्म्यादश्लेषः । एवं ययोः कर्मरयोः प्रबलकर्मन्तरप्रतिरोधाददत्तफलयोरश्लेषविनाशौ भवतः । तयोर्हानिं सुहृदाद्युपायनञ्चोच्यते । अश्लेषविनाशौ च कर्मशक्तिप्रतिबन्धतन्नाशावेव । सा च शक्तिः भगवत्प्रीतिकोपविशेषात्मिका । तादृशौ च प्रीतिकोपौ सुहृद्दिद्विषद्गोचरौ भवत इति तावत्तैवोपायनमुच्यते । अत्राय विशेषः । विद्यानुगुणानामदत्तफलानां

कर्मणां शरीरपातादुर्ध्वं विनाश उपासनञ्च । इतरेषां तु विद्या-
धिगमदशायामेवाश्लेषविनाशौ । उत्क्रमणदशायाञ्च हानमुपायन-
ञ्चेति विभाग इति । न्यासविद्या तु प्रारब्धमपि निश्शेषं विना-
शयितुं शक्ता । तथापि रागविषयमंशं तदनुबन्धदुःखञ्च स्थाप-
यति । निश्शेषवैराग्ये तु निश्शेषपन्निवर्तयति । अत एवार्तदृष्ट-
भेदः । रागविषयांश एतद्देहावसानिकः देहान्तरावसानिक इति
दृष्टेन परिच्छेत्तुं शक्यम् । विचित्रत्वात्पुसां अभिप्रायपद्धते ।
अस्याञ्च विद्यायामन्तिमप्रत्ययापेक्षाऽपि न विद्यते । अत्राचार्या

श्लो॥ प्रारब्धकर्माविधिको मोक्ष इत्थमुपासितुः ।

दृष्टस्य देहावधिक आर्तस्यान्यवधिर्मतः ॥ इति

उत्क्रामिष्यतस्सर्वस्य पूर्वं वागन्द्रियं तदनु च ज्ञेयाणि नवेन्द्रि-
याणि मनसा सहाविभागं गच्छन्ति । तच्च सर्वेन्द्रियमयुक्तं
मनः प्राणेन । स चैकादशेन्द्रियसंयुक्तो जीवेनाविभागं गच्छति ।
स च जीवात्मा इन्द्रियप्राणसंयुक्तः सूक्ष्मः पञ्चभूतैरप्यविभागं
गच्छति । तानि पञ्च भूतानि इन्द्रियप्राणजीवसंयुक्तानि परमात्म-
नाविभागं गच्छन्ति । एतावच्च निवृत्तद्विदुषोऽस्माधारणम् । अवि-
दुषस्तु विशेषः प्रागेवोक्तः । विद्वान्स्तु सर्वो मूर्धन्यया ब्रह्मना-
ड्या सुखेन शरीरान्निष्क्रामन्नविरहस्मितपक्षोदगमनावदमन्दक-
न्दुवैद्युतवहणेन्द्रप्रजापतिसत्तारातिवाहिकैः पुरुषैः क्रमाद्यथा स्व-

सन्देशमतिवाह्यमानो वैद्युतेनामानवनाम्ना तेनव क्रमाद्वरुणादि-
समीपं नीतः तेन ब्रह्मसमीपमुपनीयते । उत्क्रम्य गच्छतश्चास्य
सर्वकर्मक्षयेऽपि विद्यामाहात्म्यादेव सूक्ष्मणरीरभिलष्य किञ्चि-
द्विगुणद्रव्यमुपष्टम्भमनुवर्तते । निश्शेषविद्याविनाशश्च विशिष्ट-
देशगतिसापेक्ष इति गतिशास्त्रादेवाध्यवसीयते । यथाच तमेतं
वेदानुवचनेनेत्यादिशास्त्रेण विद्योत्पत्तेर्वर्णाश्रमधर्मशौचाचारदेशका-
लाद्यपेक्षाऽवगम्यते । तथा निश्शेषाविद्यानिवृत्तिरपि विशिष्टदे-
शगतिसापेक्षेति शास्त्रादवगम्यते । उत्क्रमणप्रभृति चोत्तरोत्तर-
मतिशयितज्ञानानन्दशाली जायते । प्राणेन्द्रियादिमत्वाच्च मध्ये
भोगविहारसवादाद्युपपत्तिः । अमानवकरस्पर्शादारभ्य चासौ
मुक्तः । ततः पूर्वस्सर्वोऽप्युपायव्यापारः । फल परमपदपर्यङ्कारो-
हण दिकम् । तथा ह्ययमीश्वर इवापहतपाप्मत्वसत्यसङ्कल्पत्वा-
दिविशिष्टो भवति । तच्चास्य समस्तप्रतिबन्धकात्यन्तिकलया-
दाविर्भूत स्वाभाविक रूपम् । ततः पर कदाचिदप्यस्य न
ससारात्मिका पुनरावृत्तिः । तत्र स्वतन्त्रपरमपुरुषसङ्कल्पाद्वा स
यदि पितृलोककामो भवति । मातृलोककामो भवतीत्यादिना
मातृपितृलोककामनायः श्रुतत्वात् पित्रादिलोककामनायत्तस्वस-
ङ्कल्पाद्वा तादृशस्थानस्य स्वर्गादिवन्नश्वरत्वेन वा पुनरावृत्ति-
सम्भावना स्यात् । न स्यात् । परमपुरुषस्सत्यसङ्कल्पोऽत्यन्त-
प्रियतम ज्ञानिन प्राप्य कदाचिदपि नावर्तयिष्यति ।

श्लो॥ 'मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।
नाप्नुवन्ति महात्मानस्संसिद्धिं परमां गताः॥'
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ।

इत्युप्रकम्य

‘बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते’

इत्यादिप्रमाणात् । निश्शेषक्षीणकर्मबन्धस्यासङ्कुचितज्ञानस्य पर-
ब्रह्मानुभवैकस्वभावस्य तदन्यात्यन्तहेयपुरुषार्थतत्साधनारम्भादिषु
कामनानुदयान्न स्वसङ्कल्पात्पुनरावृत्तिशङ्का । पितृलोककामो
भवतीत्यादिक तु स्वसङ्कल्पभगवत्सङ्कल्पान्यतरसृष्टपरमपुरुष-
भोगनिमग्ना प्राकृतपित्वादिभोगरूपत्वेन भोगविभूत्यनुभवविशेष-
प्रतिपादकमिति नानुपपत्तिः ।

‘काल स पचते तत्र न कालस्तत्र वै प्रभुः’

इत्यादिना कालाकाल्यत्वाजरत्वाक्षरत्वादि प्रतिपादनात् । स्था-
नानित्यत्वप्रयुक्ता न पुनरावृत्तिशङ्का । अतो मुक्तः पुनर्न निव-
र्तत इति । अथ कोऽसौ मोक्ष ? निश्शेषाविद्यानिवृत्तिरूपंपरि-
पूर्णब्रह्मानुभवः । स एव यथाधिकारं भक्तिप्रपत्यन्यतरोपायेन
साध्यते । स चानुभवस्सर्वविषयकस्सङ्कोचवर्गानां कर्मणा निश्शे-
षक्षयात् ।

‘सर्वं ह पश्यः पश्यति निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ।
मम साधर्म्यमागता’

इत्यादिप्रमाणैः स चायमनुभवः पुनः कदापि न क्षीयते कारणाभावात् । अतो मुक्त ईश्वरवत् सर्वज्ञः ।

तन्वसौ मोक्ष. नित्योवाऽऽगन्तुको वा । नाद्यः । साधनानुष्ठानवैफल्यात् । न द्वितीयः । मोक्षस्य नश्वरत्वप्रसङ्गाज्जातस्य विनाशध्रौव्यादिति चेन्न । पूर्वाविधिमतो ध्वंसस्योत्तरावधिराहित्यवदस्याप्युत्तरावधिराहित्यात् । भावान्तराभाववादिनो धीसङ्कोचध्वंसरूपत्वात् परिपूर्णब्रह्मानुभवरूपमोक्षस्येति नानुपपत्तिः । अत्रेदमवधेयम् । धर्मभूतज्ञानं तु द्रव्यं नित्यञ्च द्रव्यत्वादेव विकारयोगि । तच्च सर्वविषयकत्वस्वभावमपि कर्मणा प्रतिबद्धं सत् तत्तत्कर्मतारतम्येन विषयप्रकाशनतारतम्यवत् । यथा प्रकाशस्वभावस्यापि प्रभाद्रव्यस्य घटभित्त्याद्यवधारणाधोनप्रकाशप्रतिबन्धस्तदभावे च स्वाभाविकः प्रकाशः । तथा प्रतिबन्धककर्मणां निश्शेषक्षये सति स्वाभाविकसर्वविषयप्रकाशनरूपावस्था जायते । सैव सङ्कुचितावस्थावस्थितस्य ज्ञानस्य स्वपरयाथात्म्यानवगाहिनः अविद्याशब्दवाच्यस्य ध्वंसः । यथा घटत्वावस्थावस्थितस्य मृद्द्रव्यस्य कपालावस्थाप्राप्तिर्ध्वंसः तद्वत् तथा चायिद्यानिवृत्तिरूपपरिपूर्णब्रह्मानुभवस्य जातत्वेऽपि तस्य तद्विरोध्यवस्थायास्तदुत्तरमभावात् तस्य नित्यत्वमिति । आहुश्च महर्षयः —

श्लो॥ 'यथा न क्रियते ज्योत्स्ना मलप्रक्षालनान्मणेः ।

दोषप्रहाणान्न ज्ञानमात्मन क्रियते तथा ।

यथोपपानकरणात् क्रियते न जलाम्बरम् ।

सदेव नीयते व्यक्तिमसतस्सम्भवः कुतः॥

तथा हेयगुणध्वंसादवबोधादयो गुणाः ।

प्रकाश्यन्ते न जन्यन्ते नित्या एवात्मनो हि ते॥' इति

ननु यदि मुक्तस्सर्वज्ञस्स कथं न दुःख्येत्? प्रतिकूलवि-
षयविशेषसन्दर्शनस्यैव दुःखहेतुत्वात् । लोके तथैव दृष्टेः । न
चानुकूलमात्रविषया मुक्तधीरिति वाच्यम् । सर्वं ह पश्यः पश्य-
तीति श्रुतेस्सङ्कोचकाभावात् । न च न पश्यो मृत्युं पश्यति
न रोगं नो तदुःखतामिति श्रुत्या सङ्कोचस्सोढव्य इति वाच्यम् ।
सङ्कोचककर्मणां निश्शेषक्षीणत्वात् । न च बह्वदशायां केन-
चिद्धेतुनाऽनुकूलेषु प्रतिकूलबुद्धिवदिदोनां प्रतिकूलेष्वप्यनुकूल-
बुद्धिरिति वाच्यम् । तथा मतीदानीमप्युपाध्यनुवृत्त्या कर्मबन्धा-
नुवृत्तिरिति मुक्तेरेवाभावप्रसङ्गात् । तथा च मुक्त-
बुद्धेस्सङ्कोचासङ्कोचविकल्पासहत्या पापाणकल्पपक्ष एव ज्याया-
निति चेन्मैवम् । सर्वस्यापि वस्तुजातस्य वामुदेवविभूतितया
स्वतोऽनुकूलत्वात् । वामुदेवस्य च निरुपाधिकस्वामित्वान्निरूपा-
धिकस्वामिविभूतितया परिदृश्यमानं सर्वं स्वतोऽनुकूलमेव भवेत्
न च स्वतोऽनुकूलस्वभावं सर्वं ब्रह्मैरनुकूलतया कथं न गृह्यत
इति वाच्यम् । कर्मसंवृतधियां तेषां कर्मानुगुण्येनानुकूलप्रति-
कूलोदासीनतया भानान् । प्रतिबन्धकनिवृत्तावेव स्वभाविकानु-

कूल्यप्रतीतेः । यथा पित्तोपहतस्य क्षोरादेरभोग्यत्वेऽपि पित्त-
शान्तौ तस्यैव भोग्यत्वम् । आहुश्च महर्शयः —

श्लो॥ वस्त्वेकमेव दुःखाय सुखायेऽप्यागमाय च ।
कोपाय च यतस्तस्माद्वस्तु वस्त्वात्माकं कुतः॥ इति ।

श्लो॥ तदेव प्रीतये भूत्वा पुनर्दुःखाय जायते ।
तदेव कोपाय यतः प्रसादाय च जायते ॥ इति च ।

अतस्सर्वोपाधिविगमे स्वाभाविकानुकूल्याविष्कार उच्यत इति,
स्यादेतत् ।

मुक्तानां दुःखासंबन्धः —

ननु संसारित्वावस्थसिद्धं नित्यानां प्रातिकूल्यं स्वा-
नुभूतं प्राचीनञ्च दुःखं मुक्तः पश्यति वा न वा? आद्ये
श्लो॥ 'गन्धाश्मरजसा स्पृष्टो नष्टो दीपः पुनर्ज्वलेत्' इति
न्यायेन पुनरपि दुःखसन्ततिस्स्यात् । उत्तरव मुक्तानां धीस-
ङ्कोचप्रसङ्गः । तदा हि दुःखमपि स्यात् । तस्य धीसङ्कोचव्या-
प्यत्वात् । अतो वद्धावस्थायां कनिषयदुःखानुभवः । मुक्ताव-
स्थायामनन्तदुःखानुभव इत्यायातगिति चेन्न । स्ववृत्तिवर्तमान-
दुःखसाक्षात्कारस्यैव दुःखित्वरूपत्वात् स्वीयप्राचीनदुःखानां स्व-
वृत्तित्वेऽपि वर्तमानत्वाभावात् अन्यदुःखानां वर्तमानत्वेऽपि स्व-

वृत्तिवाभावाच्च न मुक्तस्य दुःखानुभवः । न हि प्राप्ताभिषेकं
राजकुमारं प्राचीनकारागृहवासधीर्दुःखाकरोति ।

अत एव (श्लो) 'प्राप्तानि दुःखान्यपि दण्डकेषु सञ्चि-
न्त्यमानानि सुखी बभूवुः' इत्युक्तम् ।

निरयाणामपि वासुदेवविभूतित्वेनानुकूलत्वात् कर्मिणां
वासुदेवविभूतिभूतानां केपाञ्चित् प्रातिकूल्यं कमृकृतमेव तन्नि-
वृत्तौ कथं तेषां प्रातिकूल्यम् । एवं तद्भिन्नस्य सर्वाधारत्वात्
स्ववृत्तिवर्तमानदुःखसक्षात्कारवत्त्वात् तस्य दुःखित्वं स्यादिति
चेन्न । तस्य जीवद्वारा दुःखाश्रयत्वेऽपि साक्षात्सम्बन्धेन तदना-
धारत्वात् । विकारिदुःखित्वादेस्साक्षादाधारत्व एव हि दोषः ।
अत एव प्रपञ्चान्तर्यामिणस्तद्गतदोषास्पर्श उपपद्यते । न चैव
मपीश्वरस्य सर्वशरीरत्वात्सम्बन्धेन स्यादिति वाच्यम् ।

'द्वासुपर्णा सुयजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति'

इति श्रुत्या कर्मबन्धस्यैव दुःखहेतुत्वप्रतिपादनेन शरीरसम्ब-
न्धस्यदुःखं प्रत्यप्रयोजकत्वात् । दण्डद्यदण्डकयोरेककारागृहसम्ब-
न्धेऽपि दुःखतदभावयोर्दर्शनात् । राजतन्द्रित्ययोश्शरीरसम्बन्ध-
साम्येऽपि दुःखतदभावयोर्दर्शनाच्च । न चैवमपि मनुष्याणां

श्लो॥ 'व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवतिः' दुःखितः ।

इत्यनेन भगवत्साक्षाद्दुःखाधारत्वं प्रतीयत इति वाच्यम् । तस्य दुःखाभिनयमात्रपरत्वात् । अन्यथा दुःखस्यात्यन्तहेयतया तदभ्युपगमे तस्य हेयप्रत्यनीकत्वप्रसङ्गप्रसङ्गात् । न च दुःखवत् क्रोधस्यापि हेयतया रावणादिविषये क्रोधदर्शनात्तस्यापि हेयत्वात्तद्दोहतादवस्थ्यमिति वाच्यम् । दुष्टिनिग्रहध्वन्धरस्य प्रभोर्निग्रहौपयिकस्य क्रोधविशेषस्य सुगुणत्वात् । तथाहि क्रोधी द्विधः । सुनिरसविषयोऽमुनिरसविषयश्चेति । तत्राद्यो न हेयः । तस्य विषयनिरसनद्वारा सन्तोषजनकत्वात् । लोके हि राजानश्शत्रुषु क्रुद्धास्तान् शत्रून् निरस्य तुप्यन्ति । द्वितीयस्तु हेयः । तस्य शोकजनकत्वात् । शत्रुजयप्रवृत्ता हि राजान अशक्त्या शत्रुजयान्निवृत्ताः खिन्ना भवन्ति । अतस्तस्य हेयत्वान्नेश्वरवृत्तित्वम् । अशक्यविषयकोपस्य शोकहेतुत्वेन हेयत्वम् ।

श्रौ॥ द्वाविमौ कण्टकौ तीक्ष्णौ शरीरपरिशोषकौ ।

यश्चालभ्य कामयते यश्च कुप्यत्यनीश्वरः ॥

इत्यनेनाप्यभिधीयते ।

अथैवं रीत्या दुःखिदमपि द्विविधम् । परदुःखदुःखित्वं दुःखित्वञ्चेति । तत्राद्यस्य दयारूपतयाऽहेयत्वात्तस्येश्वरवृत्तित्वे बाधकाभावेन व्यसनेष्वित्यादेर्मुख्यार्थस्वीकार उचित इति चेन्न । परदुःखापचिकीर्षेण दया । न तु परदुःखदुःखित्वम् । तस्य हेयगुणत्वात् । अतस्सर्वशक्तस्य परदुःखदुःखित्वाभ्युपगम अत्र-

चित्त एव । परदुःखप्रतीकारेऽशक्त एव हि स्वयमपि दुःखितो भवति । न तु शक्तः । तथा च दुःखस्य सर्वात्मना हेयत्वात् । भूशं भवतीत्यस्य दुःखाभिनयपरत्वमेवाश्रायितुं युक्तम् सर्वशक्तस्य तथाभिनयोऽप्यासुरोपप्लवलीलायै युज्यत इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । आहुश्चाचार्याः :-

श्लो॥ यत्तु स्वेच्छावतारेष्वभिनयति तदप्यासुरोपप्लवार्थं
या दुःखापाचिकीर्षा परहितमनसस्सैव भक्तानुक्त्वा
रोषोऽपि प्रीतये स्यात्सुनिरसिरसविषयस्तस्य निस्सीमशक्तेः
इति ।

अतस्साक्षात्सम्बन्धेन स्वगतवर्तमानदुःखादिदर्शनस्यैव दुःखानुभव-
वरूपत्वान्न मुक्तानान्दुःखानुभवगन्ध इति । स्यादेतत् ।

आनन्दतारतम्यनिरासः

ननु मुक्तानामानन्दे तारतम्यं वक्तव्यम् । तद्धि साध-
नतारतम्यायत्तं मुक्तिसाधनं हि ज्ञानम् । तत्तारतम्यञ्च लोकत-
एवारगम्यते । मनुष्यापेक्षया देवानामृषीणाञ्च बहुतरतपश्चर्या-
तिगणितशक्तिमत्त्वञ्च पूराणादिषु प्रसिद्धम् । प्रयत्नाधिक्यञ्च
फलाधिक्यगमकम् । अन्यथा प्रयत्नानर्थक्यप्रसङ्गः । साधनानु-
ष्ठानवैषम्ये सत्यपि तुल्यफलदाने ईश्वरस्य वैषम्यप्रसङ्गश्च ।

तथा सैषानन्दस्य मीमांसा भवतीत्यारभ्य मनुष्यादिचतुर्मुख-
पर्यन्तानां मुक्तानामानन्दतारतम्य प्रतिपाद्य श्रोत्रियस्य चाका-
महतस्येति तत्तन्मुक्तेष्वपि तत्तदानन्दतारतम्यमतिदिश्यते । अत-
स्तत्तन्मुक्तानामानन्दतारतम्य सिद्धम् । परमसाम्यश्रुतिश्चास-
ङ्कुचितार्था न त्वयापि व्यवस्थापयितुं शक्यते । जगत्कारण-
त्वलक्ष्मीपतित्वादेर्मुक्तेष्वसम्भवात् । शेषत्वशेषित्वाणुत्वमहत्त्वा-
दिप्रयुक्ततारतम्यस्य दुरपल्लवत्वाच्च । अतो निर्दोषत्वमात्रेणै-
वेश्वरसाम्यपरा परमसाम्यश्रुतिः ।

ततश्च मुक्तानां यथा साधनानुष्ठानमानन्द तारतम्य-
सिद्धिरिति चेदुच्यते । अस्तु साधनतारतम्यम् न तत्स्वाभा-
विकम् । अपि तु कर्मकृतमिति ।

श्लो॥ 'अविद्या कर्म सज्ञान्या तृतीया शक्तिरिष्यते' इति ।
कर्मस्वरूपमभिधाय

‘तथा तिरोहितत्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञसंज्ञिता ।

सर्वभूतेषु भूपाल तारतम्ये न वर्तते ॥’ इति

महर्षिवचनादवगम्यते । मुक्तौ च निश्शेषकर्मधायेण कुतस्त-
त्प्रयुक्तं ज्ञानतारतम्यम् ? अस्तु विज्ञाने तारतम्यम् । तथापि
तत्प्रयुक्तं न साध्यतारतम्यम् । स्नान सप्तविधं प्रोक्तमित्यु-
क्तवारुणाग्नेयादिस्नानतारतम्येऽपि तत्साध्यशुचित्वे तारतम्या-

दर्शनात् । शक्ताशक्तविभागेन प्रायश्चित्ततारतम्येऽपि दुरितनि-
वृत्तितारतम्यादर्शनात् । बुद्धिमबुद्धिमत्क्रीतसुवर्णक्रयतारतम्येऽपि
क्रीततारतम्यादर्शनाच्च । उषरानूषरक्षेत्रनिक्षिप्तबीजतारतम्या-
भावेपि तत्साध्यफलतारतम्यदर्शनाच्च । मन्दामन्दपुरुषकर्तृकश्रव-
णतारतम्याभावेपि तत्साध्यज्ञानतारतम्यदर्शनाच्च । स्वर्गापव-
र्गकामपुरुषानुष्ठित ज्योतिष्ठोमावैषम्येऽपि तत्साध्यफल-
तारतम्यदर्शनाच्च । हिताहितपुरुषकृतसेवासाम्येपि तत्फलराजा-
नुग्रहतारतम्यदर्शनाच्च । तार्णातिर्णरूपसामग्रीवैषम्यतज्जन्यवह्निवै-
रूप्याभावाच्चान्वयव्यतिरेकाभ्या व्यभिचारात् । न च प्रय-
त्नानर्थक्यम् । उपासनकालीनानन्दविशेषसम्पादनेन तत्सार्थक्यात् ।
अत एव न वैषम्यमीश्वरस्य । अतो न साधनतारतम्यमान-
न्दतारतम्ये प्रमाणम् ।

अप्रामाणिकश्चायमानन्दतारतम्यवादः । तथाहि । न
तावत् प्रत्यक्ष प्रमाणम् । तस्य वैषयिकानान्दविषयत्वात् । अत
एव नानुमानम् । तस्य प्रत्यक्षावगतव्याप्तिग्रहणमूलकत्वात् ।
अप्रयोजकत्वाच्च । नापि श्रुतिः । आदर्शनात् । परमसाम्यश्रु-
तिविरोधाच्च । न चासौ निर्देष्टत्वेन साम्यपरा । सङ्कोचे
मानाभावात् । पारम्यविशेषणस्वारस्यभङ्गाच्च । तथा 'विद्वान्
पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमित्यत्र विधूयेति त्वा-
प्रत्ययेन निर्देष्टव्यस्य साम्ये हेतुत्वप्रतिपादनेन,

‘सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता, रस ह्येवायं लब्धानन्दी भवति, एष ह्येवानन्द याति, ब्रह्मणो महिमानमाप्नोतीति’

श्रुतिभिः ‘भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चेति’ सूत्रेण चावगतस्य भोगसाम्यस्यैव तत्साध्यत्वेन वक्तव्यत्वात् । अत एव ‘ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति’ व्यपदेश उपपद्यत । यथा राज्ञा समानभोगेऽधिकारिणि राजैवायमित्युच्यते । न च किञ्चित्साम्ये । एतेन ‘सैषानन्दस्य मीमांसा भवतीत्यादिना मुक्तानामानन्दतारतम्यप्रत्याशाऽपि प्रत्युक्त । परमसाम्यश्रुतिविरोधात् । यथोदके शुद्धे शुद्धमासक्तं तादृगेव भवतीति दुष्टान्तेन शुद्धोदकस्यासक्तस्य रूपरसादिसाम्यवदत्रापि निर्दोषयोर्मुक्तब्रह्मणोरानन्दसाम्यस्यैव वक्तव्यत्वाच्च । आनन्दमीमांसायामपि मुक्तानन्दतारतम्यानुक्तेष्व । तत्र हि मनुष्यगन्धर्वानारभ्य ब्रह्मयज्ञपर्यन्तानाममुक्तानामेवोत्तरोत्तरमानन्दे शतगुणितत्वं प्रतिपाद्यते । न तु मुक्तेभ्यो मुक्तानाम् । किञ्च सैषानन्दस्य मीमांसा भवतीति वावयमानन्दगतत्वेनावगतब्रह्मानन्दप्राचुर्यस्यापरिच्छिन्नत्वप्रतिपादनाय प्रवृत्तमिति सैपेति निर्दिष्टप्रतिनिर्देशकतच्छब्दसमभिव्याहारादवगम्यते । ‘यतो वाचो निवर्तन्ते’ इति श्लोके ‘आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानिति’ ब्रह्मानन्दोपसंहारस्तदेवावगमति । तत्र कथं मुक्तानन्दतारतम्येऽपि तात्पर्यं कल्प्यते । तथा सति तात्पर्यभेदा

द्वाक्यभेदापत्तेः । तर्हि प्रतिपर्यायं श्रोत्रियस्येत्यभिधानं किमर्थमिति चेदुच्यते । उपक्रमे तावत्सोऽनुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति मुक्तस्य ब्रह्मणा समं सर्वकामावाप्त्या प्रचुरानन्दयोगस्य सङ्ग्रहेणोक्तस्य तद्विवरणतया सैषानन्दस्येत्यादेः प्रवृत्तत्वात् । तत्र श्रोत्रियस्येत्यनभिधाने मनुष्यगन्धर्वदीनाममुक्तानामिव तन्मुक्तानामपि तेनैव पदेन सङ्ग्रहप्रसङ्गेन तदानन्दस्याप्यन्योन्यमपकर्षप्रसङ्गेनाभिमतब्रह्मानन्दसाम्यन्न मिध्येत् । तदभिधाने तु सर्वानन्दानां ब्रह्मानन्द इव मुक्तानन्देऽप्यन्तर्भावसिद्धौ तदपकर्षो न सिद्धयेत् । अतोऽवश्यं तद्वक्तव्यम् । सर्वत्र श्रोत्रियस्येति पदमेकं मुक्तपरमेव । तथा च 'स एको ब्रह्मण आनन्द' इत्यनेन मनुष्यगन्धर्वानन्दप्रभृति चतुर्मुखानन्दपर्यन्तानामुत्तरोत्तरशतगुणितानामानन्दानां शते पञ्चाशन्न्यायेन ब्रह्मानन्दान्तर्भावेन ब्रह्मानन्दस्यापरिच्छिन्नत्वप्रतिपादनवत् श्रोत्रियस्य चोक्तमहस्येत्यनेन मुक्तानन्देऽपि तेषामन्तर्भावप्रतिपादनात् ब्रह्मतुल्यानन्दयोगित्वं चेत्येकत्र मुक्तस्यापीत्यभिमतसिद्धेः ।

नन्वेवमपि स एको ब्रह्मण आनन्द इति ब्रह्मानन्दे परिच्छेदराहित्यं प्रतिपाद्य श्रोत्रियस्येति मुक्तानन्देति देशेन मुक्तस्य ब्रह्मतुल्यानन्दसिद्धौ प्रतिपर्यायं श्रोत्रियस्येति दत्तदानन्दातिदेशः किमर्थं त्रियत इति चेन्मैवम् । 'रसो वै सः ।

रसं ह्येवायं लब्धानन्दी भवति । एष ह्येवानन्द याति । 'यतो वाचो निर्वर्तन्ते ।' 'आनन्द ब्रह्माणो विद्वानित्यादिभिर्ब्रह्मणो निरतिशयानन्दत्वमस्पतिपत्या अमुक्तदेवमनुष्यादिजीवानन्दानां तारतम्यदर्शनेन तद्वन्मुक्तदेवमनुष्याद्यानन्दानामपि तारतम्यं पश्यता केषाञ्चित्मन्दानां सम्प्रतिपत्यर्थं मनुष्यगन्धर्वप्रभृत्या-
नन्दानामपि शते पञ्चाशन्न्यायेन मुक्तानन्देऽन्तर्भावप्रतिपादनाय प्रतिपर्यायं श्रोत्रियस्य चेत्युक्तम् । अतस्सैपाऽनन्दस्येत्यनेन मुक्तस्य ब्रह्मानन्दतुल्यानन्दवत्त्व प्रतिपाद्यत इति न मुक्तानन्द-
तारतम्यसिद्धिः । न चैवमपि 'मुक्तस्य जगद्व्यापारवर्जमित्य-
नेन जगत्सृष्ट्यादिलीलासम्भवेन तत्प्रयुक्तानन्दाभावेन न ब्रह्मतुल्यानन्दसिद्धिरिति वाच्यम् । जगद्व्यापाराभावेऽपि
तद्व्यापाराधीनानन्दानां मुक्तेष्वपि पित्रादिव्यापा-
राधोनफलभोगजनितानन्दत्वां तद्व्यापारशून्यपुत्रादिष्विव
सम्भवान् । मुक्तानामीश्वरेण भोगसाम्यं 'भोगमात्रसाम्यलि-
ङ्गाच्चेति' सूत्रेण प्रतिपादितम् । अतो मुक्ता ईश्वरेण समान-
भोगा इति सिद्धम् ।

हरि ओम् शुभमस्तु

श्रीः

अथ कैवल्यवादः

ननु स्वात्मानन्दानुसन्धानमात्ररूपकैवल्यारव्योऽपि मोक्षो
भगवद्यामुनमुनिभिर्वक्तः ।

श्लो॥ 'ऐश्वर्याक्षरयाथात्म्यभगवच्चरणार्थिनाम् ।

वेद्योपादेयभावानामष्टमे भेद उच्यते ॥

संसृत्यक्षरवैष्णवाध्वसु नृणां' इति

अनुसृतश्चायं मोक्षो भाष्यकारैरापि । तथाहि-

श्लो॥ 'चतुर्विधा भजन्ते मां ये जनाः'

इत्यादौ जिज्ञासुः प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपा वाप्तीच्छुरित्युक्तम् ।
तथा चाष्टमाध्याये 'ओमित्येकाक्षर ब्रह्म व्याहरन् माम-
नुस्मरन्' मद्वाचक व्याहरन् वाच्यं मामनुस्मरन् आत्मनः प्राणं
मूर्धन्याधाय देहं त्यजन् य प्रयाति स याति परमा गतिम् ।
प्रकृतिवियुक्त मत्समानाकारमपुनरावृत्तिमात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थ
इति चोक्तम् । अतः परमध्यायशेषेण ज्ञानिनः कैवल्यार्थिन-
श्चापुनरावृत्तिमैश्वर्यार्थिनः पुनरावृत्तिञ्चाहेत्युक्त्वा मामुपेत्येत्या-
दिक प्रभवत्यहरागम इत्यन्त व्याख्याय कैवल्यं प्राप्तानामपि
पुनरावृत्तिर्न विद्यत इत्याहेत्युक्त्वा 'परस्तस्मात् इत्यादिकमपि'

तद्धाम परमं मम 'इत्येतदन्तं' व्याख्यातम् । अनन्तरञ्चात्म-
याथात्म्यविदः परमपुरुषनिष्ठस्य साधारिणी गतिमाहेत्युक्तम् ।
अथ तदुत्तरं द्वयोरप्यर्चिरादिका गतिः श्रुतौ श्रुता । सा
चापुनरावृत्तिलक्षणा । यथा च पञ्चाग्निविद्यायामित्युपक्रम्य
महता ग्रन्थेनाक्षरनिष्ठस्याप्यर्चिरादिका गतिरुक्ता । द्वादशा-
ध्याये च 'ये त्वमक्षरम्' इत्यत्र तेऽपि मां प्राप्नुवन्ति ।
ध्रुवं मत्समानाकारमसंसारिणमात्मानं प्राप्नुवन्त्येवेत्यर्थ इत्यु-
क्तम् । अतस्साम्प्रदयिक एवाय कैवल्याख्यो मोक्ष इति
केचित् ।

अत्रोच्यते न तावदयं मोक्षो भाष्यकाराभिमतः ।
शारीरकभाष्ये व्यक्तमुक्तत्वात् । तथा हि वाक्यान्वयाधिकरणे
तावदमृतत्वस्य परमपुरुषवेदनैकोपायतया प्रतिपादनादित्युक्त्वा
परमपुरुषविभूतिभूतस्य प्राप्तुरात्मनस्स्वरूपयाथात्म्यवेदनमपवर्ग-
साधनभूतपरमपुरुषवेदनोपयोगितयाऽऽवश्यकम् । न स्वत एवो-
पायत्वेनेत्युक्तम् । तथा येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्य इति
व्याख्याने तत्तद्वाङ्मयभिमतमोक्षविकल्पानुपन्यस्य त्रैव्यस्तनिष्णात् त्
इत्यादिना जीवपरयोः स्वरूपस्वभावानुपनिषाद्य जीवस्याना-
दिकर्मरूपाविद्यानिरोहितस्याविद्योच्छेदपूर्वकं स्वाभाविकपरमा-
त्मानुभवमेव मोक्षमाचक्षत इत्युक्तम् । सर्वकर्मविनिर्मुक्तात्म-
स्वरूपावाप्तिर्हि भगवत्प्राप्तिगर्भा इति च ।

एवं वरदविष्णुमिश्रैरपि—नन्वेवं निश्शेषकर्मक्षयाभावात्
कैवल्यप्राप्तौ न मुक्तस्स्यादित्याशङ्क्य सत्यममुक्त एव सः
मोक्षस्य परमात्मानन्दानुभवरूपत्वात्, तस्य ब्रह्मानन्दानुभवा-
भावात्। स्वानन्दमात्रानुभवात्। स्वानन्दमात्रानुभवश्च

श्लो॥ 'योगिनाममृत स्थानं स्वात्मसन्तोषिणश्च ये' इति
भगवत्पराशरवचनात्। मुक्तिव्यतिरिक्तगनपायि योगसाध्यमै-
श्वर्यमिति भट्टपराशरपादैरध्यात्मखण्डद्वयव्याख्यायामैश्वर्याक्षर-
योरपवर्गव्यतिरिक्ततया तुल्यत्वं दर्शितम्। यदि वाऽसौ मोक्षः।
तदा स्वाभाविकरूपप्राप्तिमन्तरेण न पर्यवसानम्। यदि पर्यव-
सानं तदा नित्यससारिविशेष एवायमिति मन्तव्यम्।

उक्तञ्च सङ्गतिमालायां श्रीविष्णुचित्तैः— ननु ब्रह्मप्रा-
प्तीच्छयोपक्रान्तस्योपासनस्य कथं कैवल्यप्रापकत्वम्? उच्यते
यथा स्वर्गकामस्येव यागे प्रक्रान्तस्यायथावदनुष्ठाने ब्रह्म-
राक्षसत्वादिर्भवतीति।

ननु कस्यैव विधे स्वाभाविक भगवदनुभवयोग्यतागन्ध-
विभुरतया दग्धवीजपर्याये स्वान्मन्यगिलापा स्यादिति चेद्वन्त-
नैवं विधोऽपि स्वर्गगणुपुनर्भिक्षोदनादिप्रभित्तापिणो दृश्यन्ते। कि-
'पुनरतिशयानन्दशालिन्येवंविधे। प्रगिदञ्च प्रियास्पदत्वं स्वा-
त्मनः। आगमश्च श्लो॥ 'आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमिति'

कथं तत्र मोक्षव्यपदेश इति चेत् दुःखहेतुभूतदेहेन्द्रियात्यन्त-
 लयात् । केन मार्गेण गच्छति कुत्र तिष्ठतीति चेत् येन
 केनापि मार्गेण यत्र कुत्रापि । न तावदचिरादिगतिः । प्रकृतः
 परस्ताद्वासश्च न युज्यते । परमात्मोपासनप्रकरणेष्वेव तयोः
 श्रवणात् । तद्य इत्थं विदुर्यं चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते
 इति विभागस्यापि परमात्मात्मकस्वात्मानुसन्धानस्वात्मशरीरक
 परमात्मानुसन्धानभेदमूलत्वात् । यदि चास्याचिरादिमार्गेण गति-
 स्स्यात् तदा विशिष्टदेशप्राप्त्या निश्शेषाविद्यानिवृत्तिः ब्रह्म-
 प्राप्तिश्च स्यादेव । स एतान् ब्रह्म गमयतीति श्रवणात् । एवञ्च
 ज्ञानसङ्कोचहेतुभूताविद्यात्यन्तप्रिलयात्सर्वज्ञत्वादप्रसङ्गो दुष्परि-
 हारः । भगवद्भाग्यनुनमुनिभिरपि संसृत्यक्षरवैष्णवाध्वस्विति वैष्ण-
 वाध्वा यथगुपदिष्टः । श्रुतापनिषत्केति सूत्रभाष्ये चाधिगतपर-
 मपुरुषयाथात्म्यस्यानुसन्धेयतया श्रुत्यन्तरप्रतिपाद्यमानाऽचिरादिका
 गतिः या तामपुनावृत्तिलक्षणपरमपुरुषप्राप्तिकरीमुपकोसलाया-
 क्षिपुरुष श्रुतवत् दृष्ट्यादि । अतोऽपि केवलात्मानुसन्धायिनोऽ-
 चिरादिगतिर्नास्ति । अन्यथा तथा परमात्मनिर्णयायोगात् । एत-
 त्सर्वमप्रतीकालम्बनाशयतीति सूत्रे व्यक्तमुक्तम् । भाष्ये पञ्चा-
 ग्निविद्यानिष्ठस्यापि प्रकृतिविनिर्मुक्तप्रलयात्मकस्वात्मानुसन्धानित्वं
 तत्रैव तत्क्रतुन्यायादिना निर्णीतम् । भूमविद्यानिरतप्राणवद-
 वाच्यकेवलजीवोपासकस्य चाचिरादिगतिः कण्ठोक्तस्यातिपिद्धा ।
 एतदधिकरणोपसंहारे च तस्मादचिन्मिश्रं केवल वा चि-

द्वस्तु ब्रह्मदृष्टया तद्वियोगेन च य उपासते न तान्नियति ।
 अपि तु परं ब्रह्मोपासीनानात्मानञ्च प्रकृतिवियुक्तं ब्रह्मात्मक-
 मुपासीनानातिवाहिको गुणो नयतीति सिद्धमिति । एवं सारे
 दीपे चोक्तम् । एवं स्थिते श्रीमद्गीताभाष्यवाक्यान्यपि
 तदनुरोधेन वर्णनीयानि । तत्प्रकारस्तु श्रीमत्तात्पर्यचन्द्रिकायां
 विशदमनुसन्धेयः । अत्रापि तत्प्रकारविशेषः किञ्चिदुच्यते ।
 यस्त्वात्मयाथात्म्यविदः परमपुरुषनिष्ठस्य च साधारणीमर्चि-
 रादिकां गतिमाहेत्यादिग्रन्थस्तु कैवल्यनिष्ठपरमपुरुषनिष्ठयोर्वि-
 षय इति न मन्तव्यम् । किन्तु परमात्मशरीरस्वात्मानुसन्धातृ-
 स्वात्मशरीरकपरमात्मानुसन्धातृभेदभिन्नब्रह्मनिष्ठविषय एव । तथा
 सत्थात्मयाथात्म्यविच्छब्दोऽप्यत्यन्तानुगुणः । एकग्रन्थशकलास्वा-
 रस्यं बहुग्रन्थस्वारस्याय ग्राह्यम् । न चात्र कश्चित् भग-
 वद्यामुनमुनिवचनविरोधगन्धोऽपि । श्रीमद्गीताभाष्येऽपि पञ्चा-
 ग्निविद्यानिष्ठस्य ब्रह्मात्मकस्वात्मानुसन्धानं तत्क्रतुन्यायात् ब्रह्म-
 प्राप्तिश्च स्फुटतरं प्रत्यपादि । अतः केवलात्मानुभवितुर्ना-
 र्चिरादिनागमनपुनरावृत्तिश्च । किन्तु पञ्चाग्निविद्योक्तजीवात्मशरी-
 रकपरमात्मोपासितुः परमात्मशरीरकजीवात्मोपासितुश्चार्चिरादि-
 गमनमपुनरावृत्तिश्चेति । आहुश्चाचार्या —

श्लो॥ 'सर्वकर्मविनिर्मुक्ते मुक्तिभेदः कथं भवेत् ?

कर्मैकदणयोगे तु न मुक्तिर्भक्तिभेदवत्

न च कैवल्यवचसा मुक्तिरेपेति युज्यते

स्वमात्रभुक्तितात्पर्यात्तस्य तत्र प्रयोगतः॥ इति एवं

‘विश्वान्तर्यामितत्वं स्वयमिह निदचिद्विग्रहैर्वा विशिष्टं

यस्यामालम्बनं सा भवभयणमग्नी वीतरागस्य विद्या ।

यस्तूपास्ते यथोक्त तदितरदतथा ब्रह्मदृष्ट्या स्वतो वा

नैतस्य ब्रह्मनाड्योद्गतिरपि न पदव्यचिरादिर्न मोक्षः॥

इति च॥

चतुर्विधा मम जना भक्ता एव हि ते श्रुताः ।

तेपागेकान्तिनः श्रेष्ठास्ते चैवानन्त्यदेवताः॥

अहमेव गतिस्तेषां निराशीः कर्मकारिणाम् ।

ये तु शिष्टास्त्रयो भक्ता फलकामा हि ते मताः॥

‘सर्वे च्यवनधर्माणः प्रतिबुद्धस्तु मोक्षभाक् ।’

इति प्रमाणान्यनुसन्धेयानि । किं बहुना ? केवलात्मन ब्रह्मात्म-
कत्वेनोपासने तस्य तद्विशिष्टब्रह्मोपासनत्वात् यथाक्रतुन्यायात्
ब्रह्मप्राप्तिरवर्जनीयेति । न तस्य कैवल्यमात्रानुभवः ।

किन्तु कैवल्यानुभवपूर्वकब्रह्मानुभवः । स तु नित्यः ।
अनुभविताचिरादिकय । गत्या गच्छति । गत्वा च न
पुनर्निवर्तते । केवलात्मानुभवकामस्तु प्रकृतिविनिर्मुक्तमात्मानं
स्यातन्ध्येणोपास्त इति वक्तव्यम् । तथैव यथाक्रतुन्यायात्

केवलात्मानुभव एव फलं भवति । तथा च तस्य प्रतीकोपा-
सनत्वात् तत्फलमनित्यम् । तदुपासकश्च नाचिरादिमार्गेण गच्छति
पुननिवर्तते च । सर्वे च्यवनधर्माणः प्रतिबुद्धस्तु मोक्षभागि-
त्युक्तेः । एतत्सर्वमभिप्रेत्य श्रीवत्साङ्गमिश्राः —

श्लो॥ 'भोगा इमे विधिनिवादिपदञ्च किञ्च स्वात्मानुभूतिरिति
या किल मुक्तिरुक्ता ।

सर्वन्तद्वृषजलजोषमहं जुषेय हस्त्यद्रिनाथ तव दास्यमहारसज्ञ॥'

इत्यनुजगृह् । अतः केवलात्मानुभवः प्राजापत्यैश्वर्याद्यनुभववन्न-
श्वरः । तत्स्थानमपि प्रकृतिमण्डल एव यत्र कुत्रचिन्मार्गश्च
देवयानाद्यन्य इति सिद्धम् । अधिकमस्मत्पितामहपाद श्रीकृष्ण-
सूरिकृतसारसञ्जीविनीग्रन्थेऽनुसन्धेयम् ॥

इति श्रीरामानुजसिद्धान्तसङ्ग्रहे जीवपरिच्छेदस्समाप्तः ।

श्रीमते श्रीलक्ष्मीनृमिहपरवत्तने नमः ।

हरिः ओम् शुभमस्तु

श्रीः

श्रीमते लक्ष्मीनृसिंहपरब्रह्मणे नमः

अथेश्वरपरिच्छेदः

अथेश्वरश्चिन्त्यते । सर्वेश्वरत्व सर्वव्यापकत्वे सति
चेतनत्वम् । सर्वशेषित्व सर्वकर्मसमाराध्यत्वम् । स्वज्ञान-
स्वेतरसर्वद्रव्यगरीरकत्वम् । स्वतस्सत्यसङ्कल्पत्वादिकं तल्लक्षणम् ।
एवं जन्मादिसूत्रे जगज्जन्मस्थितिलयकारणत्वं ब्रह्मलक्षणमुक्तम् ।
तत्र जन्मकारणत्वादेः प्रत्येकलक्षणत्वपक्षे एकैकस्य लक्षणत्वेऽपि
बुद्धिवैशद्यार्थं लक्षणत्रयमिति बोध्यम् । सम्भूय लक्षणत्वपक्षे
जन्मकारणञ्चतुर्मुखः । स्थितिकारणं विष्णुः । लयकारणं
रुद्र इति कुमतिशङ्काव्यावर्तनं प्रयोजनमिति बोध्यम् ।
एव सत्यादिवाक्येऽप्यनन्तपदेनैव सर्वव्यावृत्तिसिद्धौ ब्रह्मणो
प्रकारित्वव्यावर्तनाय सत्यपदं जडत्वव्यावर्तनाय ज्ञानपदमिति
शङ्कितक्रमेण व्यवच्छेदलाभः प्रयोजनं भाव्यम् । अनन्तपदेन
सर्वव्यावृत्तिः कथमिति चेदित्यग् । अनन्तपदमसङ्कोचोद्देशतः
कालतो वस्तुतश्च परिच्छेदग्रहितमाह । तत्र देशतः परिच्छेदस्तु
देशविशेषनिष्ठाभावप्रतियोगित्वम् । तच्चात्र घटोऽस्ति अत्र
नास्तीति प्रतीत्यादेशविशेषमात्रवृत्तिघटादिषु वर्तते । ब्रह्मणि
तन्नास्ति तस्य सर्वदेशवृत्तित्वात् । अतो देशतः परिच्छिन्न-

व्यावृत्तं ब्रह्म । कालतः परिच्छेदोऽपि कालविशेषनिष्ठाभाव-
 प्रतियोगित्वम् । तच्चास्मिन् कालेऽस्ति न कालान्तर इति
 प्रतीत्या कालविशेषमात्रवृत्तिष्वेव वर्तते । न त्रैकालिकब्रह्म-
 णीति कालपरिच्छिन्नव्यावृत्तं ब्रह्म । वस्तुतः परिच्छेदस्तु एक-
 वस्त्वनुर्यागिकवस्त्वन्तरप्रतियोगिकभेदः । स च घटः पटो नेत्या-
 दिप्रतीत्या वस्त्वन्तरानात्मकघटादिवस्तुष्वेव । न तु ब्रह्माणि ।
 ब्रह्माणस्सर्ववस्त्वात्मकत्वात् । ब्रह्माणि तादृशनिषेधासम्भवात् ।
 अतो वस्तुपरिच्छेदरहितं ब्रह्म । यद्वा सर्ववस्तुसामानाधिकर-
 ण्यार्हत्वं वस्तुपरिच्छेदराहित्यम् । तच्च ब्रह्मण्येव 'सर्वं खल्विदं
 ब्रह्म ।' 'स ब्रह्मा स शिवस्सेन्द्रस्सोक्षरः परमः स्वराट् ।' 'ज्यो-
 तीषि विष्णुर्भुवनानि विष्णुरिति सामान्यतो विशेषतश्च ब्रह्म-
 णस्सर्ववस्तुसामानाधिकरण्यदर्शनात् । अतोऽनन्तपदेनैव सर्वव्या-
 वृत्तिमिद्वि । 'एकमेवाद्वितीय' 'एको ह वै नारायण आसीदि-
 त्यादिश्रवणादसावेकः । निस्समाभ्यधिकश्च न तत्समश्चाभ्यधि-
 कश्च दृश्यत इति प्रमाणात् । स एव ब्रह्मशब्दवाच्यः । तस्यैव
 त्रिविधपरिच्छेदरहितस्य सर्वात्मकत्वेन निरतिशयबृहावब्रह्माणत्व-
 श्रवणात् । निरतिशयबृहत्वब्रह्माणत्वयोरेव ब्रह्मशब्दरूढ्यर्थतावच्छे-
 दकत्वात् । अत्रेदं बोध्यम् । ब्रह्मणद्वो योगरूढः । स च बृह
 बृहि बृद्धागिति धाताः बृहेश्वोपधाया इत्यौणादिकसूत्रेण कर्तरि
 मणिन् प्रत्ययेन निष्पन्नः । तेन योगशक्त्या बृहद्वाचकः । तथा
 च बृहत्त्ववत्सु घटादिषु बृहच्छब्दवत् ब्रह्मशब्दः प्रयुज्यते ।

तथा प्रयोगनिवृत्तयै रूढिरपि स्वीक्रियते । तन्निमित्तञ्च निरति-
शयत्वविशेषितम् बृहत्त्वं ब्रह्मणत्वञ्च । घटादिषु तादृशरूढ्य-
र्थाभावान्न प्रयोगः । न च योगार्थसत्त्वाद्घटादिषु ब्रह्मशब्दप्र-
योगस्यादिति वाच्यम् । योगरूढस्य रूढ्यर्थापरित्यागेनैव योगा-
र्थस्य प्रयोगनियमदर्शनात् । अत एव पङ्कजपदस्य पङ्कजनिक-
र्तृत्वरूपयोगार्थमात्रेण कुमुदादौ न प्रयोगः । प्रकृत्यादिषु ब्रह्म-
शब्दप्रयोगस्तु बृहत्त्वगुणलेशयोगादौपचारिकः । न च प्रकृत्यादिषु
परमपुरुषे च वैदिकप्रयोगतौल्यात् प्रकृत्यादौ गौणत्वं ब्रह्मणि
मुख्यत्वमित्यत्र किं विनिगमकमिति वाच्यम् । बृहति बृह्यति
तस्मादुच्यते परब्रह्म ।

श्लो॥ 'बृहत्त्वाद्ब्रह्मणत्वाच्च तद्ब्रह्मेत्यभिधीयते ।

वेदे भूरिप्रयोगाच्च गुणयोगाच्च शार्ङ्गिणि ॥

तस्मिन्नेव ब्रह्मशब्दो मुख्यवृत्तो महामुने॥'

इत्यादिप्रमाणानामेव विनिगमकत्वात् । ब्रह्मपरिवृढं सर्वत इति
यास्कोक्तेः । देवताकाण्डान्ते 'स विष्णुराह हि त ब्रह्मेत्याचक्षत'
इति विष्णौ ब्रह्मशब्दः योगाच्च । परमपुरुषे मुख्यत्वनियामक-
भूयस्त्वात् । अत एव सर्वत्र बृहत्त्वगुणयोगेन हि ब्रह्मशब्द
इत्युपक्रम्य अतो ब्रह्मशब्दस्तत्रैव मुख्यवृत्तः । तस्मादन्यत्र तद्गु-
णलेशयोगादौपचारिक इत्यभाष्यतेत्यधिकमस्मत्तातपादश्रीकृष्ण-
सूरिकृतब्रह्मशब्दार्थनिरुक्तावनुसन्धेयम् । स एव सदसदव्याकृत-

ब्रह्मात्माकाशप्राणशिवनारायणादिशब्दैः कारणवाक्यगतैस्सामान्यतो विशेषतश्च व्यपदिश्यते । न वृश्चिकोत्पत्तौ क्वचिद्गोमयस्य क्वचिद्वृश्चिकस्य यथाहेतुत्वम् । तथा जगदुत्पत्तिः क्वचिद्ब्रह्मणः क्वचित्प्रकृत्यादेरिति कारणानियमस्स्यादिति वाच्यम् । तथा भेदकप्रमाणान्तरासिद्धेः । 'एकमेवाद्वितीयमित्यादिशास्त्रेण कारणैक्यसिद्धौ भेदकल्पनायोगात् । अतो न प्रधानादेः कारणत्वम् । नापि चतुर्मुखरुद्रादेः । तेषां सृज्यत्वसंहार्यत्वकर्मवश्यत्वादिश्रवणेन जीवत्वसिद्धे । 'स प्रजापतिरेक' पुष्करपर्णे समभवत् । 'यो ब्रह्माण विदधातिपूर्वम् । 'व्यक्षश्शूलपाणिः पुरुषोऽजायत ।' 'ललाटात् क्रोधजो रुद्रोऽजायत ।' 'एकोह वै नारायण आसीत् न ब्रह्मा नेशानः ।

श्लो॥ आभूतसम्प्लवे प्राप्ते प्रलीने प्रकृतौ महान् ।
 एकस्तिष्ठति विश्वात्मा स तु नारायणस्मृत ॥
 ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ताः प्रतिसञ्चरे ।
 क इति ब्रह्मणो नाम ईणोऽहं सर्वदेहिनाम् ॥
 आवां तवाङ्गे सम्भूतौ तस्मात्केनवनामवान् ।
 ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे ॥

श्लो॥ आब्रह्मस्तम्भपर्यन्ता जगदन्तर्व्यवस्थिताः ।
 प्राणिनः कर्मजनितससारवशवर्तिनः ॥

युगकोटिसहस्रेण विष्णुमाराध्य पद्मभू ।

पुनस्त्रौलोक्यधातृत्वं प्राप्तवानिति शुश्रुम ॥

इत्यादिप्रमाणान्यनुसन्धेयानि अतो न चतुर्मुखादेः ब्रह्मत्वम् ।

ननु ब्रह्मविष्णुरुद्रास्ते सर्वे सम्प्रसूयन्त इत्यथर्वशिखायां भगवतोऽप्युत्पत्तिः श्रूयते । एवमवतारेषु शास्त्रानुष्ठानतत्फलभोगादिश्च श्रूयत इति भगवतोऽपि ब्रह्मत्वन्नास्तीति चेन्न । तत्र कर्तृ-कर्मकृतोत्पत्त्यभावात् । 'अजायमानो बहुधा विजायते ।'

श्लो॥ 'न मे पार्थाऽस्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन नानवाप्तम-वाप्तव्यम् ।

इच्छागृहीताभिमतोरुदेहः ।'

न भूतसङ्घसंस्थानः देहोऽस्य परमात्मनः ।'

'धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥

इत्यादिप्रमाणैर्लीलाजगद्रक्षणाभ्यामेव तथोक्तः । अत एवापहत-पाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः' इत्युच्यते ।

ननु हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते । शम्भुराकाशमध्ये ध्येय' इत्यादिकारणवाक्येषुपासनावाक्येषु च वेदान्तस्यापि जगत्कारणत्वमुमुक्षू-

पास्यत्वप्रतिपादनाभावायणस्यैव ब्रह्मत्वं कथं स्यादिति चेदुच्यते।
 कारणवाक्यगतानामुपासनवाक्यगतानां हिरण्यगर्भाकाशशम्भ्वा-
 दिशब्दानां नारायणपरत्वात्। हिरण्यस्य परमव्योम्ना गर्भ-
 भूतस्तत्र स्थितः परमपदनिलयस्सन् सृष्टेः प्राक् समवर्तत
 इत्यर्थः। तथा शम्भुशब्दोऽपि शं सुखं भवतीति शम्भुः।
 सुखरूपो भवति। यद्वा शं सुखं भावयतीत्यन्तर्भावितण्यर्थोऽयं
 सर्वेषां सुखजनक इत्यर्थः। एवमाकाशशब्दोऽप्यासमन्तात्
 काशत इति व्युत्पत्त्या परमात्मपरः। अतस्तंषा योगार्थ-
 पौष्कल्यात् भगवत्परत्वान्नोक्तदोषः।

नन्वेवमपि प्रतर्दनविद्याया प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं
 मामायुरमृत मामुपास्व त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनमितीन्दस्यैवो-
 पास्यत्वकथनादिन्द्र एव कारणं न ब्रह्म। न चात्रेन्द्रशब्दः
 अवयवशक्त्या परमात्मपरः। त्रिशीर्षाणमिति विशेषणान्व-
 यप्रसङ्गादिति चेन्मैवम्। 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे
 व्याकरवाणि। 'अन्तः प्रविष्टश्शास्ता जनानां' 'यस्यात्मा शरीर
 मित्यादिभिः। इन्द्रादिजीवात्मनोपि परमात्मशरीरत्वेन शरीर-
 वाचकानां शब्दानां शरीर्यभिधायकत्वान् इन्द्रशब्देनेन्द्रशरीर
 कपरमात्मभिन्नानान् इन्द्रशरीरकपरमात्मन उपास्यत्वेनोक्तदो-
 षाभावात्। अत्रेदं बोध्यम्। यत्र हिरण्यगर्भादिजीवत्रिषेवा-
 चकाः आकाशाद्यचेतनविशेषवाचकाश्च शब्दा श्रूयन्ते। तत्र

परमात्मा साधारणधर्मयोगः परमात्माभिधायिशब्दसामानाधि-
करण्यं वा दृश्यते । तत्र जीवविशेषवाचकानामाकाशाद्यचेतन-
वाचकानाञ्च शब्दानां परमात्मपरत्वं वक्तव्यम् । तत्र चेतना-
चेतनासाधारणलिङ्गादर्शने केवलयोगशक्त्या तेषां परमात्म-
परत्वम् । अनन्यथासिद्धचेतनाचेतनासाधारणलिङ्गादर्शने तु चेत-
नशरीरकपरमात्माभिधायित्वं चेतनाचेतनविशेषवाचिनां शब्दानां
पूर्वस्मिन् कल्पे परमात्मन एवोपास्यत्वम् । उत्तरस्मिन् कल्पे तु
चेतनविशिष्टपरमात्मन उपास्यत्वमिति भेदः । अत एव
त्रिविधोपासनं सिद्धमित्याहुश्चाचार्याः —

श्लो॥ परविद्यासु जीवोक्तिः निरुक्त्यादेः पराश्रया ।
तल्लिङ्गानन्यथासिद्धौ तद्विशिष्टावलम्बिनी ॥ इति ॥

उक्तञ्च तत्त्वसारे—(श्लो)

कस्त्वं तत्त्वविदस्मि वस्तु परमं किं तर्हि विष्णुः कथं
तत्त्वेदं परतैत्तरीय्यकमुखत्रैव्यन्तसन्दर्शनात् ।
अन्यास्तर्हि गिरः कथं गुणवशादत्राह रुद्रः कथं
तद्दृष्ट्या कथमुद्भवत्यवतरत्यन्यत्कथं नोयताम् ॥ इति ।

एवञ्च नारायणस्यैव परमकारणत्वमुमुक्षूपास्यत्वसर्वान्तर्यामित्व-
सिद्धेस्त्रिमूर्तिसाम्यैक्योत्तीर्णविष्ण्वन्यव्यक्तिः परत्वपक्षाश्चत्वारोऽपि
निर्मूला वेदितव्याः । तिसृषु मूर्तिषु परिपूर्ण एवेश्वरस्तिष्ठति ।

तत्र विष्णुमूर्तौ साक्षात् प्रजापतिपशुपतिमूर्त्योस्तु जीवद्वारेति विशेषः । एवमेव पिपीलिकादिचतुर्मुखपर्यन्तं सर्वत्र पूर्ण एवेश्वरः । पूर्णत्वञ्च ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यादिसमस्तकल्याणगुणविशिष्टत्वम् । अत एव निर्गुणवादोऽपि निरस्तः ।

ननु विरुद्धौ गुणविधिनिषेधावनौपाधिकौ कथमेकस्मिन् ब्रह्मणि समन्वेतुं शक्याविति चेद्विचारयामः । न तावदत्र समुच्चयो युक्तः । विरोधात् । अत एव नोभयत्यागः सगुणत्व-निर्गुणत्ववत् तदभावयोरपि विरोधात् । अत एव नोभयत्यागः । सगुणत्वनिर्गुणत्ववत् तदभावयोरपि विरोधात् । न च विकल्पः । अनुष्ठाने विकल्पसम्भवेऽपि वस्तुनो द्वैरूप्या-सम्भवात् । न चान्यतरत्यागः । किं त्याज्यमिति नियामकाभावात् । अपच्छेदनयात्पूर्वं त्याज्यमिति चेन्न । तस्यानियतविरोध-पौर्वापर्यविषयत्वात् । तथाहि । 'पञ्चत्विजस्समन्वारब्धाः प्रसर्पन्ति । अध्वर्युं प्रस्तोतान्वारभते । प्रस्तोतारं प्रतिहर्ता । प्रतिहर्तारमुद्गाता । उद्गातारं ब्रह्मा । ब्रह्माणं यजमान' इति विहितस्यान्वारम्भणस्य विच्छेदे प्रायश्चित्तमुच्यते ।

अपच्छेदन्यायः —

बहिष्पवमानं प्रसर्पतामुद्गातुरपच्छेदे सति यद्युद्गाता-पच्छेदेतादक्षिणं यागं कृत्वा तेन पुनर्यजेतेति श्रुतिनिरीक्षणेन

जाता उद्गात्रपच्छेदनिमित्तप्रायश्चित्तकर्तव्यताबुद्धिः पश्चात् प्रति-
 हर्षपच्छेदे सति यदि प्रतिहर्ताऽपच्छिद्येत सर्ववेदसन्देहादिति
 श्रुतिनिरीक्षणेन जातया तद्विरुद्धप्रतिहर्षपच्छेदनिमित्तप्रायश्चित्त-
 कर्तव्यताबुद्ध्या बाध्यत इति ह्यपच्छेदन्यायः । ततोद्गातृ-
 प्रतिहर्तोरुभयोरपच्छेदनियमो नास्ति । तत्रापि क्रमेणापच्छेदोऽप्य-
 नियतः । क्रमिकत्वेऽप्युद्गात्रपच्छेदः पूर्वभावी इतरश्चरमभावीति
 वा विपर्ययेणेति वा नियमो नास्ति । अतो विरोधस्य पौर्वा-
 पर्यस्य वा यत्र नियमः तत्र नापच्छेदनयः । तत्रापि तन्न्या-
 यप्रवृत्तौ पूर्वशास्त्रस्य सर्वथाऽप्रामाण्यप्रसङ्गात् । तदुक्तम्—

श्लो॥ पौर्वापर्यं विरोधश्च पूर्वाप्रामाण्यमव च ।

नियमान्नास्ति तत्रासावपच्छेदनयो भवेत् ॥ इति ।

तथा चानियतपौर्वापर्यविषयोऽपच्छेदन्याय इति । नियमे हि
 विरोधनयात् परानुत्पत्तिरेव । तन्न्याये हि पौर्वापर्यनियमो
 विरोधनियमश्च विद्यते । तथा ह्यौदुम्बरी स्पृष्टोद्गायेदिति
 प्रत्यक्षश्रुतिः । औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्येति स्मृतिः । तत्र श्रुतिः
 प्रथमत एव प्रमितिञ्जनयति निरपेक्षप्रमाणत्वात् । स्मृतिस्तु
 स्वमूलभूतश्रुत्यनुमानमापेक्षतया विलम्बितप्रवृत्तिः । अतस्तत्र
 पौर्वापर्यन्नियतम् । औदुम्बरीस्पर्शतद्वेष्टनयोर्विरोधश्च नियतस्तत्र
 प्रमित्यां जातायां तद्विरुद्धार्थः कालात्ययापदिष्टस्यात् । अतो
 विलम्बितधीहेतोः शीघ्रधीहेतुर्बलीयानिति न्यायः । तत् पूर्वस्याः श्रुतेः

बलीयस्त्वमित्युत्तरशास्त्रानुदय एव । तथाच प्रकृते निर्गुणशा-
स्त्रानुत्पत्तिरेव विषयव्यवस्थया विरोधपरिहारे सति नान्य-
तरात्यन्तबाधकापच्छेदन्यायावतारो युक्तः । गुणनिषेधवचसामुत्स-
र्गपिवादनयेन विहितमङ्गलव्यतिरिक्तश्रूयमाणहेयगुणनिषेधपरत्वात्
उक्तञ्च तत्त्वसारे—(श्लो)

‘यद्ब्रह्माणो गुणशरीरविकारजन्मकर्मादिगोचरविधिप्रतिषेधवाचः
अन्योन्यभिन्नविषया न विरोधगन्धमहन्ति यन्न विधय प्रति
पेधबाध्याः ॥ इत्यादि ।

एवं स्थितेऽपि निषेधस्य प्रतियोगिप्रसक्तिपूर्वकत्वरूपा
र्थस्वभावप्रयुक्तपरत्वमात्रेण । यदि निर्विशेषवचसा पूर्वबाधः तदा
सर्वशून्यवचसा तस्यापि बाधान्माध्यमिकमतविजयप्रसङ्गात् ।
अत उभयलिङ्ग एव ईश्वरः । उभयलिङ्गत्वञ्च हेयप्रत्यनी-
कत्वे सति कल्याणगुणगणवत्वम् । एतेन निर्विशेषस्यापि
ब्रह्मण आच्छादिकयाऽविद्यया तिरोहितस्य विक्षेपिकया तया
प्रपञ्चाध्यास एव मृष्टिरित्यपि प्रत्युक्तम् । तस्या विद्यादि-
दोषगन्धायोग्यत्वात् निर्विशेषस्य तिरोधेयधर्मविशेषाभावात् स्व-
रूपमात्रतिरोधाने तस्यैव हानिप्रसङ्गात् । किञ्च यदि स्वरूप-
ज्ञान अविद्यानिवर्तक तदा स्वरूपज्ञानस्य नित्यत्वान्नित्यनिवृ-
त्तिप्रसङ्गः । यद्यतिरिक्तं प्रमाणज्ञान ब्रह्मविषयकं तदा सवि-
शेषत्वमभ्युपगमनीयम् । किञ्च ब्रह्माणो निर्विशेषत्वधर्मोऽस्ति वा

न वा? अस्ति चेत्तेन सविशेषत्वम् । नास्ति चेत्तदभावरूप-
धर्मेण सविशेषत्वमिति । आहुश्चाचार्याः —

श्लो॥ ब्रह्मणो निर्विशेषत्वमिति धर्मास्ति वा न वा ।

द्विधाऽपि सविशेषत्वं तद्योगतदयोगजम् ॥ इति ।

ननु विमतं मिथ्यादृश्यत्वात् शक्तिरूप्यवदित्यनुमानेन
ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्वेन बाधितत्वाद्विशेषाभावेन
निर्विशेषब्रह्मस्वरूपमव वस्त्विति चेन्न । साध्यभूतमिथ्यात्वे मिथ्या-
त्वमस्ति वा न वा? अस्ति चेत् जगत्सत्यत्वम् । नास्ति चेत्तत्र
व्यभिचारः । मिथ्याभावति तत्र दृश्यत्वहेतोस्सत्त्वात् । आहु-
श्चाचार्याः —

(श्लो) 'मिथ्यावादिप्रतिज्ञार्थं स्वप्रतिज्ञा स्पृशेन्न वा ।

आद्ये स्वस्यैव विध्वंसः द्वितीये व्यभिचारिता ॥

मिथ्यात्वस्य तु मिथ्यात्वे मिथ्यात्वं बाधितं भवेत् ।

सत्यत्वस्य तु सत्यत्वे सत्यत्वं स्थापितं भवेत् ॥ इति ।

उपहितानुपहितवेपेण ब्रह्मणोऽपि दृश्यत्वात् । तत्रानैकान्त्यं तस्य
मिथ्यात्वं वा स्यात् ।

तन्वनुभूतिरवेद्यानुभूतित्वात् इत्यनुमानेन ब्रह्मण अनु-

भूतिस्वरूपत्वात् वेद्यत्वाभावेन तत्र व्यभिचारो मिथ्यात्वं वा न प्रसजतीति चेन्न । निरुक्तानुमानवेद्यत्वादनुभूतिस्वरूपब्रह्मणः । अवेद्यत्वे त्वनुभूतेर्ब्रह्मणः वेद्यत्वाभावासाधकत्वात् । उभयथाऽपि व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् । आहुश्चाचार्याः —

(श्लो) अनुभूतिरवेद्येति वचनं बोधकन्न वा ।

आद्ये तेनैव वेद्यत्वं नो चेत् किन्नु विधीयत ॥ इति॥

ब्रह्मणश्चात्यन्तावेद्यत्वे 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' 'ब्रह्मविदाप्नोति परम् ।' 'आत्मावाऽरे द्रष्टव्य' इत्यादिव्याकोपश्च । किञ्च शिष्याचार्ययोरुपदेश्योपदेष्टृभावोऽप्यनुपपन्नः । तथा हि वक्तुः श्रोता किमप्रतीतः उत प्रतीतः ? प्रतीतोऽपि भ्रान्तिसिद्धः । प्रमितिसिद्धो वेति विकल्पः । आद्ये अप्रतीत्यशिष्यम् कस्मा उपदिशेत् ? द्वितीये भ्रान्तिसिद्धं शिष्यं भ्रान्तिसिद्धत्वे नाजानन्नपदिशति उत जानन् यद्यजानन् तदाऽतत्त्ववित् कथं तत्त्वोपदेष्टा स्यात् ? यदि जानन् तदा भ्रान्तिसिद्धस्य कथमुपदेशार्हता ? न ह्यनुन्मत्तः स्वयं प्रतिबिम्बाय प्रब्रूते । प्रमितोऽपि किं स्वस्माद्भेदेन प्रमितः ? उताभेदेन ? आद्ये स्वस्माद्भेदप्रमितौ सत्यां शिष्यायाभेदमुपदिशन् कुहकस्स्यात् द्वितीयेऽद्वैतप्रमितिदशायां स्वभ्रान्तिसिद्धशिष्यासिद्ध्या स्वस्मा एवोपदेशः कर्तव्यः । इति स्वयं स्वात्मानं प्रति नित्यमुपदिशेत् । अतः शिष्यस्य स्वतादात्म्यं पश्यतस्तस्यापि तत्त्ववित्त्वादुपदेशे वैय-

र्थमिति । अतस्सर्वेश्वरो नारायण एवापहतपाप्मा कल्याणगुण-
गणो जगत्कारणं ब्रह्मेति तदेव जगतो निमित्तमुपादनञ्च । न
च ब्रह्मण उपादानत्वे निर्विकारत्वश्रुतिविरोध इति वाच्यम् ।
सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टब्रह्मण उपादानत्वेन विशेषणीभूतचिदचितो-
रेव विकाराश्रयत्वेन ब्रह्मणो निर्विकारत्वात् । यथा देवमनु-
ष्यादिशरीरविशिष्टे स्वरूपतो निर्विकारे पुंसि शरीरगतबालत्वयु-
वत्वस्थविरत्वाद्यस्पर्शेन निर्विकारत्वं तद्वत् । विशिष्टवेषेण ब्रह्मणो
विकाराश्रय त्विष्टमेव ।

अभिन्ननिमित्तत्वसमर्थनम् :—

ननु निमित्तत्वमुपादानत्वञ्च एकस्य न सम्भवति ।
तयोर्भिन्नाथयवृत्तित्वनियमात् । अत एव हि समवायिकारण
भेदघटितं निमित्तकारणलक्षणन्यायविदो वदन्ति । समवाय्य-
समवायिभिन्नं कारण निमित्तकारणमिति । समवायिका-
रणोपादानशब्दयोरेकविषयत्व प्रसिद्धम् । घटादिनिमित्त-
कारणदण्डादेस्तदुपादानभूतमृदादेश्च भेदः प्रत्यक्षेणावगम्यते ।
अत एव श्रुतेरपि न तत्सिद्धिः । प्रत्यक्षविरुद्धे तासां तात्प-
र्यायोगात् । अत एव ' ह्यादित्यो यूषो यजमानः प्रस्तरः
कृष्णलं श्रपयेदित्यादौ प्रतीतार्थादर्थान्तरे लक्षणा स्वीकृता मीमां-
सकैः । एव ब्रह्मनिमित्तमुपादानत्वात् घटादिवत् । ननु योः —

दानं निमित्तत्वात् दण्डादिवत् । इत्यनुमानाभ्यां तयोर्भिन्ना-
 ण्श्रयत्वमपि निश्चीयते । श्रुतिश्च 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात
 मायिनन्तु महेश्वरमिति मायामायिनोरुपादाननिमित्तयोर्भेदं वदति ।
 अतो न ब्रह्मपादानन्निमित्तञ्चेति । अत्रोच्यते—निमित्तोपादान-
 योर्भेदः प्रत्यक्षानुमानाभ्यामवगन्तुं न शक्यते । घटादिनिमित्त-
 स्यापि दण्डादेः स्वीयरूपाद्युपादानत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धित्वात् ।
 अत एव समवायिकारणभेदघटितनिमित्तकारणलक्षणमपि न्या-
 यविदामयुक्तम् । समवायिकारणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदविव-
 क्षायां दण्डाद्यव्याप्तेः । यत् किञ्चित्समवायिकारणभेदविवक्षायां
 ब्रह्मणि तत्सम्भवात् ।

ननु तदुपादानभेदः तन्निमित्ते विवक्षितः । अतो न दण्डा-
 द्यव्याप्तिः । न वा ब्रह्मणि तत्सम्भवः । तस्यैक प्रत्येवोपादानत्व-
 निमित्तत्वयोः स्वीकारादिति चेत् । तथा सति ध्वंसं प्रति दण्डादेर्नि-
 मित्तत्वाभावप्रसङ्गः । तदुपादानासिद्ध्या तद्भेदघटितलक्षणाप्र-
 सिद्धेः । कालघटसंयोगं ऽति कालस्य निमित्तत्वादुपादानत्वाच्च तत्रा-
 तिव्याप्तेश्च । अथोपादानकारणताभिन्नकारणत्वं निमित्तत्वमित्येव
 विवक्षितम् । तद्भेदश्च तदवच्छेदकभेदात् अस्ति चावच्छेदकद्वय
 कालघटसंयोगादिस्थलेऽपि समवायेन कार्यं प्रति तादात्म्येन
 द्रव्यत्वेन हेतुत्वेन द्रव्यत्वस्यैवोपादानतावच्छेदकत्वात् । कार्य—

त्वावच्छिन्नं प्रति कालत्वेन कालस्य हेतुतया कालत्वस्य निमित्ततावच्छेदकत्वात् उपाधेयसङ्क्षरेऽप्युपाधेरसङ्क्षराच्च । अतो न कालाद्यव्याप्तिः । अत एव न दण्डाद्यव्याप्तिरपि । तत्रापि द्रव्यत्वदण्डत्वयोरुपादानतावच्छेदकनिमित्ततावच्छेदकयोर्भेदेन तदवच्छिन्नत्वतद्गतोपादानत्वनिमित्तत्वयोर्भेदादुपादानतावच्छेदकधर्मानवच्छिन्नकारणत्वनिमित्तत्वमिति स्वीकाराच्च । न ध्वस प्रति दण्डादेर्निमित्तत्वानुपपत्तिः । दण्डत्वस्याप्युपादानतावच्छेदकत्वादित्युच्यते । तर्हि ब्रह्मण्यपि नोपादानत्वनिमित्तत्वयोर्विरोधः । तस्य सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टत्ववेपेणोपादानत्वात् । स्वरूपेण निमित्तत्वाच्च । तदवच्छेदकभेदप्रयुक्ततद्भेदस्य तत्रापि सत्वात् इति । अत्रेदं बोध्यम् । उपादानत्वं हि न ब्राह्मणः स्वरूपेण सम्भवति । निष्कलन्निष्क्रिय शान्त निरवद्यान्निरञ्जनम् । अविकाराय शुद्धायेत्यादिभिर्निर्विकारत्वेन ब्रह्मस्वरूपप्रतिपत्तेः । किन्तु चिदचिद्विशिष्टवेषेण । तद्वैशिष्ट्यञ्च शरीरशरीरिभावेन । शरीरगतविकारादिदोषाश्शरीरिणि न स्पृश्यन्ते । यथा मनुष्यादिशरीरविशिष्टात्मनि शरीरगतबालत्वयुवत्वादिरूपावस्था न संयुज्यन्ते । तद्वत् चिदचिदोः ब्रह्मशरीरकत्वञ्च 'यस्य पृथिवीशरीरं, 'यस्यापश्शरीरं' मित्यारभ्य 'यस्यात्मा शरीरं' 'यस्याव्यक्तं शरीरं' 'यस्य मृत्युश्शरीरमित्यन्तेनान्तर्यामिब्राह्मणेनावगम्यते' । 'जगत्सर्वं शरीरं ते ।' 'तानि सर्वाणि तद्वपुः' । "तत्सर्वं वै हरेस्तनुः' । 'यदम्बु वैष्णवः कायः' इत्यादिमहर्षिवचनैरपि इद-

मेवोपष्टभ्यते । अतस्सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म जगदुपादानमिति ।

अशरीरशब्दार्थः —

अथाशरीरं शरीरेषु ।

‘स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणं अपाणिपादो जवनो ग्रहीता ।

पश्यत्यचक्षुस्स शृणोत्यकर्णः’

यत्तद्रेष्यमग्राह्यमगोचमवर्णमचक्षुश्श्रोत्रं तदपाणिपादमस्थूलमनण्व-
हृस्वमित्यादिभिस्साक्षात्परम्परया च ब्रह्मणश्शरीरनिषेधात् कथं
पृथिव्यादीनां ब्रह्मशरीरत्वमुच्यत इति चेदुच्यते । प्रतिषेधस्ता-
वत्प्रतियोगिप्रापकप्रमाणमपेक्षमाणो यदि शास्त्रादन्यत्प्रापकं
पश्यति तदा तन्मात्रमादाय विश्रान्तो न शास्त्रप्राप्तं उपरुणद्धि ।
यथा ‘न हि स्यात्सर्वभूतानि’ इत्यादिकं रागप्राप्तहिंसामादाय
विश्रान्तं सत् ‘नवैधाग्नीषोमीर्याहिसामुपस्पृशति । तथा अशरी-
रत्वादिश्रुत्यवगतशरीरादिनिषेधोऽपि लोकप्रतिपन्नकर्मकृतशरीरा-
दिकमादाय विश्रान्तो न श्रुतिप्राप्तिपृथिव्यादिशरीरनिषेधाय
यतत इति । न तद्विरोधात् यस्य पृथिवी शरीरमित्यादेस्तत्र
तात्पर्याभावश्शङ्क्य । न ह्यलौकिकार्थप्रतिपादनैदम्पर्येण प्रवृत्तं
शास्त्रमानान्नरागोचरविषयस्वयमेव प्रतिपाद्योन्मत्तवत्
स्वामेव प्रतिषेधतीति युक्तमाश्रयितुम् । अतो निषेधश्रुतीनां
कर्मकृतशरीरनिषेधपरत्वेनाकर्मकृतपृथिव्यादिशरीरकत्वं ब्रह्मण

उपपन्नतरम् ।

‘न च न ह वै शरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहृतिरस्ति । अशरीरं वावसन्तन्नप्रियाप्रिये स्पृशत’

इति शरीरसम्बन्धस्य हेयसम्बन्धाविनाभावबोधनात् सर्वशरीरस्य तत्तत्प्रयुक्तहेयसम्बन्धोऽपि दुर्वार इति वाच्यम् । तत्र ह वै शब्दनिर्देशेन लौकिकप्रसिद्धकर्मकृतशरीरत्वस्यैव हेयव्याप्यत्वप्रतीतेः ।

नन्वेवमपि हेयजीवशरीरान्तर्यामित्वेन तत्सम्प्रयुक्तदुःखानुभवस्स्यादिति वाच्यम् । दण्डद्यदण्डकयोरेकाराग्रहवर्तिनोऽपि यातनाहेतुभूतपाकसङ्खावासङ्खावाभ्यां दुःखतदभावयोर्दर्शनेन तत्र कारागृहसम्बन्धस्यैव इह शरीरसम्बन्धमात्रस्याप्रयोजकत्वात् । ‘द्वासुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनशनन्नन्यो अभिचाकशीतीति शरीरसम्बन्धाविशेषेऽपि जीवपरमात्मनो कमफलभोक्तृत्वतदभावयोः श्रुत्यैव प्रमितत्वेन कर्मकृतशरीरसम्बन्धस्यैव हेयसम्बन्धव्याप्यत्वनिश्चयेन तद्विरोधेन शरीरसम्बन्धमात्रे हेयव्याप्यतायास्तद्वाक्यतात्पर्यविपयत्वायोगाच्च । ‘एष त आत्मान्तर्याम्यमृत’ इति पृथिव्यादिशरीरताप्रतिपादकवाक्येषु प्रतिपर्यायमन्तर्यामिणश्शरीरसम्बन्धप्रयुक्तहेयसम्बन्धगन्धव्यावृत्तिफलकामृतत्वप्रतिपादनविरोधाच्च ।

अथ स्याद्वस्तु निमित्तत्वोपादानत्वयोरविरोधः । तथा
 ब्रह्मणस्तदुभयसद्भावे मानाभावः । तत्र न तावत् प्रत्यक्षम्
 अतीन्द्रिये तदप्रवृत्तेः । अत एवानुमानमपि न मानम् । तस्-
 प्रत्यक्षावगतव्याप्तिज्ञानादिमूलकत्वात् । आगमोऽपि तदुपादानत्व
 ग्राहकोऽनन्यथासिद्धोऽसिद्धः 'यतो वेत्यादेर्निमित्तत्वेनाऽप्युपपत्तेः
 न हि पञ्चमी उपादानत्वमात्राभिधायिनी । 'दण्डाद्घटो जायत
 इत्यादौ व्यभिचारादिति चेदत्रोच्यते । 'यतो वा इमां
 भूतानोत्पादिषु' यत इत्येषा पञ्चमी न तावत्कारणमात्रपर
 तत्र तद्विधायकणास्त्राभावात् । हेताविति सूत्रेण तत्र तृतीया-
 विधानात् । ध्रुवमपायेऽपादानमित्यारभ्य भुवःप्रभव । इत्यन्तान्
 सूत्राणां सर्वव्यापकात् ब्रह्मणो विश्लेषासम्भवेनापादानसंज्ञावि-
 धायकानां तत्रासम्भवाच्च । अतो जनिकर्तुः प्रकृतिरिति सूत्रे
 णैव सा वाच्या । प्रकृतिशब्दश्चोपादानार्थकः । मृद्घटादि
 प्रागुत्तरावस्थापक्षेऽप्येव प्रकृतिविकाराभावप्रसिद्धेः । दण्डघटादि
 तदप्रसिद्धेश्च सर्वविकारकारणे प्रधाने प्रकृतिशब्दप्रसिद्धेश्च
 यद्यपि 'विभाषा गुणे स्त्रियामिति सूत्रादस्त्रियमिति योगवि-
 भागेन' पुत्रात् प्रमोदो जायते 'धूमाद्वह्निमानित्यादिवत्' यत्
 वेत्यत्रापि निमित्तपञ्चम्युपपादयितुं शक्या । तथाऽपि 'यत्प्रय-
 न्त्यभिसंविशन्तीति' उत्तरवाक्ये लयाधिष्ठानत्वप्रतिपादने
 निमित्तकारणे तदसम्भवेन उपादानपञ्चमित्वनिश्चयात् । यत्प्र-
 यन्त्यभिसंविशन्तीति नैतत्तिङन्त पदद्वयम् । तथा सति पूर्वं

वाक्यद्वय इव यच्छब्दद्वयश्रवणापत्तेः । किन्तु प्रयन्तीत्येतन्नपुंसकप्रथम बहुवचनान्तम् । जातानीतिवत् इमानीत्येतस्य विशेषणम् । तथा च प्रयन्ति प्रलीयमानानि सन्ति भूतानि यदभिसविशन्ति । यदवस्थां प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । कारणावस्थां प्राप्नुवन्तीति यावत् । 'पृथिव्यप्सु प्रलीयत 'इत्यारभ्य' तमः परे देव एकीभवतीत्येकत्वावस्थापत्तेरेव लयरूपत्वाभिधानात् ।

श्लो॥ 'अग्न्यवस्थे च सलिले वायवस्थे च तेजसि' इति

विष्णुपुराणोपबृंहणाच्च । अतःकारणावस्थापार्त्तरूपलयप्रतिपादकाभ्या प्रयन्त्यभिसविशन्तिभ्यां पदाभ्या' यत 'इत्युपादानपञ्चम्यन्तादेव इयन्तसिलिति निश्चीयते । युक्तञ्चैतत् प्रतिपदविहिततसिलन्तत्त्व-सम्भवे लाक्षणिकतसिलन्तत्वाश्रयणासम्भवात् । अतो' यत 'इत्यनेन उपादानत्वमेवाभिधीयत इति । एव कस्मिन्नु खलु भगवो विज्ञाते इदं सर्वं विज्ञातं भवति । 'आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदसर्वं विदितं भवति । तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातं भवतीत्येकविज्ञानेन' अगर्वविज्ञानप्रतिज्ञानमपि ब्रह्मणस्सर्वोपादानत्वे प्रमाणम् । न हि निमित्तकारणज्ञानात् कार्यज्ञानं सम्भवति । दण्डादिज्ञानेऽपि ततोऽत्यन्तविलक्षणस्य घटादेर्ज्ञानासम्भवात् । उपादानज्ञाने तु तदुपादेयज्ञानं सम्भवति । पूर्वार्हत्वे येयं मत्तिका

दृष्टा सैवेदानीं घटशरावादिरासीदित्येकत्वाध्यवसायेन तयो-
रेकज्ञानविषयत्वनिश्चयात् । यथा सोम्येकेन मृत्पिण्डेन सर्वं
मृण्मयं विज्ञातं स्यादिति दृष्टान्तप्रदर्शनेनास्यैवार्थस्य दृढी-
करणाच्च । 'वाचारम्भण विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्य-
मिति' व्यवहारोपयोगितया घटशरावादिनामधेयतन्निमित्तघटत्वा-
वस्थाभेदेऽवस्थावतो द्रव्यस्यैक्यतया तज्ज्ञानस्य लोकसिद्धत्वो-
पपादनाच्च ।

ननु यद्युपादानोपादेयोरभेदस्तदा सर्वविज्ञानप्रतिज्ञान-
मेवानुपपन्नम् । सर्वाशम्भवात् । स्वज्ञाने स्वज्ञानहेतुत्वस्यात्मा-
श्रयेणासम्भवाच्च । अथ पूर्वक लत्वोत्तरकालत्वपिण्डाकारत्व-
घटाकारत्वजलाहरणाद्युपयोगित्वतदनुपयोगित्वनामभेदादिभिर्भेद-
इष्यते । तयोस्तथापि तदनुपपत्तिरेव । अन्यज्ञानेनान्यज्ञानास-
म्भवात् । अतः प्रधानभूते ब्रह्मणि जाते ज्ञातव्यान्तराभावा-
दितरस्य ज्ञातप्रायत्वं सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानविषय इति युक्तम् ।
अयितुमिति चेदुच्यते । उपादानोपादेययोर्वास्तवाभेदेऽपि प्राशु-
न्यकालकार्याकारभेदादिप्रयुक्तभेदव्युदासाय सर्वविज्ञानं तावद-
वश्यकं प्रागवस्थाविशिष्टस्वज्ञानम्योत्तरावस्थाविशिष्टस्वज्ञानं
प्रतिहेतुत्वञ्चाविरुद्धम् । विशेष्यैवयेऽपि प्रकारभेदेन तज्ज्ञानयो-
रपि विलक्षणत्वात् । कारणैक्येऽपि कार्यभूतघटशरावादेः पर-
स्परविलक्षणत्वेन सर्वशब्दार्थसम्भवाच्च । न च कालाकारा-

दिभेदात्तयोर्भेदश्च । अवस्थाभेदाश्रयणेनान्यथासिद्धस्य तस्य वस्तुभेदं प्रत्यसाधकत्वात् । अन्यथा बालत्वयुवत्वादिप्रयुक्तकालाकारादिभेदेन देवदत्तादेरपि भेदप्रसङ्गात् । कार्यकारणयोरत्यन्तभेदे सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानुपपत्तेश्च । अथैवमपि प्रागवस्थानेन विशिष्टतज्ज्ञानादुत्तरावस्थाविशिष्टतज्ज्ञानमस्तु । नैतदेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविषयः । प्रागवस्थाविशिष्टचिदचिज्ज्ञानेन उत्तरावस्थाविशिष्टतज्ज्ञानसम्भवेऽपि न ब्रह्मज्ञानेन कृत्स्नविज्ञानम् । तदनन्तर्भूतत्वात् । अत एव न तद्वलाद्ब्रह्मण उपादानत्वसिद्धिः । कार्यज्ञानहेतुज्ञानविषयत्वस्य चिदचितोरेव पयवसानेन ब्रह्मणि तत्प्रसक्तिगन्धाभावात् । ब्रह्मण्यवस्थाद्वयसम्भवे नोपादानोपादेयभावासम्भवात् । परिणम्यमाणचिदचित्सम्बन्धमात्रेणोपादानत्वे पारिभाषिकं तत्स्यादिति ।

अत्रोच्यते । 'यस्य पृथिवी शरीरं' 'यस्याव्यक्तं शरीरमित्यादिभिर्रुक्तन्यायेन चिदचितोर्ब्रह्मशरीरत्वं दुरपह्नवम् । शरीरवाचिगणशब्दास्तद्विशिष्टात्मपर्यन्ता इति । 'ब्राह्मणोऽग्निमादधीत' 'देयदतो गच्छतीत्यादि लौकिकवैदिकव्यवहारबलादवगम्यते । कारणवाक्यगताश्च सद्ब्रह्मात्मशब्दा विशिष्टपर इति 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' ब्रह्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदिति सामानाधिकरण्यान्निर्णीयते । उपादेयत्वमपि स्थूलावस्थचिदचित्द्विशिष्टस्यैवेति सामर्थ्यात् 'किं स्विद्वनं क उ :

वृक्ष आसीदिति' प्रश्ने 'ब्रह्म वनं ब्रह्म स वृक्ष आसीदित्यु-
त्तरादवगम्यते। वनवृक्षशब्दयोः स्थूलसूक्ष्मावस्थोपलक्षणार्थत्वात्।
अत एव 'तत्तेज ऐक्षत' 'ता आप ऐक्षन्तेत्यादौ तेज आदे-
स्सङ्कल्पश्रवणं तत्कार्योपादानत्वञ्च वर्ण्यमानन्तच्छरीरकब्रह्म-
परतया सम्यगुपपद्यते। अन्यथा तेजः प्रभूतेरचेतनस्य बहुभव-
नसङ्कल्पतदनुगणकार्यारम्भकत्वयोगात्। अतः प्रागवस्थापन्नद्र-
व्यविशिष्टं स्वं प्रत्येवोपादानमिति औपनिषदतात्पर्यमवगम्यते।

अनेनजीवेनेत्यस्यार्थः

अत एव 'हन्ताहमिमास्तिरत्नो देवता अनेन जीवेना-
त्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीत्यत्र व्याक्रियमाणयोर्ना-
मरूपयोस्स्वपर्यवसानायैवानुप्रविश्येत्यनुप्रवेशोऽपि व्याकरणार्थम-
भिधीयते। अन्यथा पित्रादिवदननुप्रविश्यैव नामरूपं व्याकरण
कुर्यात्। अत एव तत्सृष्ट्वा। तदेवानुप्राविणत्। 'तदनुप्रविश्य
सच्च त्यच्चाभवत्' इत्यादावनुप्रवेशफलभूतस्सत्यद्भावोऽपि
श्रूयते। अत एव 'तदैक्षत बहुस्या प्रजाययेति।' 'तदात्मानं-
स्वयमकुरुत' इत्यादौ स्वात्मन एव बहुरूपतासङ्कल्पः। तदा
करणञ्च श्रूयते। स्यामिन्युत्तमपुरुषश्च श्रूयते। अतो विशिष्ट-
मेव ब्रह्मोपादानमुपादेयञ्चेत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमपि तद्विप-
यमेवेति। अथ विशिष्टमिति किमेतत् विशेषणविशेष्याभ्या-
मनतिरिक्तं अतिरिक्तं वा। आद्येन ब्रह्मण उपादानत्वसिद्धिः।

अन्त्ये त्वचेतनस्येव चेतनयोर्जीवब्रह्मणोरपि उपादानावं वक्तव्यम् । न च तद्युक्तं विकारवत् कारणत्वं हि उपादनत्वम् । न ह्यपरिणामिनोस्तयोः स्वरूपविकारस्सम्भवति । यद्यपि ज्ञानसङ्कोचविकासात्मकस्वभावविकारो जीवे सम्भवति । तथापि ब्रह्मणि न तत्सम्भवः । तस्यासङ्कुचितज्ञानत्वात् । सङ्कोचविकासात्मकविकारस्य ज्ञानरूपधर्मगतत्वेन धर्मिणि जीवे कथञ्चिदपि तदपि तदसम्भवाच्च । परम्परया विकाराश्रयत्वमादाय उपादानत्वे कुलालादेरप्युपादानत्वप्रसङ्गात् । एतेन चिदचिद्वारा विकाराश्रयत्वमादाय ब्रह्मण उपादानत्वाशापि प्रत्युक्तेति चेदत्र ब्रूमः । विशिष्टमुपादानं तच्च विशेषणविशेष्याभ्यामनतिरिक्तमेव । तथाऽपि असत् उत्पत्त्यसम्भवात् । प्रलयकालेऽपि सूक्ष्मावस्थापन्नचिदचितोरवस्थितिः स्वीकर्तव्या । तदानीमपि 'यस्याव्यक्तं शरीरं' 'यस्याक्षरं शरीरमित्यादिना विभक्तावस्थयोश्चिदचितोर्ब्रह्मशरीरत्वं प्रतिपाद्यते । तच्च विशिष्टस्य भाव्यवस्थालक्षणोपादेयत्वोपयोगिप्रागवस्थासम्पत्त्यर्थं उच्यते । तत्र च विशेषणीभूतस्याचेतनस्य सूक्ष्मावस्थाग्रहाणेन स्थूलावस्थापत्तिरूपस्वरूपान्यथाभावेन कार्यत्वम् । तथाविधस्य चेतनस्य तु नित्यनिरवयवस्य स्वरूपान्यथाभावासम्भवात् । स्वसाधारणस्वरूपनिरूपकधर्मभूतज्ञानद्वारकान्यथाभावेन कार्यत्वम् । सङ्कुचितस्य ज्ञानस्य तस्य तद्विकासापत्तिरेव ठि कार्यत्वम् । मृद्घटो जातः । आत्माभिज्ञो ज्ञात इति तुल्यव्यवहारात् । तथा च

शरीरभूतचिदहिद्वारकं परमात्मनोऽप्युपादानत्वम् । तच्च मुख्य-
मेवास्ति च । तत्र साक्षादप्यवस्थाद्वयं सूक्ष्मचिदचिन्नियमनं
स्थूलचिदचिन्नियमनञ्चेति । अतः स्वासाधारणधर्मभूतनियम-
नरूपस्वभावान्यथाभावः परमात्मन्यपि सुलभः । न च पर-
म्परया तदाश्रयणेऽतिप्रसङ्गः । अपृथक्सिद्धितदभावाभ्यां वैल-
क्षण्यात् । 'देवदत्तो यजत' इत्यादौ शरीरद्वारकं कायशेषणा-
दिकं तदवयवद्वारकं च मन्त्रोच्चारणादिकमद्वारकञ्च सङ्कल्पा-
दिकमादाय देवदत्तादेर्यगिकर्तृत्वं तत्फलभोक्तृत्वञ्च मुख्यम् ।
यथा वा ग्राहकप्रमाणेन सन्निधिसमाप्तातेषु वस्तुषु परमात्म-
पूर्वतयावगतेषु यागब्रह्मादेरद्वारकशेषत्वं प्रोक्षणादेस्सद्वारकशेषत्वं
मुख्यमेवावगम्यते । तथा बहुस्यामिति ग्राहकग्रहणेन सर्वाव-
स्थासु परमात्मीयतयावगतासु स्वरूपान्यथाभावज्ञानसङ्कोच-
रूपसद्वारकावस्थायास्तन्नियमनरूपद्वारकावस्थायाश्च परमात्मी-
यत्वं मुख्यमेव । न चैवं युवत्वावस्थायुक्तशरीरविशिष्टात्मानं
प्रति बालत्वावस्थायुक्तशरीरद्वारकं देवदत्तादेरुपादानत्वं स्या-
दिति वाच्यम् । इष्टत्वात् । तत्रापि विशिष्टपरिमाणानपायात् ।
न चैवं 'बालाद्युवा जायत' इति प्रयोगापत्तिः । मृद्वष्टो
जायत इतिवत् । बालो युवा जात इति प्रयोगाव्यतिरेकात् ।
उपादानपञ्चम्यप्रयोगस्तु तदुत्तरावस्थोत्पत्त्युपयोगि प्रागवस्थद्वय-
तत्परिणामयित्रात्मगतव्यापारविशेषकालविशेषपरिज्ञानात् । यत्तु-
विशिष्टस्य विशिष्टं प्रत्युपादानत्वे चिदचिदीश्वराणां परस्परं

स्वरूपसाङ्कर्यस्यादिति । तत् शुक्लकृष्णरक्ततन्तवारब्धपटे तदशे
 तत्तद्भेदभिन्नतन्तूनामेवोपादानत्वाश्रयणात् न शौनल्यादिसाङ्कर्यम् ।
 तद्वत्परिहृतम् तथाच प्रकृतेऽपि विशिष्टस्य विशिष्टोपादान-
 त्वेऽप्यौचित्याच्चिदंशे चिदशस्याचिदंशेऽचिदशस्य ब्रह्मांशे
 ब्रह्मांशस्योपादानत्वाङ्गीकारात् न स्वरूपस्वभावसाङ्क्यप्रसक्तिः ।
 चैवं ब्रह्मणो ब्रह्म प्रत्येवोपादानत्वात् प्रपञ्चोपादानन्वन्न सिद्धयतीति
 वाच्यम् । तस्य स्वशरीरभूतमूक्षमावस्थचिदचिद्वारा स्थूलावा-
 स्थचिदचिद त्मकप्रपञ्चं प्रत्युपादानत्वात् ।

देवदत्तो गच्छतीत्यादौ शरीरद्वारकगमनाद्याश्रयत्वस्य
 देवदत्तात्मनीव चिदचिद्वारा अवस्थाश्रयत्वस्य ब्रह्मण्यपि मुल-
 भत्वात् । न च व्यवधानमात्रादुपादानमावस्य गौणत्वं देवदत्तो
 गच्छतीत्यत्र गन्तृत्वस्य शरीरद्वारकत्वेऽपि देवदत्ते गन्तृत्वस्येव
 जलं वहतीत्यत्र घटादिद्वारकत्वेऽपि जलवहनस्येव च मुख्यत्वो-
 पपत्तेः । अतो ब्रह्म जगत् उपादानमिति चेति सिद्धम् ।

ननु अनेन जीवेनेति श्रुत्यानुप्रवेशव्याकरणयोरीश्वरैककर्तृ-
 त्वमभिधाय्यत इत्युक्तम् तदनुपपत्तम् । आत्मनेति तृतीयानुपपत्तेः ।
 व्याकरवाणीति तिङा कर्तुरभिधानेनानभिहिताधिकारतृतीयाया
 अप्राप्तेः । न च व्याकरणकर्तुस्तिङाभिहितत्वेऽपि अनुप्रवेश-
 कर्तरनभिधानात् तृतीया भविष्यतीति वाच्यम् । तथा सति

मया भुक्त्वा व्रजानीति प्रयोगस्य साधुत्वापत्तेः । वृजिक्रिया-
कर्तुः अभिहितत्वेऽपि भुजिक्रियाकर्तुरनभिधानात् । न च जीव-
स्यैवानुप्रवेशकर्तृत्वं व्याकरणक्रियाकर्तृत्वं त्वीश्वरस्येति तिङा
व्याकरणकर्तुरभिधानेऽपि अनुप्रवेशकर्तुरनभिधानात्तृतीयोपपत्ति-
रिति वाच्यम् । तदनुप्रविश्येति त्वाप्रत्ययानुपपत्तेः । समान-
कर्तृत्व एव त्वाप्रत्ययविधानात् । अन्यथा देवदत्तकर्तृकभोजने
यज्ञदत्तकर्तृकव्रजने च भुक्त्वा व्रजतीति प्रयोगस्य साधुत्वा-
पातात् ।

यदि तिङन्तक्रियाया एव प्राधान्यम् । तदन्वयिक्रिया-
यास्तु अप्राधान्यं तत्क्रियास्थानयोरपि कारकशक्त्योस्तद्वारा
गुणप्रधानभावः । तथाचात्र तिङन्तवृजिक्रियाकर्तुस्तिङाभिहि-
तत्वेन तदप्रधानभुजिक्रियाकर्तुश्चाभिहितत्वात् । मयेत्यस्यासा-
धुत्वं गुणानां प्रधानानुवृत्तिन्यायादित्युच्यते । तदा व्याकरवा-
णीत्यत्रापि प्रधानभूतव्याकरणक्रियाकर्तुरभिहितत्वेनाप्रधानभूता-
नुप्रवेशक्रियाकर्तुश्चाभिधानात्तृतीयानुपपत्तिस्स्यादेवेति चेन्मैवम् ।
आत्मनेत्यस्य स्वरूपेणेत्यर्थः । जीवेनेत्यस्य जीवशरीरकेणेत्यर्थः ।
यस्यात्मा शरीरमिति श्रुतेः । तदनुप्रविश्येत्येतेन इव चेतनेऽप्य-
नुप्रवेणश्रवणाच्च शरीरवाचिणब्दस्य शरीरिपर्यन्तत्वस्य मुख्यतया
प्रतिपन्नत्वाच्च । जीवशरीरकेण स्वरूपेणानुप्रविश्य व्याकरवा-
णीत्यर्थः । यद्यपि जीवशरीरकं स्वरूपं व्याकरणकर्तृत्वं भिद्यते ।

तथापि व्यपदेशिवदेकस्मिन् बुद्ध्या नानात्वकल्पनेति न्यायेन कल्पितभेदमादायानभिहिताधिकारविहिततृतीयोपपत्तेः। घटः स्वेन रूपेणेतरव्यावृत्तिं करोतीत्यादिप्रयोगदर्शनात्। ननु तत्र करणार्थं तृतीया। करणत्वञ्च न तिङ्गाऽभिहितमिति चेत् तर्हि प्रकृतेऽपि आन्मनेति करणे तृतीयाऽस्तु।

श्लो॥ 'तेनेशस्तद्विशिष्टस्वकरणकतयाऽनुप्रवेशेऽपि कर्ता'

इत्यधिकरणसारवत्युक्तेः। व्याकरणकर्तुः स्वस्यानुप्रवेशे साधकतमत्वविवक्षया करणत्वोपपत्तेः। अत्र करणत्वकर्तृत्वयोरेकस्मिन्नपि विवक्षाधीनत्वेन सम्भवात्। घटस्वेन रूपेणेत्यत्र तथैव दर्शनात्। तथाच जीवशरीरक स्वात्मानं साधनीकृत्याहमनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीत्यर्थस्सम्पद्यते। अतोऽनुप्रवेशव्याकरणक्रिययोस्समानकर्तृकत्वादात्मनेत्यस्य करणत्वाच्च न त्वाप्रत्ययतृतीययोरनुपपत्तिरिति संक्षेपः। एतेन शैवपातञ्जलकाणदादीनामिमित्तमावेश्वरवादो निरस्तः।

ईश्वरानुमाननिरासः —

ननु क्षित्यङ्कुरादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटादिवदित्यनुमानेन निमित्ततयैवेश्वरस्सिद्धयतीति चेन्न। सपक्षे घटादौ कर्तुः कुलालादेः कायकरणकर्मादीनां दर्शनात्। पक्षेऽपि काय-

करणादिमान् कर्तैव सिद्धयतीति ततो विलक्षणस्य शरीरिणो सम्भवेन बाधात् । न च घटादिजनककुलालकृतेर्जन्यतया शरीरादिसापेक्षत्वेऽपि क्षित्यादिकृतेरजन्यतया कर्तृशरीरापेक्षाद्यसंभवादशरीर्येव तत्कर्तेति वाच्यम् । तथा सति घटादिकृतेर्जन्यतया ज्ञानचिकीर्षापूर्वकत्वेऽपि क्षित्यादिकृतेर्नित्यतया ज्ञानचिकीर्षयोरनपेक्षणात् । क्षित्यादिकर्तृशरीरवत् ज्ञानचिकीर्षयोरपि त्यागप्रसङ्गात् ।

ननु प्रयत्नस्य स्वतस्सविषयकत्वे ज्ञानत्वप्रसङ्गेन ज्ञानेच्छाधीनमेव सविषयकत्वं वाच्यमिति तयोरप्यावश्यकत्वमिति चेन्न । जीव नयोनियत्नस्य ज्ञानाद्यधीनस्य सविषयकत्ववदेतस्यापि सविषयकत्वे बाधकाभावात् । जीवनादृष्टवशात् तस्य सविषयकत्वाङ्गीकारे क्षित्यादिकर्तृप्रयत्नस्यापि भोजकादृष्टवशात् सविषयत्वमिति वक्तुं शक्यत्वात् । त्वयाप्येतदङ्गीकार्यम् । अन्यथा नित्यज्ञानेच्छाप्रयत्नानां सर्वदा सर्वगोचरत्वेन विषयनियमाभावे युगपत्सर्वकार्योत्पत्तिर्युगपदनायाससर्वमोक्षादिप्रसङ्गात् । सहकारिक्रमात् क्रमिककार्योत्पत्तिवचनं न युक्तिसहम् । सहकारिणामपि कार्यत्वाद्युगपदेव तदुत्पत्तिनिवृत्त्योः प्रसङ्गात् । प्रयत्नस्य च समस्तवस्तुगोचरज्ञानसमानविषयत्वे नित्यवस्तूनामपि तत्प्रयुक्तविषयत्वप्रसङ्गेन तेषामपि सृष्टिसंहारादि स्यात् । तेषां नित्यत्वेन स्रष्टुं संहर्तुं वा शक्यत्वादशक्यप्रयत्नवतः ईश्वरस्या-

नीश्वरत्वं वा स्यात् । अस्तु तर्हि एवमदृष्टैकनियतप्रयत्नवा-
नीश्वर इति चेज्जीवस्यैवानित्यप्रयत्नवतस्तथाविधनियमोपपत्तेर्न
तदतिरिक्तकर्तृसिद्धिः ।

तन्वङ्कुरगोचरप्रयत्नो न केनाप्युपलभ्यत इति चेन्न ।
जीवनपूर्वकप्रयत्नेऽपि समत्वात् । कार्यादेव तत्र कल्प्यत इति
चेत्तत्रापि समम् । अदृष्टस्य च सर्वकार्यनिमित्तस्य नियाम-
कत्वे किमदृष्टनित्यप्रयत्नकल्पनप्रयत्नेन । आहुश्चाचार्याः —

श्लो॥ 'सार्धगतत्वादनियमो नित्यगतत्वाद्युपद्रवः ।

अदृष्टान्नियमे नित्ययत्नोऽज्ञाजागलस्तनः॥

स्वादृष्टपरतन्त्रस्स्यादरात्मा क्वचित् क्वचित् ।

परादृष्टपराधीनस्सर्वत्रैव भवेत्परः ॥ इति ॥

किञ्च नित्यज्ञानादिकं किं दृष्टं उत कल्पितम्? नाद्य । असिद्धेः ।
न च द्वितीयः । दृष्टविजातीयकुलुप्ययोगात् । मूर्तद्रव्यवद्वि-
भूतां विभूना संयोगे कल्प्यमाने संयोगकारणानामन्यतरकर्मो-
भयकर्मसंगोगानामभावात्तन्निषेधो यथा स्वीकृतः तथा ज्ञान-
करणादीनामिन्द्रियलिङ्गादीनामसम्भवात्तदभावस्स्यात् । नित्यत्वा-
त्तत्तौगोक्ष्ये विभुद्वयसंयोगस्यापि नित्यत्वेन तन्नैरपेक्ष्यान्नित्यसं-
योगोऽपि स्वीक्रियताम् । विभूना मिथस्सयोगाभावेन किञ्चि-
द्वाधकमिति चेन्नित्यज्ञानाभावेऽपि न किञ्चिद्वाधकम् । अस्मदाद्य
शक्यकार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गरूपबाधक्रमस्तीति चेन्न । कारणान्तरैरेव

तदुत्पत्त्युपपत्तेः। कर्तृनिरपेक्षकारणान्तरैः कार्योत्पत्तिर्न दृष्टेति चेदन्यत्तादर्शनेऽप्यन्यत्र तथा स्यात्। कार्यान्तराणां कारणत्रय-जन्यत्वेऽपि प्रध्वंसस्य निमित्तमात्रजन्यत्वदर्शनात्। तथाच कल्पितस्य ज्ञानादेः कारणनैरपेक्ष्यकल्पनात् सिद्धस्य हेतुवर्गस्य क्वचित्कर्तृनैरपेक्ष्याङ्गीकार उचितः। किञ्चान्यत्र ज्ञानं सर्व-सकारणकं तत्प्रामाण्यञ्च गुणजन्यमिति स्थापयद्भिरीश्वरज्ञानं तत्प्रामाण्यञ्च निष्कारणकमिति दृष्टविपरीतं कल्प्यते। अत्र ज्ञानचिकीर्षारव्यधर्म्यन्तरक्लुप्तिमपहाय प्रयत्नमात्रे निरपेक्षं विषयित्वकल्पनमेव युक्तम्।

किञ्च तच्च ज्ञानं प्रत्यक्षकारणाभावात् प्रत्यक्षम्। लिङ्गाद्यजन्यत्वान्नानुमित्यादिः। स्मृतिकारणाभावात् स्मृतिः। प्रमाकारणाभावात् प्रमा। भ्रमकारणाभावात् भ्रमः। अतो ज्ञानवर्गेषु नान्तर्गत इति तत्त्यागस्सिद्धः। आहुश्चाचार्याः —

श्लो॥ 'नित्या चेश्वरबुद्धिस्ते नानुभूतं न च स्मृतिः।

न च प्रमा भ्रमश्च स्यात् तत्तत्कारणवर्जनात्॥

अनुभूत्यादिहेतूनामभावेऽपि तथा यदि।

स्मृतिहेतोरभावेऽपि स्मृतिरेषा न किं भवेत्'॥ इति।

तत्र यथा किञ्चित् प्रत्यक्षत्वप्रमात्वादि कल्प्यते। तद्वदेव यत्नस्य विषयित्वेऽनैरपेक्ष्यमपि कल्पयितुं युज्यते।

ननु चेतनत्वमेवात्मलक्षणम् । चैतन्याभावे आत्मत्वं न स्यादिति चेन्मैवम् । यत्नवत्वस्यैव तल्लक्षणत्वात् । अस्तु तर्हि यत्नमात्रवानीश्वरस्स एवानुमानेन सिद्धयतीति चेन्न । 'यस्सर्वज्ञस्सर्ववित् । 'तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय ।' 'सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेयेत्यादिश्रुतिशतविरोधेन तद्विरुद्धानुमानोदयासम्भवात् । किञ्च जीवनपूर्वकप्रयत्नन्यायेनादृष्टविशेषजनितयत्नवद्भिर्जीवैः क्षित्यादेस्सकर्तृकत्वसम्भवे किं नित्यप्रयत्नतदाधारकल्पनगौरवेण । यादृशैरेवादृष्टैश्शरीरादिनिरपेक्षैस्सह कृत ईश्वरः स्रष्टेति मन्यसे । तादृशैरेव तत्फलभोक्नुष्वेव यत्नक्लुप्तेर्लघुत्वात् । अतो दृष्टवद्भिर्जीवैरेव जगदुत्पत्तिसिद्धिरिति सिद्धिसाधनता दुर्वारा । अतिरिक्तकर्तृकल्पने कर्तुरन्यवस्थाप्रसङ्गश्च ।

तथाहि क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटादिवदित्यत्र एककर्तृकतया प्रसिद्धे सपक्षे घटे द्विकर्तृकत्वं स्यात् । अनेककर्तृकरथगोपुरादावपि सम्प्रतिपन्नकर्तृतिरिक्तकर्तृकत्वप्रसङ्गश्च । कल्प्यमानो हि कर्ता न केवलं क्षित्यादिमात्रकर्तृत्वेन कल्प्यते । तत्प्रयत्नस्य परिच्छेदकाभावेन सर्वविषयत्वात् । तेन घटादेर्द्विकर्तृकत्वमायातम् । ततस्तद्दृष्टान्तेन पक्षस्य द्विकर्तृकत्वमापतेत् । ततस्सपक्षस्य द्विकर्तृकत्वं स्यात् । एवं क्रमेणोपर्युपरि क्लुप्तान्वनन्तेश्वरापत्या द्यावा पृथिवी जनयन् देव एकः न द्वितीयोऽस्तीति व्यवस्था भज्यते । यद्येकेनेश्वरेण विश्वकार्यसिद्धौ

द्वितीयक्लप्तेर्निष्फलत्वेन गौरवात् तत्परित्याग इति तत्रापि गौरवभयेन एकस्यापि त्याग इति प्रकृष्टाकृष्टैर्जीवैरेव जगदुत्पत्तिसिद्धिरिति सिद्धसाधनतैवानुमानस्य । किञ्च सकर्तृकत्वमित्यत्रोपादानादिसमस्तकारणविषयज्ञानादिमान् कर्तृतया विवक्षितः । उत कतिपयविषयज्ञानादिमान् । उत सामान्यतो वा । पूर्वस्मिन् व्याप्त्यसिद्धिः । न हि कुलालादयो घटादिहेतुभूतमदृष्टेश्वरपरमाणादिकं जानन्ति । उत्तरयोः पक्षयोरीश्वरासिद्धिः । द्व्यणुकप्रभूति जगदुपकरणयागादिवेदिभिर्जीवैरेव सिद्धसाधनत्वात् । एतेन द्व्यणुकादिकर्तृत्वमपि जीवस्यैवादृष्टद्वारा घटत इति सिद्धम् ।

ननु व्याप्त्या सकर्तृकत्वे सिद्धेऽनन्तरं पक्षधर्मताबलात् नित्यत्वसार्वज्ञ्यादिसिद्धिरिति चेन्मैवम् । व्याप्यदर्शनेन पक्षधर्मतया व्यापकस्य प्रागविदितधर्मविशेषसम्बन्धमात्रं सिद्धयति । न तु सपक्षदृष्टवैजात्यम् । अन्यथा धूमानुमिते वह्नौ ताण्णितार्णादिविशयलोपप्रसङ्गात् । सपक्षदृष्टान्यतामात्रमपि नानुमेयनियतम् । पृथिवी द्रव्यं परिणेषानुमानमपि हि क्षित्यादिकं पक्षीकृत्य स्यात् । तत्र किञ्चिज्जकर्तृकत्वनिषेधो वा स्वतस्सर्वजकर्तृकत्वं वा साध्यते । नाद्यः । तत्सम्भवस्य स्थापितत्वात् न द्वितीयः । तादृशस्य व्याप्त्यसम्भवात् । दृष्टान्तासिद्धिश्च । न च क्षित्यादिकर्तृत्वस्य जीवेऽप्यसम्भवात् तद्वि-

लक्षणकर्तृसिद्धिरेव परिशेषानुमानसाध्येति वाच्यम् । प्रकृष्टा-
ददृष्टवशाद्विचित्रशक्तिमद्भिर्विश्वामित्रादिभिः क्षित्यादिकार्यसम्भ-
वेन तद्विलक्षणकर्तृसिद्धेः ।

नन्वेवमपि घटादिकर्तृव्यावृत्तो विशेषः क्षित्यादिकर्तृ-
स्वीकार्यः । तदुत्पत्त्यासन्नपूर्वकाले अस्मदादिजीवानां तदनुगुण-
बुद्ध्यादिराहित्यात् । अतो दृष्टविपरीतक्लृप्त्यविशेषे किमीश्वर-
क्लृप्तिप्रद्वेषेणेति चेन्न । निश्वासादावधीपूर्वकप्रयत्नेनापि कर्तृत्व
त्वयेप्यते । कालविप्रकृष्टधियापि पुरुषस्य कर्तृत्वमाभिचारिक-
परपीडादौ लोकवेदसिद्धम् । अत उत्पत्त्यासन्नकाले तादशबुद्ध्य-
भावेऽपि विप्रकृष्टकालान्तरीयबुद्ध्या वा अधीपूर्वकप्रवृत्त्या
वा कर्तृत्वसिद्धे न जीवविलक्षणकर्तृसिद्धिः ।

अथ कुम्भादिमृदसम्भावितो गोपुरादिकर्तृबुद्धिशक्ति-
प्रकर्षो दृश्यते । एवं मनुष्यासम्भावितशकुन्तलूतादिजन्तवन्तरेषु
च मनुष्येष्वपि विश्वामित्रादिष्वेवं देवामुरमिद्धादिषु पितामहा-
दिपर्यन्तेष्वपि स्थिते बुद्धिशक्तितारतम्यस्य क्वचिद्विश्रमो
वाच्य इति । एवमीश्वरस्सेत्स्यतीति चेदुच्यते । कर्मभेदाधीनमेव
शक्तितारतम्यं त्वया निर्दिष्टम् । जन्मोपधिमन्त्रतस्समाधिजाश्च
सर्वासिद्धयः । तत्तदृष्टेष्वायतन्ते । एवञ्चादृष्टाधीनशक्तिप्रकर्षता-
रतम्यं कालभेदेन कर्मवश्येष्वेव केषुचित्सम्भवति । अतो विश्व-

मस्थानान्तरकल्पनं युक्तम् ।

ननु कारणाभावे कार्याभावः उभयाभ्युपेतः । कारणानि च कर्तृपहितानि कार्यञ्जनयन्ति । कर्त्तृभावे कथं व्याप्रियेरन् । अतः कार्यस्य साङ्ख्यसौगतचार्वाकवर्तिन्या नित्यत्वमसत्त्वमा- कस्मिकत्वं वा स्यादिति चेन्न । कारणाभावे कार्यन्न स्यात् । न तु कारणविशेषाभावे । अन्यथा क्वचिद्दृष्टस्य कर्मकारका- देरभावेऽपि क्रियानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । दृश्यते हि चिदिक्रियायाः कर्मपेक्षत्वेऽपि भवनध्वंसनादिक्रियायास्तन्निरपेक्षता । अतः कर्तृ- भावेऽपि कारणान्तरैः कार्यासिद्धेर्निष्प्रत्यूहत्वात् । अथ कालो यथा सर्वकार्यनिमित्तं तथेश्वरोऽपि । तत्परित्यागे समानन्यायेन कालोऽपि त्यज्यतामिति चेन्मैवम् । कालस्य तादृशस्य लोक- वेदसिद्धत्वेन तत्परित्यागासम्भवः । तत्तत्कालप्रतीक्षया हि कर्षकाः कृष्यादौ प्रवर्तन्ते । उदिते सूर्ये प्रातर्जुहोति । वसन्तेऽग्नीनाद- धीतेत्यादिशास्त्रेण हि तत्तत्कर्मणि प्रयतन्ते । तर्ह्यत्रापि द्यावा- पृथिवी जनयन्देव एक इत्यादिशास्त्रेण कर्तृसिद्धिरिति चेत् सिद्धचतु नाम । अलमनुमानस्थापनप्रयत्नेन ।

ननु तथापि कारणान्तराणामचेतनानां चेतनाधिष्ठितत्वे प्रवृत्तिर्न स्यात् । वास्यादोनां नक्षणानधिष्ठाने प्रवृत्त्यदर्शनात् । तथाच कर्त्तृनुपहितत्वे कारणान्तरैरप्यङ्कुरादिर्न स्यात् । अतः

तत्कर्तृवश्यक इति चेन्न । अदृष्टप्रोरेतैरेव कारणान्तरैः कार्य-
सम्भवेन कर्तृव्यापारापेक्षाभावात् । अदृष्टस्याप्यचेतनस्य चेत-
नाधिष्ठानमपेक्षितमिति चेन्न । विषयतासम्बन्धेन कर्तृव्यापार-
स्यैव चेतनाधिष्ठितत्वपदार्थत्वेन तत्राप्यचेतनस्य तद्व्यापारस्य
चेतनान्तराधिष्ठितत्वापेक्षायामनवस्थापतेः ।

ननु च कार्यबलात्तत्र व्याप्तेस्सङ्कोचाभ्युपगम इति
चेत्तददृष्टेऽपि तुल्यम् । नन्वीश्वरप्रयत्नस्य नित्यत्वात् प्रयत्ना-
धिष्ठितत्वमिति चेन्न । नित्यानामपि परमाण्वादीनां तदपेक्षाया-
स्त्वयैवोपादितत्वात् । तथाऽप्यन्वयव्यतिरेकवतां कारणानाम-
न्यतमस्य त्यागे सर्वहेतुत्यागोऽपिस्यादिति चेन्न । सर्वकार्यानुत्पत्तिप्रस-
ङ्गरूपबाधकसद्भावात् । तर्ह्येकस्यापि त्यागो न सम्भवतीति
चेत्तदा ध्वसकार्यन्निरूपय । ध्वसो हि स्वोत्पत्तौ हेतुमपेक्षमा-
णस्समवायिनोरभावात् निमित्तमात्रमपेक्षत इति स्वीकृतः । तथा
पक्षेऽपि जीवातिरिक्तस्य कर्तुः कल्पयितुमशक्यत्वात् । कथञ्चि-
ज्जीवकर्तृकत्वं कर्तृनिरपेक्षत्वं वा स्वीक्रियताम् । तथा च
हेत्वभावे कार्यन्न स्यात् । न तु कार्यत्वसामान्यानपेक्षितहेतु-
विशेषाभाव इति कर्त्तृभावे कार्यन्न स्यादिति विपक्षे बाधक-
तयोक्त न सङ्घटत इति कारणान्तरैरेव ध्वसादिवत् क्षित्या-
दिकार्यसिद्धौ कार्यत्वात् वर्तनुमान न सिद्ध्यति । किञ्च
क्षित्यादिकं कर्तृजन्यं शरीरादित्जगत्त्वादात्मनस्त्वित्त्वान्मात्रेण कार्यं

त्वहेतोः प्रतिरोधः । न च शरीरेति व्यर्थविशेषणं स्वरूपा-
सिद्धिपरिहारत्वेन सार्थस्स्यात् । न च हेतुविशेषणं सर्वमनैका-
न्त्यपरिहारायेति शास्त्रमस्ति ।

ननु तर्हि व्यर्थविशेषणं सर्वत्रादूषणं स्यादिति चेन्न ।
यत्किञ्चिदोषपरिहारानुपयुक्तस्यैव वैयर्थ्यानुगुणत्वात् । तथा च
व्यभिचारावारकत्वेऽपि असिद्धिवारणेन शरीरपदस्य सप्रयो-
जनत्वात् । न चाजन्यत्वस्यैवाकर्तृकत्वव्याप्त्या तत्र शरीरपद-
निवेशे नीलधूमवद्व्याप्यत्वासिद्ध्यापत्या एकामसिद्धिं परिहरतो
द्वितीयासिद्धिरिति वाच्यम् । शरीरजन्यत्वाभावजन्यत्वाभावयो-
र्विशिष्टाविशिष्टप्रतियोगित्वयोः प्रतियोगिभेदभिन्नयोस्सामाना-
धिकरण्येऽपि शरीरजन्यत्वाभावकेवलजन्यत्वाभावयोर्गुलघूधर्म-
भूतव्याप्यतावच्छेदकयोरेकत्र समावेशेन धूमत्वधूमप्रागभा-
वयोर्वि व्याप्यतावच्छेदकत्वे बाधकाभावेन व्याप्य-
त्वासिद्ध्यभावात् । एतदुक्तं भवति । स्वसमानाधिकरण-
व्याप्यतावच्छेदकधर्मन्तरघटितस्यैव व्याप्यतावच्छेदकतया नील-
धूमत्वस्य स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधूमत्वघटितत्वान्न
नीलधूमत्वं व्याप्यतावच्छेदेक तदवच्छेदेन व्याप्यभावात् । नीलधूमो
व्याप्यत्वमिद्वेः । धूमप्रागभावत्वस्य धूमरूपव्याप्यतावच्छेदकान्तर-
घटितत्वेऽपि तस्य स्वसमानाधिकरण्याभावाद्धूमप्रागभावत्वं
व्याप्यतावच्छेदकम् । तदवच्छेदेन व्याप्यता धूमप्रागभावो न
व्याप्यत्वासिद्धः । तथा शरीरजन्यत्वस्याजन्यत्वघटितत्वेऽपि तयो-

व्यधिकरणत्वात् शरीराजन्यत्वावच्छेदेनापि व्याप्त्या शरीरा-
 जन्यत्वमपि न व्याप्यत्वासिद्धम् । अन्यथा कलमबीजवदिदं
 कलमाङ्कुरवत्वादित्यनुमानेऽन्वयव्यतिरेकिणि व्यतिरेकव्याप्तौ
 बीजाभावेन कलामाङ्कुराभावसिद्धौ कलमपदवैयर्थ्यं प्रसज्येत ।
 यदि कालमबीजाभावबीजाभावयोर्विशिष्टाविशिष्टप्रपियोगिकयोः
 प्रतियोगिभेदभिन्नयोस्सामानाधिकरण्येऽपि तत्तदभावत्वयोर्व्यधि-
 करणत्वात् स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तराघटितत्वात्
 तदवच्छेदेन व्याप्तिग्रहसम्भवान्न व्याप्यत्वासिद्धिरित्युच्येत ।
 तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमिति । एव क्षित्यादिकं सकर्तृकमित्य-
 त्नापि व्यर्थविशेषणं सुलभम् । तथाहि सकर्तृकमित्यत्र कर्तृस्स-
 म्बन्धमात्रं कर्तृव्यापारपूर्वकत्व वा विवक्षितम् । आद्ये सिद्ध-
 साधनत्वम् । सन्ति हि त्वत्पक्षे कुम्भादिकर्तारश्चेतनास्वरूप-
 तस्सर्वत्र विभुतया सम्बद्धा । अस्मत्पक्षेऽपि ।

श्लो॥ 'अङ्गुलस्याष्टभागोऽपि न सोऽस्ति द्विजसत्तम ।

न सन्ति प्राणिनो यत्र कर्मबन्धनिबन्धनाः॥

दारुण्यग्निर्यथा तैलं तिले तद्वत्पुमानपि॥' इति ।

सर्वमचेतनं गुण्यपागकर्तृचेतनमिथमिति सर्वस्यापि कर्तृसम्ब-
 धित्वात् । द्वितीये व्यापारपूर्वकत्वनिवृत्तिमात्रेण कार्यत्वनिवृ-
 त्त्यपपत्तौ कर्तृविशेषणवैयर्थ्यम् । व्याप्त्यपयोगाभावेऽपि सिद्ध-

साधनत्वनिवृत्त्यै तदुपादानमिति चेत् तर्हि शरीराजन्यत्वेऽपि असिद्धिपरिहारेण सप्रयोजनत्वादेकामसिद्धिं परिहरतो द्वितीया-
 पत्तिरित्युक्तिर्वितथा स्यात् । किञ्च शरीरजन्यत्वं सकर्तृकत्वा-
 नुमानं उपाधिः । जन्येषु घटपटादिषु सर्वत्र शरीरजन्यत्व-
 सत्वात् सकर्तृकत्वव्यापकम् । पक्षे शरीरजन्यत्वाभावात् सा-
 धनाव्यापकञ्चेति साध्यव्यापकोपाधिनिवृत्त्या पक्षे सकर्तृकत्व-
 रूपसाध्यनिवृत्तेस्साधनात् । व्यापकाभावस्य व्याप्याभावप्रयोजक-
 त्वात् । न च जन्यस्यैव साध्यव्यापकत्वेन उपाधौ शरीरपद-
 वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । उपाधेस्साधनाव्यापकत्वसम्प्रतिपत्तये च
 शरीरपदावश्यकत्वेन सार्थक्यात् । अन्यथाऽयोगोलकं धूमवद्वह्ने-
 रित्यत्र आर्द्रेन्धनसंयोग उपाधिरित्युच्यते । तत्र इन्धनसंयोग-
 मात्रस्य धूमव्यापकत्वादार्दपदवैयर्थ्यं स्यात् । यदि तत्रार्द्रपदा-
 नुपादानेऽयोगोलकेऽपीन्धनसंयोगसत्वात् साधनाव्यापकत्वासम्भवः ।
 एवं पक्षे उपाधिनिवृत्त्या साध्यनिवृत्तिरपि दुःशका । पक्षे
 इन्धनसंयोगसत्त्वात् । अत आर्द्रपदम् । तददाने त्वयोगोलके
 आर्द्रेन्धनसंयोगाभावात् । साधनाव्यापकत्वं उपाधिनिवृत्तिश्च पक्षे
 सिद्धयतीति । एतत्प्रयोजनायैवार्द्रपदमित्युच्येत । तदं शरीरपद-
 मपि तथैवेति तुल्यम् । एव गौरमित्नातनये अयं श्यामं मि-
 त्नातनयत्वात् श्याममित्नातनयवदिति साधने शाकाहारपरिणति-
 जत्वमुपाधिः । तत्र साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्य वक्तव्यतया
 मित्नातनयत्वविशिष्टस्य सत्त्वव्यापकस्याहारपरिणतिजन्यत्वे मन्वान

शाकपदवैयर्थ्यम् । तावन्मात्रोक्तौ पक्षेऽप्याहारपरिणतिजत्वसत्वात् साधनस्यापि व्यापकत्वादुपाधित्वञ्च स्यात् । उपाधिनिवृत्त्या साध्यनिवृत्तिश्च न सिद्धयतीति शाकपदम् । तत्प्रवेशे तु पक्षे गौरमित्रातनये शाकाद्याहारपरिणतिजत्वाभावेन साधनाव्यापकत्वोपाधिनिवृत्त्योस्स म्भवेन तस्योपाधित्वमक्षतम् । तथा प्रकृतेऽपि अत उक्तानुमानं शरीरजन्यत्वेन सोपाधिकत्वमेव । एवं सर्वं कार्यं सर्ववित्कर्तृपूर्वकं कादाचित्कत्वात् । यत्सर्ववित्कर्तृपूर्वकं न भवति न तत्कादाचित्कम् । यथाऽऽत्मादिरित्यादि केवल व्यतिरेकिण्यपि व्यर्थविशेषणत्वमर्थान्तरत्वञ्च सुलभम् । तत्र कर्तृपूर्वकत्वनिवृत्त्यैव कादाचित्कत्वनिवृत्तावुपपन्नायां सर्वविद्विषेणं व्यर्थम् । सिद्धसाधनत्वनिवृत्त्या सप्रयोजनमिति चेन्न । शरीराजन्यत्वहेतावसिद्धिपरिहाराय शरीरपदमिति वदन्तं 'प्रति एका-मसिद्धिं परिहरतो द्वितीयापत्तिरित्युक्तेरत्राप्रि दुर्वारत्वात् । तर्हि कर्तृपदं ह्रित्वा सर्ववित्पूर्वकत्वमेव उच्यते । तथाच न वैयर्थ्यमिति चेन्न । वित्पूर्वकत्वनिवृत्त्यैव व्याप्तिसिद्धौ सर्वपदवैयर्थ्यात् । एवं सर्वेति विशेषणेऽपि न सिद्धसाध्यतापरिहारः । सर्वेषां चेतनानां सर्वशब्दार्थवेदिनामसर्ववित्त्वायोगात् । अन्यथा सर्ववित्साधनस्यापि दुश्शकत्वात् । विशेषतस्सर्वञ्च सर्वे जानन्तीति चेन्न । विशेषाणामपि सर्वशब्दार्थत्वात् सर्वसाक्षात्कर्तृपूर्वकत्वं साधयाम इति चेन्न । योगिभिरर्थान्तरत्वापातात् । नित्यसाक्षात्कारि-

पूर्वकत्वं साध्यत इति चेन्न । एवमपिव्याप्तौ नित्यत्वविशेष-
णवैयर्थ्यमेव । प्रकारान्तरेण विशेषसाफल्ये शरीराजन्यत्वहेता-
वपि साफल्यं सिद्ध्यत्येव । एवं वेदास्सर्वज्ञप्रणीताः वेदत्वा-
दित्यत्रापि विशेषणवैयर्थ्यन्तरत्वे बोध्ये प्रणीतत्वनिवृत्तिमात्रेण
ज्ञप्रणीतत्वनिवृत्तिमात्रेण वा व्याप्तिग्रहोपपत्तेः । एतेन—

श्लो॥ 'कार्ययोजनधृत्यादेः पदात् प्रत्ययतः श्रुतेः ।

वाक्यात्सङ्ख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वजिव्ययः'॥ इति

नानाचार्यसङ्ग्रहीतानां सर्वेषामनुमानानां स्थालीपुलाकन्यायेन
निरासो बोध्यः ।

नन्वस्माकमीश्वरानुमाननिरासेन किं प्रयोजनम्? न च
प्रयोजनोभावमात्रम् । अनुमानत एव ईश्वरं प्रतिपद्य तं भज-
मानानां नास्तिकत्वशङ्कापादनेन

श्लो॥ 'विद्याचोरो गुरुद्रोही वेदेश्वरविदूषकः ।

त एते बहुपाप्मानः सद्यो दण्ड्या इति श्रुतिः'॥

इति शास्त्रेण महत्पापं स्यादिति चेन्न । अनुमानदूषणेऽप्यागमत-
स्तत्सिद्धिमभ्युपगच्छतामीश्वरदूषकत्वाभावात् । अन्यथाऽस्मदादि-
प्रत्यक्षवेद्यत्वनिषेधे नानुमानिकेश्वरवादिनोऽपीश्वरदूषकत्वप्रसङ्गात् ।

प्रयोजनञ्च यथावस्थिततत्त्वावबोधः। ईश्वरानुमाने आभासतो पश्यतां तीव्रबुद्धीनामीश्वराविश्वासपरिहारश्च मन्दमतीनां तीव्र-
बुद्धिभिः प्रक्षोभाभावश्च। अप्राप्तप्रापकस्यागमस्यानुवादप्रसङ्ग-
परिहारश्च। अतः प्रयोजनसद्भावात् पापाभावाच्चानुमाननिरासो
युक्तः।

नन्वनुवादत्वेऽपि वेदस्येश्वरसिध्यत्येवेति न कश्चिदोष
इति चेन्न। निमित्तोपादानभूतेश्वरसिद्धेः। निमित्ततयानुमान-
सिद्धमीश्वरमनुद्य श्रुत्या उपादानत्वादिविधीयताम्। प्रत्यक्ष-
सिद्धं पृथिव्यादिकमनूद्येश्वरशरीरत्वादिविधानवदिति चेन्न।
तथैवेश्वरमनुद्य उपादानत्वनिषेधकानुमानोदये तत्र धर्मिग्राहक
श्रुतिविरोधस्यैव दुष्णत्वावश्यकतया स दुर्वचः। अनुमानस्यैव
धर्मिग्राहकत्वात्। उपादानत्वविशिष्टतयागमेनैव सिद्धौ तूपादा-
नत्वनिषेधकानुमितौ धर्मिग्राहकविरोधस्य वक्तुं शक्यत्वात्।

नन्वेवमपि प्रत्यक्षशरीरत्वादिनिषेधानुमानात्तदपि दूष्य-
तामिति चेन्न। तत्रानुमानसाध्यशरीरत्वनिषेधस्य शरीरत्वग्र-
हाधीनत्वात्। तद्ग्रहस्य श्रुत्यतिरिक्तप्रमाणशक्यत्वेन शरीरत्व-
श्रुतेरेवोपजीव्यतया तद्विरुद्धानुमानाप्रवृत्तेः। नरशिरःकपालशु-
चित्वानुमानवत्। ईश्वरो न पृथिव्याद्युपादानं चेतनत्वात् कर्तृ-
त्वाद्वा कुलालवदित्यादिप्रयोगे निषेध्यभूतपृथिव्याद्युपादानत्वस्य

सिद्धयसिद्धिश्चां विरोधस्त्वनुपपन्नः । पृथिव्याद्युपादानत्वस्य प्रत्य-
क्षानुमानाभ्यामन्यत्र सिद्धेश्वरनिषेधस्य सुगम्यत्वात् । अतस्त-
दनुमानस्य धर्मिग्राहकविरोध एव दूषणत्वेन वक्तव्यः । स
चेश्वरस्य शास्त्रैकप्रमाणकत्व एव सम्भवति । किञ्चेश्वरस्य
निमित्ततयाऽनुमानसिद्धत्वे तदनुवादेनागमस्योपादानत्वादिविधा-
नेऽभ्युपगम्यमाने तस्यानुपादानत्वमेव भवेत् । ईश्वरस्यानुमानि-
कत्वात् । ईश्वरस्यानुमानिकत्वात् । अनुमानोपजीव्यजातीयस्यो-
पादानत्वनिषेधकानुमानस्य धर्मिग्राहकप्रमाणानुगृहीतस्य यूपदि-
त्यैक्यवाक्यस्य प्रत्यक्षविरुद्धत्वेनान्यपरत्ववदन्यपरत्वापातात् । अतोऽ-
नुमाननिरासाभावे ब्रह्म जगदुपादानम् स्यात् । अत एव सूत्र-
कारोऽपि 'जन्माद्यस्य यत' इत्यनेन ब्रह्मणोऽभिन्ननिमित्तोपा-
दानत्वं प्रतिपाद्य तन्निर्वाहाय तदनन्तरमेव शास्त्रयोनित्वादित्य-
नेन ब्रह्मणः प्रमाणान्तरगोचरत्वन्निराचकार इदमन्तावधेयम् ।
ब्रह्मणोऽनुमानगोचरत्वं प्रतिक्षिप्य शास्त्रैकप्रमाणकत्वे स्थापिते
सति शास्त्रमेव धर्मिग्राहकप्रमाणं भवेत् । न त्वनुमानम् । तदैव
हि ब्रह्मणो भिन्ननिमित्तोपादानत्व सिद्धयति । ब्रह्मणोऽनुमान-
वेद्यत्वे तस्य धर्मिग्राहकप्रमाणत्वात् तदविरोधेन ब्रह्म न जग-
दुपादानम् । जगन्निमित्तत्वादिसाधनेनानुपादानमेव ब्रह्म स्यात् ।
उपादानत्वबोधकश्रुतिवाक्यन्तु धर्मिग्राहकप्रमाणोपोद्धृतानुमान-
सिद्धानुपादानत्वविरुद्धार्थप्रतिपादनासमर्थं सद्युपादित्यवाक्यवदन्य-
परमेव स्यात् । अतो ब्रह्मणोऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वमित्यत्रैव न

दानत्वनिषेधकानुमानं दूषणीयम् । दूषणञ्च धर्मिग्राहकप्रमाण-
 विरोध एवान्यथासम्भवात् । स च शास्त्रस्य धर्मिग्राहकत्व एव
 सम्भवति । अतोऽनुमानगोचरत्वं प्रतिक्षिप्य शास्त्रैकप्रमाणकत्व
 स्थापितम् । अथ 'यस्य पृथिवी शरीरमित्यादिषु प्रत्यक्षसिद्धपृथि-
 व्याद्यनुवादेन भगवच्छरीरत्वनिषेधानुमाने धर्मिग्राहकप्रमाणवि-
 रोधाभावेऽपि तदनुमानदूषणवदुपादानत्वनिषेधकानुमानदूषणसम्भ-
 वात् ईश्वरानुमाननिषेधपूर्वकशास्त्रैकप्रमाणकत्वसमर्थनफलमिति
 चेदुच्यते । भगवच्छरीरत्वस्य शास्त्रव्यतिरिक्तप्रमाणगोचरत्वा-
 च्छरीरत्वसिद्धिमुपजीव्य शरीरत्वनिषेधकानुमानस्यनिषेध्यसिध्यसि-
 द्विभ्यां व्याघातेन निषेधो न सिध्यतीति अप्रसिद्धसाध्यकत्वदूषणदू-
 ष्यत्वं तदनुमाने सम्भाव्यते । उपादानत्वनिषेधकानुमाने तु निषेध्य-
 जगदुपादानत्वस्य परमाणुव्यणुककलापतन्त्रादिषु प्रसिद्धस्येश्वर-
 निषेधे सिद्धयसिद्धिव्याघातप्रसक्त्या तादृशानुमानप्रवृत्तौ ब्रह्मण
 उपादानत्वन्न सिद्धयेत् । अतो धर्मिग्राहकप्रमाणविरोधेन तस्य
 वल्लभचनुष्णत्वानुमानवत् बाधितत्वसम्पत्तये शास्त्रैकवेद्यत्वं सम-
 र्थितमिति ।

शास्त्रयोनिरचनानुपपत्त्यधिकरणविरोधपरिहारः —

ननु तथापि शास्त्रायोन्यधिकरणानुमानस्येश्वरसाधक-
 त्वमुक्तम् । रचनानुपपत्तेश्चेत्यधिकरणेऽचेतनानां चेतनाधिष्ठितत्व

मावश्यकमिति व्याप्त्या चेतनविशेषत्वेनेश्वरस्साधितः । अतस्त-
योर्विरोध इति चेदुच्यते । शास्त्रयोन्यधिकरणे ईश्वरो नानु-
मानेन साधयितुं शक्यते इत्युक्तम् । रचनानुपपत्तेरित्यधिकरणे
स एव नानुमानेन बाधितुं शक्य इत्युक्तम् । अतो द्वयोर-
प्यधिकरणयोः परस्परं न विरोधः । एतदुक्तं भवति । यद्वस्तु
येन प्रमाणेन साधयितुं योग्यं तदेव वस्तु तेन प्रमाणेन बाध-
यितुं शक्यते । यथा प्रत्यक्षसिद्धो घटादिस्तनैव प्रत्यक्षेण
बाध्यते । न पुनः प्रत्यक्षाविषयः परमाण्वदृष्टादिः । प्रत्यक्षेण
बाध्यते । एवमनुमानगोचरत्वादीश्वरस्तेनैवानुमानेन साधयितुं बा-
धयितुं न शक्यत इति सूत्रकाराभिप्रायः इति ।

अथ निमित्तोपादानयो लक्षणविरोधान्निमित्तोपादानैक्ये
वाक्यस्य धूपादित्यैक्यवाक्यवच्चथाश्रुतार्थबोधकत्वाभावेन ब्रह्मणोऽ-
नुपादानत्वमिति चेन्मैवम् । न ह्युपादानासमवायिव्यतिरिक्तं
निमित्तमिति निमित्तलक्षणम् । नापि निमित्तासमवायिभिन्न-
मुपादानमिति तल्लक्षणम् । येन विरोधस्स्यात् । किन्तुपादानत्वं
परिणामाश्रयत्वम् । परिणामः आगन्तुकावस्थाविशेषः । विशे-
पस्तूत्तरोत्तरावस्थाविशिष्टस्वरूपापेक्षया तदनुगुणनियतपूर्वभाव्य
वस्थाविशिष्टं तदेव वस्तुपादानम् । यथा घटत्वावस्थाविशिष्ट-
मृद्द्रव्यापेक्षया पिण्डत्वावस्थाविशिष्टं तदेव मृद्द्रव्यं परिणाम्यौ-
न्मुख्यातिरिक्ताकारविशिष्टं कारणनिमित्तम् । असमवायिनि

कारणान्तरविभाग अनुपपन्नः । तस्य पारिभाषिकत्वात् । अन्यथा निमित्तकारणप्रत्यासन्नं कारणनिमित्तकारणमिति चतुर्थमपि पारिभाषिकलक्षणं स्यात् । ततश्च लक्षणविरोधाभावात्त्रिमितोपादानैक्यवाक्यं यथाश्रुतार्थकमेव । तथा चाविभक्तनामनामरूपचिदचिच्छरीरकत्वापेक्षयोपादानत्वसिद्धेः । अविभक्तचिदचिच्छरीरकत्वातिरिक्तेन कुलालादिसाधारणसङ्कल्पविशेषवत्वाद्याकारेण निमित्तत्वसिद्धेश्च । ईश्वरस्यैव चिदचिद्विषये कर्तृत्वमुपादानत्वञ्च परैरपि स्वीकार्यम् । सन्निहितसयोगादयो घटादिभिरीश्वरस्य । ततश्चेश्वरस्तेषां रागवर्णयत्वात् सर्वकार्यकर्तृत्वाच्च उपादाननिमित्तञ्च । तत्कर्तृकत्वाभ्युपगमे कार्यत्वात्सकर्तृकमित्यनुमानं दशमदशापन्नं स्यात् । चेतनेष्वपि बुद्धिपूर्वकस्वज्ञानसुखाद्युत्पादेन निमित्तोपादानत्वसमुच्चयस्सिद्धः । ज्ञानसुखादिकं प्रति तेषां समवायित्वात् । तदनुकूलकृतिमत्त्वेन तन्निमित्तत्वाच्च । अतस्सिद्धं सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरकं ब्रह्मैव स्थूलचिदचिच्छरीरकतया परिणमतीति वेदान्ताः प्रतिपादयन्तीति । तेन च तद्व्यतिरिक्तस्य च निखिलस्य जगत आधाराधेयभावशेषितव्यभावशेषशेषिभावशरीरशरीरिभावकार्यकारणभावादयो यथा प्रमाण सम्बन्धाः स्वीकार्याः ।

लक्ष्मीतत्त्वशोधनम् :—

अत्र जगत नारायण इव लक्ष्मीरपीश्वरी । ईशानो

भूतभव्यस्येतिवत् । ईश्वरीं सर्वभूतानाम् । 'अस्येशाना जगतो विष्णुपत्नीति लक्ष्म्यामपीशानशब्दश्रवणात् । यद्यपीश्वरस्य पत्नी-श्वरीति पुंयोगादाख्यायामिति ङीषि पत्न्यामीश्वरत्वं न सिद्धयति । तथापि सर्वभूतानामिति षष्ठ्यर्थान्वयदौर्बल्यप्रसङ्गेन तथा विवक्षाऽनुपपन्ना । अस्येशाना जगत इति वाक्यान्तरेण लक्ष्म्या एव साक्षादीश्वरत्वस्य प्रतिपादनात् । तदैकार्थ्येन ईश्वरीमित्यत्रापि पुंयोगविवक्षाया अयुक्तत्वात् । अत एव जीवकोटौ तस्या न प्रवेशः ।

श्लो॥ 'यथा सर्वगतो विष्णुस्तथैवेय द्विजोत्तम ।

आक्रम्य सर्वास्तु यथा त्रिलोकीं

तिष्ठत्ययं देववरो सिताक्षी ।

तथा स्थिता त्वं वरदे तथाऽपीत्यादिना तस्यापि तत्तुल्यव्यापित्वबोधनात् । न चेश्वरद्वित्वाङ्गीकारे जगतो द्वैराज्यप्रसङ्ग इति वाच्यम् । अत्यन्तसामरस्येन दैराज्याप्रसक्तेः । एवं शेषित्वशरण्यत्वप्राप्यत्वादिकमपि अस्याः प्रमाणप्रतिपन्नं स्वीकार्यम् । शेषित्वे प्रमाणम् ।

श्लो॥ अस्या मम च शेष हि विभूतिरुभयात्मिका ।

अकारणोच्यते विष्णुस्सर्वलोकेश्वरो हरिः ॥

उद्धृता विष्णुना लक्ष्मीरुकारेणोच्यते तथा ।
मकारस्तु तयोर्दास इति प्रणवलक्षणम् ॥ इति शरण्यत्वे
प्रमाणम् ।

श्लो॥ लक्ष्म्या सह हृषीकेशो देव्या कारुण्यरूपया ।
रक्षकस्सर्वसिद्धान्ते वेदान्तेषु च गीयते ॥
वाचः पारं प्रार्थयिता प्रपद्येन्नियताश्रयम् ।
संसारार्णवतारिणी
आत्मा विद्या च देवित्वं विमुक्तिफलदायिनी ।
यामालम्ब्य सुद्येनेमं दुस्तरं हि गुणोदधिम् ॥
निस्तरन्त्यचिरेणैव व्यक्तध्यानपरायणाः ।
श्रूणोति निखिलान् दोषान् इत्यादिकम् ।

प्राप्यत्वे—

श्लो॥ वैकुण्ठे तु परे लोके श्रिया सार्धं जगत्पतिः ।
आस्ते विष्णुरचिन्त्यात्मा भक्तैर्भगिवतैस्सह ॥ इत्यादिकम् ।

अतो लक्ष्म्याश्रयत्वादिसामान्यत्वेऽपि पुरुषकारत्वन्त्वधिकम् ।
ननु पुरुषकारस्य साक्षादुपायत्वन्न दृष्टमिति चेन्न । साधारण-
धनत्यागेऽन्यतरस्यानुमतौ अन्यतरेण बलभेनानुमतोऽप्यनुकूली-
क्रियते । ततस्ताभ्यां दीयते । तत्र पुरुषकारत्वसाक्षादुपाय-
त्वयोर्दर्शनात् । ननु

श्लो॥ हरिरेकस्सदा ध्येयः

आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः ।

इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणस्सदा ॥

ऋते तमेकं पुरुषं

न सम्पदां समाहारे विपदां विनिवर्तने ।

समर्थो दृश्यते कश्चित्तं विना पुरुषोत्तमम् ॥

इत्यादिभिरेकस्यैव ध्येयत्वमोक्षप्रदत्वादिबोधनाल्लक्ष्म्या अर्था
साक्षदुपायत्वस्वीकारे विरोध इति चेन्न ।

श्लो॥ श्रुणूपायं चतुर्थं मे सर्वत्यागसमाह्वयम् ।

सर्वधर्मान् परित्यज्य सर्वानुच्चावचाङ्गकान् ॥

संसारानलसन्तप्तः मामेकं शरणं ब्रज ।।

मां प्रपद्येतैव गतिं

ईशं वा पुरुषोत्तमम्

इत्यादिनोभयोरुपायत्वे उपायद्वित्वपरिहाराय सर्वेषां प्रमाण
विशिष्टोपायता परत्वमेवाश्रयणीयमिति न विरोधः । उभय-
प्येकशब्दः विशिष्टव्यतिरिक्तनिषेधपर इति स्फोरयति ।

श्लो॥ लक्ष्म्या सह हृषीकेशो देव्या कारुण्यरूपया ।

रक्षकस्सर्वसिद्धान्ते वेदान्तेषु च गीयते ॥

इति प्रमाणम् । अत एव काष्णवाक्ये उपासनवाक्ये च सर्वत्र
लक्ष्म्या अनुक्तिमागच्छन् तदन्तर्भावात्वाच्च पृथगभिधत्ते श्रुतिर-
पीति भट्टपराशरपादैस्समाहितम् । किं बहुना । ‘ अकारेणो-
च्यते विष्णुरिति कठश्रुत्या तथापि साधारणमोक्षितृत्व श्रीश्री-
शयोर्द्वौ च सदैकशेषीत्युपबृंहितया प्रतिपादितम् । शेषित्वं
उभयाधिष्ठानञ्चैक शेषित्वमिति श्रीराममिश्रैर्विवृतम् । अतो
जगच्छेषित्वात्लक्ष्म्या अपीश्वरत्व सुस्पष्टमिति । भगवद्यामुना-
चार्यैश्च लोकेश्वरीत्यनेन सर्वलोकेश्वरत्वं, यस्यास्ते महिमा-
नमित्यनेनापरिच्छिन्नमहिम्नत्वं, कान्ताप्रसादादृते संमृत्यक्षर-
वैष्णवाध्वसु नृणामित्यनेन मोक्षप्रदत्वञ्च सम्यगुपपादितम् ।
श्रीभट्टपराशरपादैश्च लक्ष्मीकल्याणग्रन्थे —

श्लो॥ ‘अग्न्याधीनकल्याणमन्यमङ्गलकारणम् ।

जगन्निदानमद्वन्द्वं द्वन्द्वं वन्दामहे महः ।’

इति च श्लोकेऽन्यमङ्गलकारणमित्यनेनात्मन्तसामरस्यञ्चाभिहितम् ।
एवं स्वयं वस्तुपूर्वञ्जानि मम करणात् सरसिजप्रकारौ पद्मा-
यास्तव च चरणौ नङ्गरणमिति श्लोके द्वयार्थविवरणभूते
भक्तवता गगं लक्ष्म्या अपि साक्षाद्गुणायत्वं स्पष्टमभिहि-
तम् । एतेन द्वये पूर्वखण्डे श्रीमच्छब्दे श्रिय उपलक्षणत्वं
विशेषणत्वं वा । अथापि श्रिया नोपायत्वमिति कैश्चिदुक्तं

प्रत्युक्तम् ।

एवं श्रीगुणरत्नकोशे च लक्ष्म्या भगवतश्च जगदी
 श्वरत्वमुभयविभूतिमत्त्वं प्राप्यत्वमुपायत्वादिकं साधारणम् । अस-
 धारणं लक्ष्म्याः पुरुषकारत्वं प्रत्युत देवतान्तरव्यावर्तकत्वम-
 ङ्गलावहत्वपरब्रह्मत्वापादकत्वादिकञ्चेति स्पष्टमभिहितम् । तथ
 देविश्रुतिमित्यनेन श्रुत्यैकसमधिगम्यकल्याणगुणवत्प्रमाहुर्वेदेत्यने-
 यथावस्थिततत्त्वज्ञानहेतुकटाक्षवत्त्वम् । 'अस्येशाना जगत इत्यने-
 सर्वेश्वरत्वम् । तच्चत्वत्कपतिमित्यनेन पत्युर्देवतान्तरव्य-
 वर्तकत्वम् । उद्बाहुस्त्वामित्यनेन सर्वोपनिषत्प्रतिपाद्यसर्वजगन्निय-
 न्तृत्वम् । इदं सदसदात्मेत्यनेन निम्नोन्नतजगत्सृष्टिहेतुकटाक्षवत्
 हेलायामित्यनेन उभयविभूतिमत्त्वं ते साध्येत्यनेन शेषशेषाश-
 नादिनित्यसूरिपरिचरणयोग्यत्वं यद्दूर इत्यादिभिः कृत्स्नभो-
 गविभूतिनियन्तृत्वं स्वरूपं स्वातन्त्र्यमित्यनेन निखिलवेदवेद्यत्वं
 तव स्पर्शादित्यनेन पत्युर्मङ्गलावहत्वं अपाङ्गेत्यनेन पत्युः पर-
 ब्रह्मत्वहेतुकटाक्षवत्त्वं स्वतः श्रीस्त्वमित्यनेन पत्युः स्वायत्ताति-
 शयत्वेऽपि अनन्याहितत्वं प्रणकनेत्यनेन भगवच्छब्देमुख्यप्रत्यौ
 पयिकगुणपाङ्गुण्यवत्त्वं प्रणतवरणेत्यनेन मोक्षयिष्यामीति सङ्क-
 लाश्रयत्वरूपमुपायत्वं क्षेत्र करत्वेत्यनेन मोक्षप्रदत्वं युक्त्वादा-
 वित्यनेन ऐच्छिकस्तोत्वासाधारणगुणवत्त्वं यदि गनुजेत्यनेना-
 वतारादिसर्वव्यापारेऽप्यैकरस्य मातर्मथिलोत्यनेन साक्षाद्रक्षकत्व

पितेवेत्यनेन पुरुषकारत्वं नेतुतित्यनेन पत्या तुल्यं निरङ्कुशैश्वर्यं
 औदार्येत्यनेनौदार्यादिगुणगणवत्त्वमैश्वर्येत्यनेनैश्वर्यादिवन्मोक्षप्रदत्वं
 ज्ञानक्रियेत्यनेन सर्वलोकभरत्वञ्च स्पष्टमुपपादितम् । न च स्तो-
 त्रादौ श्रियन्त्वत्तोऽप्युच्चैरिति भगवतोऽप्युच्चैस्त्वेन स्तौमिति
 प्रतिज्ञानात् । स्तुतेरारोपितगुणकथनरूपत्वादस्येशानेत्याद्युक्तेश्वर-
 त्वादिकं सर्वमारोपितं न वास्तविकमिति वाच्यम् । तत्त्वेन
 यस्य महिमार्णवशीकरागूरित्युपक्रम्य कवये निरपत्तपाय गुणक-
 थनेन हि स्तुतित्वं गुणानामसद्भावे स्तुतित्वमेव हीयेत । न ह्यसता
 गुणेन कथितेन परोचना जायते । अतः कर्म प्ररोचयन्तो
 गुणसद्भावं बोधयन्त्येवार्थवादा इति कथमसता गुणेन कथितेन
 रुचिर्भवति ।

श्लो॥ 'स्तोत्रं नाम किमामनन्ति कवयो यद्यन्यदीयान् गुणा-
 नन्यत्र त्वसतोऽधिरोप्य फणितिरसा तर्हि वन्ध्या त्वयि ।'

इत्याचार्यसूक्तिभिः विद्यमानगुणकथनस्यैव स्तुतित्वात् । एत-
 द्ग्रन्थे च 'स्तोतुं के वयमित्यदश्च जगृहुः प्राञ्चो विरिञ्चा-
 दय' इत्यारभ्य 'स्तोतारं तमुणन्ति देवि कवयो योऽविरु-
 णीते गुणान्' इति विद्यमानगुणविस्तारकथनं स्तुतिरित्युक्तेश्च ।
 न हि चतुर्मुखादीनामारोपितगुणकथनाशक्तिः । न च सर्वकल्या-
 णगणाकरे भगवत्यसम्भावित्वा गणा यन्मन मन्त्रि । अत्र अन्ते

पितृगुणकथनं स्तुतिरित्यसङ्गतमेव । तर्हि श्रियः भगवतोऽप्यु-
 च्चैस्त्वकथनं वास्तविकं कथमिति चेदुच्यते । अनाद्याज्ञाति-
 लङ्घनापराधेन भगवद्विमुखानामाश्रितानामदृश्यत्वधूननाभिगम्यत्व-
 सम्पादनेन पुरुषकारत्वं देवतान्तरव्यावर्तकत्वं पत्युर्मङ्गलावह-
 त्वपरत्वौपयिककटाक्षवत्वमित्यादीनां वास्तविकानां सद्भावा-
 दुच्चैस्त्वकथनं उपपन्नम् । न तत्समश्चेत्यादेरपि लक्ष्मीविशिष्ट
 भगवत एव निस्समाभ्यधिकत्वप्रतिपादनेन विरोधाभावात् ।
 अतो लक्ष्म्या अपि शरण्यत्वेश्वरत्वप्राप्यत्वादिकं प्रमाणैराचा-
 र्यसूक्तिभिश्चाभ्युपगन्तव्यमिति सिद्धम् ।

इतीश्वरपरिच्छेदः

श्रोः

श्रीमते लक्ष्मीनृसिंहपरब्रह्मणे नमः.

अथ नित्यविभूतिपरिच्छेदः

ईश्वरनिरूपणानन्तरं तस्य नित्यविभूतिर्निरूप्यते । त्रिगुण-
द्रव्यव्यतिरिक्तत्वे सति सत्त्ववत्त्व तमोरहितत्वे सति सत्त्ववत्त्वं
स्वयं प्रकाशत्वे सति सत्त्ववत्त्वमित्यादि तल्लक्षणम् । उक्तल-
क्षणेपु जीवेश्वरयोरतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलम् । त्रिगुणेति
व्याप्तिवारणाय विशेषणदलम् । एव चेतनतद्धर्मभूतज्ञानान्यत्वे
सति स्वप्रकाशकत्वमपि तल्लक्षणं त्रिगुणेति व्याप्तिवारणाय
विशेष्यदलम् । शेषं स्पष्टम् । आदित्यवर्णान्तमसः परस्तात्,
ते ह नाकं महिमानस्सचन्ते । यत्र पूर्वे साध्यास्सन्ति देवाः,
क्षयं तमस्यरजसः पराके, यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्,
सहस्रस्थूणे विमिते दृढ उग्रे । यत्र देवानामधि देव आस्ते ।

हिरण्ये परमे लोके विराजं ब्रह्म निष्कलम् ।

पादोऽस्य त्रिधाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥

विज्ञानसारथिर्यस्तु मनः प्रग्रहवान्नरः ।

सोऽध्वनः परमाप्नोति तदिष्णोः परमं पदम् ॥

॥ मन्त्रेणं तर्कगत्यावदायषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न च पन-

रावर्तते न च पुनरावर्तते । तदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं
तमसः परस्तात् ।

श्लो॥ रम्याणि कामचाराणि विमानानि सभास्तथा ।
आक्रीडा विविधा राजन् पद्मिन्यश्चामलोदकाः ॥
एतैव निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः ।
दिव्यं स्थानमजरञ्चाप्रमेयं दुर्विज्ञेयञ्चागमैर्गम्यमाद्यम् ।
गच्छ प्रभो रक्ष चास्मान् प्रपन्नान् कल्पे कल्पे जायमानः
स्वत्मूर्या ॥
देवा हि यं न पश्यन्ति दिव्यं तेजोमयं पदम् ।
अत्यर्कानलदीप्तं तत् विष्णोर्महात्मनः ॥
स्वयैव प्रभया राजन् दुष्प्रेक्ष्यं देवदानवैः

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिस्तत्सिद्धिः । सा च विभूतिरधःप्रदेशेव च्छि-
न्ना । ऊर्ध्वप्रदेशानवच्छिन्ना च । आनन्त्यतमपरत्वयोः श्रुतयोर-
वर्जनीयत्वात् । आनन्त्यमात्रसाम्येऽप्यनन्तत्रिगुणादपीयमधिकतरा ।
'पादोऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतन्दिवि' इति श्रुत्या न्यू-
नाधिकभावप्रतिपादनात् । अनन्तत्वेऽपि यथा द्रव्यपृथिवीघटा-
दीनां सवत्सरमासपक्षदिनलवादीनाञ्च न्यूनाधिकभावः । तथा
देशेऽप्यादित्याद्धर्ममपि गगनदेशोऽनन्तो भूमण्डलादनन्तरः ।
पातालादनन्ततम इति न्यूनाधिकभावदर्शनं । यद्यपि पादोऽ-

स्येत्यनेन तत्स्थवस्तूनामेव न्यूनाधिकभावः प्रतीयते । तथापि
तेषां न्यूनाधिकभावे तदधिकरणदेशन्यूनाधिकभावोऽर्थसिद्धो
भवति । स च समचतुर्भागाभिप्राय बुद्धयर्थः पादवदित्युक्तत्वात्
अचेतनोऽयं जीवेश्वरकोटिविलक्षणत्वात् । अथापि स्वयं प्रकाशा ।

श्लो॥ तन्नानन्दमयो भोगा लोकाश्चानन्दलक्षणाः ।

आनन्दन्नाम तल्लोकं परमानन्दलक्षणम् ॥

तयोर्नो परमव्योमन् निद्वन्द्वं सुखमुत्तमम् ।

षाड्गुण्यः प्र रो नित्यः स्वाच्छन्द्याद्देशनां गतः ॥

इत्यादिप्रमाणवलात् । तथा किमात्मकैषा भगवतो व्यक्तिरिति
प्रश्ने यदात्मको भगवानिति सामान्यत उत्तरे कृते पुनः किमा-
त्मको भगवानिति प्रश्ने ज्ञानात्मक इत्युत्तरमुक्तम् । श्रुतौ व्य-
क्तिश्शरीरमित्यर्थः । अतो दिव्यमङ्गलविग्रहस्य ज्ञानात्मकत्वात् ।
तत् द्रव्यात्मिकायास्सर्वस्यानित्यविभूतेर्ज्ञानात्मकत्वमुचितम् । ज्ञा-
नात्मकत्वमत्र स्वयं प्रकाशत्वमेव । तच्च स्वगोचरज्ञाननिरपे-
क्षप्रकाशाश्रयत्वं तदेव ज्ञानपदप्रवृत्तिनिमित्तम् । तेन निमित्तेना-
त्मनीव नित्यविभूतावपि ज्ञानपद मुख्यमेव । ज्ञानत्वेऽप्यात्म-
वदस्या निर्विषयकत्वाकर्तृकत्वे युक्ते परस्मै भासमानत्वाच्च
धर्मभूतज्ञानवत् पराकत्वम् । ननु नित्यविभूतेः स्वयं प्रकाशत्वे
संसारिणां शास्त्रनिरपेक्षं तत्प्रकाशप्रसङ्ग इति चेन्न । सर्वा-

त्मना स्वरूपस्य स्वयं प्रकाशत्वेऽपि निखिलधर्मभूतज्ञानानामपि स्वयं प्रकाशत्वे चात्मस्वरूपं स्वस्मै स्वयं प्रकाशते । नान्यस्मै । धर्मभूतज्ञानमपि स्वाश्रयायैव प्रकाशते । नान्यस्मै प्रकाशत इति वन्नित्यविभूतिरपि नित्यमुक्तेश्वरेभ्यः प्रकाशते । न संसारिणामिति नियमे बाधकाभावत् । अथ स्वगोचरज्ञानविगमदशायां प्रकाशमानत्वं यस्य तदेव तस्य स्वयंप्रकाशत्वम् । यथा सुषुप्तावात्मगोचरज्ञानाभावेऽप्यहमहमिति धर्मिस्फुरणादात्मनः स्वयं प्रकाशत्वम् । तथा नित्यविभूतेः स्वयंप्रकाशत्वं वक्तव्यम् । तच्च न सम्भवति । बद्धान् प्रति नित्यविभूतेः स्वयमप्रकाशात् । नित्यमुक्तेश्वराणां निरङ्कुशसर्वसाक्षात्कारवतां तद्गोचरज्ञानविरहासम्भवात् । न तान् प्रत्यपि स्वयंप्रकाशत्वम् । अतस्तस्याः कथं स्वयं प्रकाशत्वमिति चेदुच्यते । न तावत् स्वगोचरज्ञानविगमदशायां प्रकाशमानत्वं स्वयंप्रकाशत्वम् । तथा सति दिव्यात्मस्वरूपस्य दिव्यमङ्गलविग्रहस्य नित्यानां स्वरूपस्य च स्वयं प्रकाशत्वन्न स्यात् । तत्रापि बद्धानां तदप्रकाशात् । नित्येश्वराणां तद्गोचरगुणविगमाभावात् । किन्तु स्वगोचरज्ञानतत्त्वनिरपेक्षप्रकाशमानत्वमित्युक्तम् । तच्च दिव्यात्मस्वरूपादौ वर्तते । तन्नित्यविभूतावपि तुल्यम् ।

ननु तथापि बद्धान् प्रति यदा कदाचिदपि वा नित्यविभूतिः कृतो न प्रकाशत इति चेन्न । विषयप्रकाशनविर-

हकाले धर्मभूतज्ञानवृत्तिस्वयंप्रकाशनशक्तेः प्रतिबन्धवद्वदशया-
 न्नित्यविभूतिवृत्तिस्वयंप्रकाशत्वशक्तेः प्रतिबन्धात् । अतो बन्ध
 रहितानां मतिविभावे सत्यप्येषान्निरपेक्षात्मस्वरूपवत् स्वयंप्र-
 काशत इति सिद्धम् । नित्यविभूतेर्निरतिरतिशयदीप्तियोगात्
 स्वयं प्रकाशत्ववादः ज्ञानावारकत्वाभावादेश्च ज्ञानत्वव्यपदेशः ।
 अत्यन्तानुकूलरूपरसगन्धादियोगानन्दसुखादिव्यपदेश इति केषा-
 म्चित्कल्पनम् । पूर्वोक्तभगवच्छास्त्रवचनार्थस्वारस्यानभिज्ञताकृत-
 मिति तन्न श्रद्धेयमिति प्रामाणिका आहुः । किञ्च जीवेश्वरा-
 दिष्वपि स्वयंप्रकाशज्ञानादिव्यपदेशानामुक्तरीत्या गौणत्वसम्भवेन
 तत्रापि ज्ञानादिशब्दानाममुख्यत्वमिति कल्पयितुं शक्यत्वाच्च ।
 अतः पूर्वोक्त एव प्रामाणिकार्थ इति वक्तव्यम् ।

नन्वय प्रकाशस्वविषयबुद्धिधर्मो वा उत धर्मो वा । पूर्वत्र स्व-
 प्रकाशत्वहानिः । उत्तरत्रानादिरागन्तुको वा । आद्ये बद्धान् प्रत्यपि
 भानप्रसङ्गः । द्वितीये कारणानिरूपणादसम्भव इति चेन्मैवम् ।
 न ह्यागन्तुकानां सर्वेषां विशेषकारणमस्माभिविविच्यते । न
 चास्मदविवेचितत्वे कारण नास्तीति वक्तुं शक्यम् । विद्युदादेराक-
 स्मिकत्वप्रसङ्गात् । सामान्यकारणन्तु विश्वकर्तृरिच्छादिकं श्रुतमेव ।
 अत एव हि नित्यानां मुक्तानाञ्च स्वच्छन्दचिकीर्षास्ततिभेदसिद्धि-
 रिति । इयञ्च पञ्चोपनिषत्प्रतिपाद्यपञ्चभूतेन्द्रियमयी नित्यमुक्ते

श्वराणामिच्छानुरूपशरीरेन्द्रियप्राणविषयरूपेणावतिष्ठते । त्रिगुण-
वदियमपि । चतुर्विंशतितत्त्वात्मिकेति केचित् । तथापि न
तत्त्वानां प्रकृतिविकृतिभावः । दिव्यमङ्गलविग्रहादे नित्यत्वश्रवणा-
दप्राकृतानामपि महदादीनां सद्भाव आकाशादिवत् । न ह्या-
काशाद्युपादानका वाय्वादयः । तत्र च शरीरादीनां संस्थानानि
प्रायशः प्राकृततुल्यानि । शुभाश्रयाणां शरीरादीनां पुण्यादि-
मत्वश्रवणात् । तत्रेन्द्रियसद्भावसिद्धिः । चक्षुरादिशब्दानाञ्च प्रयु-
क्तानां गोलकादावमुख्यत्वात् ।

श्लो॥ 'इन्द्रियच्छिद्रविधुरा द्योतमानाश्च सर्वशः'

इत्यादिवचनमुत्सर्गापवादनेन कर्मकृतेन्द्रियप्रतिक्षेपपरम् । अश-
रीरं वा वसन्तमित्यादौ कर्मकृतशरीरादिप्रतिषेधवदभावं बाद-
रिरित्यधिकरणे मुक्तस्य देहेन्द्रियाणि सन्तीति चिन्तितत्वात्
भूतेन्द्रियतत्फलसद्भावो भाष्यकारैरेव सूचितः । भट्टपराशरपा-
दैरीश्वरादीनां मनस्सद्भावोऽपि दर्शितः ।

मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते, मनसोऽस्य दिव्यं
चक्षुः, सोऽन्यं कामं मनसा ध्यायित, मनसैव जगत्सृष्टम् ।
एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि चेत्येवमादिश्रमाणात् ।
विषयाश्चास्त्रभूषणायुधसन्परिवाराय तनोद्यानवापीकूपतटाक-
क्रीडापर्वतादयोऽतिविचित्रा नित्याः । केचन कतकाः पटाश्वरि-

न च नित्याश्च सन्ति हि । तत्रापि तरुषु पल्लवकुसुमफला-
 यः परिणामाः । नदीषु फेनतरङ्गबुद्बुदादयः विग्रहे च व्यूह-
 वभवादयः । कालकृतपरिणाममात्रं हि तेषु निषेध्यम् । न तु
 भगवत्सङ्कल्पमात्रकृतमपि । एवं शरीराण्यपि कानिचिन्नित्या-
 मीश्वरस्य च नित्येच्छापरिग्रहान्नित्यानि । कानिचिदनित्ये-
 ष्ठापरिग्रहादनित्यानि । मुक्तानां तु कृतकान्येव । ते हि कदा-
 चिदशरीराः कदाचित्सशरीरा इति भाष्ये प्रदर्शितम् । इन्द्रि-
 याणि तत्रत्यानि सर्वाण्यपि नित्यानि । तत्रत्यव्योमादिवत् उपा-
 याननिरपेक्षत्वात् । कानिचिन्नित्यैरीश्वरेण च परिगृहीतानि ।
 कानिचित्कदाचित्परिगृहीतानि । मुक्तैस्तत्परिग्रहः कदाचित्क-
 ल्पवत् । शरीरवन्नित्यमुक्तानां शरीरादिपरिग्रहो भगवदभिमत-
 त्कुर्यैरूपभोगाय । भगवतोऽपि तत्परिग्रहस्वभोगाय स्वशेषभूत-
 नित्यमुक्तानन्दाय मुमुक्षूपास्तत्त्वसिद्धये च । स च परिग्रहः
 भगवतः स्वसङ्कल्पादेव । नित्यमुक्तानां तु कदाचित्परमपुरुष
 सङ्कल्पात् कदाचित्परमपुरुषसङ्कल्पानुविधायिस्वसङ्कल्पाच्च ।

ननु नित्यस्यैकस्यैव ज्ञानस्य संसारदशायां कर्मणा
 सङ्कोचविकासभेदात् सुखदुःखेच्छाद्वेषादिरूपावस्थाभेद उपपन्नः ।
 त्रैपाकदशापन्नजीवकर्मसहकारि तारतम्यात् ईश्वरस्य विषमत्ति-
 णपरिणामहेतुसङ्कल्पास्सन्तु नाम । अप्राकृतविचित्रदेहादिपरि-
 णामेषु कर्मकालाद्युपाधिविधुराणां सङ्कोचविकासरहितसमस्त-

वस्तुगोचरज्ञानानां नित्यमुक्तेश्वराणां कथं कादाचित्केच्छासङ्कल्पतत्कृतानन्दादिज्ञानावस्थाविशेषा घटन्ते । उच्यते सर्वज्ञसं-
विदः कर्माद्युपाध्यभावेऽपि क्रमश ऐच्छिकोल्लेखभेदास्सन्त्येव ।
अन्यथा भूतकार्येषु भूतत्वस्य वर्तमानकार्येषु वर्तमानत्वस्य भवि-
ष्यत्कार्येषु भविष्यत्वस्य चाग्रहणे भ्रान्तिवत्प्रसङ्गात् । अत
आगन्तुकोल्लेख भेदास्सर्वज्ञसंविदि ऐच्छिका आवश्यका । एवं
मुक्तानां नित्या नामपीच्छासङ्कल्पभोगादिरपीश्वरेच्छाविशेषात् भव-
ति । तथाऽप्राकृतविचित्रार्थसिमृक्षाऽपि प्रवहानादित्वादुपपन्ना ।
इच्छासङ्कल्पसृष्ट्यादयश्चोत्तरोत्तर भोगाय ऐच्छिकाः प्रवर्तन्ते ।
अतस्सिद्धं नित्यानित्यभेदादीश्वरादेर्नित्यानित्यशरीरादिमत्वम् ।
ईश्वरशरीरे च सूक्ष्मव्यूहविभवादिभेदाः श्रीमत्पाश्चरात्रादिभिः
प्रपञ्चिता अवगन्तव्याः । सङ्ग्रहस्तु सूक्ष्मं केवलं षाड्गुण्यं
विग्रहं वासुदेवाख्यं परब्रह्म पूर्वोक्तम् । परस्मिन्नेव शान्तोदि-
तनित्योदितविभागोऽपि भाव्यः ।

‘नित्योदितात्सम्बभूव तथा शान्तोदिता हरिः’

इत्युक्तप्रकारेण मुक्तानुभाव्यनित्योदितसंज्ञकपरवासुदेवोत्पन्नशान-
न्तोदितसंज्ञकः व्यूहत्रयहेतुभूतो वासुदेवः । तेन चतुर्व्यूहत्रिव्यू-
हपक्षावपि न विरुद्धौ परवासुदेवव्यूहवासुदेवयोरभेदे त्रिव्यूहः ।
भेदाश्रयणेन शान्तोदितवासुदेवस्य व्यूहघटने चतुर्व्यूहः । अयं
पक्षः ।

श्लो॥ 'गुणैष्वङ्भिस्त्वेतैः प्रथमतरमूर्तिस्तव बभौ
ततस्तिस्त्रस्तेषां त्रियुगयुगलेहे त्रिभिरभुः ।
व्यवस्थायाश्चैषान्ननु वरद साविष्कृतिवशा-
द्भूवान् सर्वत्रैव त्वगणितमहामङ्गलगुणः॥'

इति श्लोकेन सङ्गृहीतः ।

'षाड्गुण्याद्वासुदेवः पर इति भगवान् मुक्तभोग्यो ब्रह्मात्मन्
बोधात्सङ्कर्षणरत्नं हरसि विलम्बं शान्तैर्भयदीप्यत् ।
प्रद्युम्नस्सर्गधर्मो नयांस च भगवान् शान्ततजा निरुद्धः
विभ्राणः पासि तत्त्वं गसगसि च तथा व्यूहरङ्गाधिराज ॥'

इति त्रिगुणैः त्रिगुणैः सङ्गृहीतः । वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्ना-
निरुद्धरूपो व्यूहं उत्तरोत्तरं पूर्णं परिणमः । तत्र वासुदेवे
ज्ञानादिगुणाषड्गुण्याविर्भूताः । सङ्कर्षणादिषु त्रिषु शास्त्रप्रवर्तन-
संहाराद्यौपयिकगुणद्वन्द्वतयोन्मेषः सतामपीतरेषां गुणानामना-
विष्कारः ।

श्लो॥ 'तत्र ज्ञानबलाद्विद्यान् रूप सङ्कर्षणं हरः ।
शास्त्रप्रवर्तनञ्चापि संहारञ्चैव देहिनाम् ॥
बलेन हरते लोकं स्वगुणेन तथा मुने ।

ज्ञानेन तनुते शास्त्रं सर्वसिद्धान्तगोचरम् ॥
बलज्ञाने गुणौ तस्य स्फुटौ कार्यवशान्मुने ॥'

इति सङ्कर्षणस्य ।

श्लो॥ 'ऐश्वर्यवीर्यसम्भेदाद्रूप प्राद्युम्नमुच्यते ।
गुणावैश्वर्यवीर्याख्यौ स्फुटौ तस्य विशेषतः ॥
ऐश्वर्येण गुणेनासौ सृजते तच्चराचरम् ।
वीर्येण सर्वकर्माणि प्रवर्तयति सर्वशः ॥'

इति प्रद्युम्नस्य ।

शक्तिस्तेजस्समुत्कर्षादतिरुद्धतनुर्हरेः ।
शक्तितेजौ गुणौ तस्य स्फुटौ कार्यवशान्मुनेः ॥
शक्त्या जगदिदं सर्वं सन्नह्माण्डन्निरन्तरम् ।
विभर्ति पाति च हरिर्मणिसानुरिवाणुकम् ॥
तेजसा निखिलं तत्त्व ज्ञापयत्यात्मनो मुने ।

इत्यतिरुद्धस्य च गुणकार्यप्रकारोऽनुसन्धेयः ।

तनुं वामुदेवमङ्कर्षणादिव्यूहावतार इत्युक्तं तन्न सम्भवति । वामुदेवात् सङ्कर्षणो नाम जीवो जायते । सङ्कर्षणात् प्रद्युम्नमंजक मनो जायते । तन्मनसोऽतिरुद्धाख्योऽहङ्कारो जायते इति पाञ्चरात्रे उक्तंवादिति चेन्मैवम् । अत्र हि जीवमनोऽ

हङ्कारशब्दोः जीवमनोऽहङ्काराभिमानिरूपान् सङ्कर्षणप्रद्युम्ना-
 निरुद्धनामकान् भगवद्व्यूहभेदानेव कथयन्ति । तेषां तु जननं
 प्रादुर्भाव एव । अतो न विरोधः । न च जीवादिशब्दैस्सङ्क-
 र्षणादीनां व्यत्ययो नाभिधानमपि स्यादिति वाच्यम् । सङ्क-
 र्षणो जीवमेवाभिमनुते । प्रद्युम्नो मनस्तत्त्वमेवानिरुद्धोऽहङ्कार-
 मेवाभिमनुते इति नियमात् । एषाञ्च प्रत्येकमवान्तरावताराः
 अनन्ताः श्रीपाञ्चरात्रादिषु वेदितव्याः । मत्स्यादयो विभक्तेभेदाः ।
 स्वयं व्यक्तदैवाषादियस्त्वर्चावतारभेदाः । दैवादिष्वपि विशिष्ट-
 प्रतिष्ठानन्तरं प्रसादोन्मुखेश्वरसङ्कल्पाधीनमप्राकृतत्वमनुसन्धेयम् ।
 प्राकृताप्राकृतसंसर्गोऽपि नानुपपन्नः । अन्यथा प्राकृतलोकेषु भग-
 वदवताराः परमपदेऽचिरादिमार्गेण सूक्ष्मशरीरकस्य वैदिकपुत्रा-
 देर्वा गमनं कथं घटेरन् । सर्वप्रपञ्चव्यापिभगवद्विग्रहातिरिक्तत-
 द्बृहदयपद्मकर्णिकामध्यवर्तिसूक्ष्मरूप्यन्तर्याम्यवतारः । दिव्यात्मस्व-
 रूपस्येव विग्रहस्यापि विचित्राव्याप्तिशक्तिस्तथैव धर्मिग्राहकसिद्धया
 विपरीततर्काणां प्रतिक्षेपः । श्रीमद्गीतायामेकादशाध्याये विग्रहस्य
 व्यापकत्वादिकं व्यक्तमेव भाष्यकारैः प्रतिपादितम् ।

श्लो॥ 'इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।

अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ।'

इत्यत्र पृथिव्यन्तरिक्षस्वर्गपातालवितलसुतलादिभोगोपकरण भोग-

स्थानभिन्नं प्रकृतिपुरुषात्मकं कृत्स्नं जगत् इहैकस्थमेतद्विग्रहै-
कदेशस्थमित्युक्तम् । तथा

श्लो॥ 'सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।

देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥'

इति ममेदं सर्वप्रशासने च सर्वाश्रयं सर्वकारणभूतं रूपं यद्दृष्ट-
वानसि तत्सुदुर्दर्शं न केनापि द्रष्टुं शक्यमित्याद्युक्तम् । तथाच
शुद्धसत्त्वस्याधःप्रदेशपरिच्छेदकथनमेतद्विग्रहविशेषव्यतिरिक्तविषयं
द्रष्टव्यम् । भगवता पराशरेणाप्युक्तम्—

श्लो॥ 'समस्ताश्शक्तयश्चैता नृप यत्र प्रतिष्ठिताः ।

तद्विश्वरूपवैरूप्यं रूपमन्यद्वरेर्महत् ।

इति सर्वेष्वेतेषु भगवद्विग्रहेषु सांसारिकफलप्रदान एव शैघ्र्य-
मान्द्यादितारतम्यम् । निश्चेयसफलन्तु व्यापकानुसन्धायिनां सर्वत्र
हस्तापचेयम् । यच्च विभवार्चनाद्व्यूहं प्राप्येति ।

श्लो॥ यच्चार्योपासनक्षीणे कलुषेऽधिकृतो भवेत् ।

विभवोपासने पश्चात् व्यूहोपास्तौ ततः परम् ।

तत्सूक्ष्मे तनुशक्तस्स्यादन्तर्यामिणमीक्षितुम् ॥

इत्यादि प्रमाणं तद्व्यापकानुसंधानविधुराधिकारि विशेषविषय-
मिति मन्तव्यम् ।

इति नित्यविभूतिपरिच्छेदः ।

शुभमस्तु

उदाहृतपुस्तकसूची

अधिकरणसारावलि:

आनन्ददायिनी

ईशावास्योपनिषत्

उपनिषद्भाष्यम्

ऐतरेयोपनिषत्

गीताभाष्यम्

छन्दोग्योपनिषत्

तत्त्वमुक्ताकलापः

तत्त्वसारः

तैत्तिरीयोपनिषत्

न्यायसिद्धाब्जजनम्

न्यायपरिशुद्धिः

नित्यानुष्ठानदीपिका

पुरुषसूक्तम्

बृहदारण्यकोपनिषत्

भगवद्गीता

मनुस्मृतिः

महाभारतम्

मान्याथत्म्यनिर्णयः

मोक्षधर्मः

वेदान्तदेशिकः

नरसिंहराजः

रङ्गरामानुजः

रामानुजाचार्यः

वेदान्तदेशिकः

वात्स्यवरदाचार्यः

वेदान्तदेशिकः

वेदान्तदेशिकः

श्रीकृष्णसूरिः

मनुः

वेदव्यासः

वरदविष्णुमिश्राः

वेदव्यासः

विष्णुपुराणम्
 वेदार्थसंग्रहः
 वेदान्तसारः
 श्वेताश्वतरोपनिषत्
 शतदूषणी
 शिल्पशास्त्रम्
 श्रीगुणरत्नकोशः
 श्री भाष्यम्
 श्रुतप्रकाशिका
 सङ्गतिमाला
 सर्वार्थसिद्धिः
 सारसञ्जीविनी
 सिद्धित्रयम्

पराशरः
 रामानुजाचार्याः
 रामानुजाचार्याः
 वेदान्तदेशिकः
 पराशरभट्टः
 रामानुजाचार्याः
 सुदर्शनसूरिः
 विष्णुचित्ताचार्याः
 बाधूलश्रीनिवासाचार्याः
 श्रीकृष्णसूरिः
 यामुनाचार्याः

